

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1965

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1965. LXIX. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Király István
Klanczay Tibor
Németh G. Béla
Somogyi Sándor
Sőtér István
Szauder József
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTIK

Klanczay Tibor
felelős szerkesztő
Németh G. Béla

SZERKESZTŐSÉG

Komlövski Tibor
titkár
V. Kovács Sándor
Rigó László

Budapest, XI., Ménési út 11—13.

<i>Jenei Ferenc</i> : Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter	137
<i>Gyenis Vilmos</i> : Emlékirat és parasztkronika	152
<i>Varga Rózsa</i> : Egy csehszlovákiai magyar avantgardista költőről	172
<i>Petőcz Pál</i> : A Gömbös-kormány irodalompolitikájáról	185

Kisebb közlemények

<i>Alszegehy Zsolt</i> : Magyar verses paszkvillus a XVIII. század közepéről. — <i>Franyó Zoltán</i> : Ady Endre — táblai díjnok úr. — <i>Csaplár Ferenc</i> : A váci intermezzó. <i>Komlós Aladár</i> : Igazi és ál Radnóti-problémák	197
--	-----

Adattár

<i>Redl Károly</i> : Problémák Gellért püspök Deliberációjában	211
<i>Esze Tamás</i> : Ujváry Tamás versei (Első közlemény)	217
<i>Ficzay Dénes</i> : Török Gyula levelei családjához	235

Szemle

Czóbel Ernő válogatott írásai (<i>Rigó László</i>)	244
Klanczay Tibor: Marxizmus és irodalomtudomány (<i>Barta János</i>)	246
Tamás Attila: Költői világeképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig (<i>Szili József</i>)	250
Ady Endre Összes Prózai Művei III—IV. (<i>Sára Péter</i>)	256
Móricz Zsigmond levelei 1—2. (<i>Bessenyei György</i>)	259
A kegyes olvasóhoz! (<i>Komlövski Tibor</i>)	260
Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés (<i>Havas László</i>)	263

*

Mikes Kelemen: Törökországi levelek. — Méreiné Juhász Margit: Mikszáth Kálmán szellemi és tárgyi hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémián és tájmúzeumainkban. — Somlyó György: A költészet évadai. — Szauder József: Olasz irodalom — magyar irodalom. — Beszélő tájak. — Forgács Antal: A világ nem felel. (<i>Hopp Lajos, Pusztai Gyula, Sinka Erzsébet, Szuroni Lajos, Losonci Miklós, Varga Rózsa</i>)	267
--	-----

Krónika

Az MTA Irodalomtörténeti Intézetének vitája a szocialista realizmusról (<i>V. R.</i>)	273
A nyitrai Pedagógiai Fakultás magyar tanszékének irodalomtörténeti munkásságáról (<i>Csanda Sándor</i>)	275
Kézikönyv készül a régi magyarországi nyomtatványokról (<i>Borsa Gedeon</i>)	277
Új tanulmánykötetek a magyar szocialista irodalom történetéből (<i>Illés László</i>)	278
Zrínyi Miklós emlékkiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban (<i>Tarnóc Márton</i>)	278
Intézeti hírek (1965. január 1. — március 31.)	280

AZ UTOLSÓ MAGYAR HUMANISTA FŐPAP: NÁPRÁGI DEMETER

I.

Sírköve szerint 63 éves volt Náprági Demeter, amikor 1619-ben meghalt.¹ Tehát 1556-ban született. Szülőföldje Gömör megyében, a Sajó mellékén volt. Itt van még ma is Naprágy kisközség, melyet ősei a XIII. század közepén szereztek meg, s ahol családjának tagjai a XVIII. század végéig éltek.² A középkorban tekintélyes, a megyében szerepet játszó család volt, s ha kétkedéssel olvastuk is a Hevenesi-gyűjtemény genealógiáját, mely 1112-ig vezette vissza a család történetét és első ősenek Napragi Istvánt, Kálmán király udvari kapitányát tette meg, s katonákat, comeseket sorol fel az utódok között, mégis a Naprágyi családot Gömör megyében az előkelőbbek közé kell sorolnunk.³ Ám a XVI. századra a család igen elnépesedett, az ősi birtoktest szétaprózódott és ezzel a család tekintélye is alábbszállott. Segítette ebben a török is. Naprágyot 1558 körül megrohanta, a házakat felégette és sok lakóját, köztük Náprágiakat is, rabul elhajtott. Ekkor égett le Demeter apjának háza is és pusztultak el családi iratai.⁴ Érdekes megemlíteni, hogy a család egyes ágai a református hitet vallották; egy egyházlátogatási jegyzőkönyv 1642-ben két Náprágit is említ a naprágyi református egyházközség előljárói között.⁵

A róla szóló első írott adat saját keze vonása. Egy a mohamedanizmus tanításait cáfoló könyv lapjain maradt ránk. Ebben magát „uero agriensis”-nek mondja.⁶ A bejegyzés 1575. május 11-én kelt, tehát akkor 23 éves volt. Iskolai tanulmányainak kezdeteiről semmit sem tudunk. Papi tanulmányait hihetően Nagyszombatban, az akkor egyetlen magyar papnevelőben kezdte meg, Kollányi Ferenc szerint: „Telegdi Miklós pécsi püspök udvarában nevelkedett, akinek pártfogásával végezte Bécsben tanulmányait.”⁷ A bécsi egyetem kiadott hallgató-névsorában hiába keressük nevét. De hiányzik másoké is, akikről pedig biztosan tudjuk, hogy ott tanultak. Az 1570-es évek végétől nem vezették rendszeresen az egyetem anyakönyvét, így az abban való előfordulás teljesen a véletlen mulott. Kutasi János esztergomi érsek és Szuhay István nyitrai püspök neve azért szerepel az anyakönyvben, mert az egyetem rectora 1595-ben utólag bejegyezte a nevüket, mikor már mindketten magas egyházi méltóságok viselői voltak. Ők ketten 1580—1583 között hallgatói a teológiai fakultásnak.⁸ Ebben az időben volt bécsi hallgató Náprági is.

¹ Nevét a kortársak levelezésében és az irodalomban több féle alakban olvashatjuk. Ő maga következetesen Napraginak írta magát. Ezért használjuk a Náprági alakot. — Sírköve a győri székesegyházban.

² ILA BÁLINT: Gömör megye. Bp. 1946. III. köt.

³ BEK Collectio Hevesiana XXVIII. köt.

⁴ FORGON MIHÁLY: Gömör-Kishont vármegye nemes családoi. Kolozsvár 1905. II. köt. 147—149.

⁵ S. SZABÓ JÓZSEF: A naprágyi ref. egyház története. Debrecen 1906. 6.

⁶ Győri papnevelő könyvtára: XX. a. 8.

⁷ KOLLÁNYI FERENC: Esztergomi kanonokok. 1100—1900. Esztergom 1900. 188—189.

⁸ Die Matrikel der Universität Wien, Im Auftrage des Akademischen Senates herausgegeben vom Institut für oesterreichische Geschichtsforschung, Graz—Köln 1961. IV. Bd. 1595. ápr. 15.

Két levele maradt ez időből, 1583. december 24-én kelt az egyik, a másik pedig 1584. május 18-án, s mindkettőt Telegdy Pálnak írta.⁹ Az Eckhardt Sándor közölte leveleiből jól ismerjük Telegdyt. Ezekben: „aranyos kedélyű, évdőd, színes fantáziájú embernek mutatkozik”¹⁰ akinek „nagy gyönyörűség lehet az írás”¹⁰ Megfordult a bécsi egyetemen és Náprági is Bécsből írja leveleit Telegdynek.¹¹ Levelezésük azt mutatja, hogy kapcsolatuk nem csupán két víg kedélyű fiatalemberé, hanem egy életre szóló barátság volt. Az egyetemi élet eseményeiről számol be és a beszámolóiban szerepelnek magyar egyetemi társai is. Közöttük említi későbbi püspökök társait: Szuhay Istvánt és Herovits Mátyást, és megírja, mikor későbbi követtársa, Szokoly Miklós Bécsbe érkezett.

Náprági tanárai jezsuiták voltak. Vezetésükkel szerezte meg a klasszikus irodalomban való alapos jártasságát. Amikor hazatért, a humanista, tudós műveltségű papot becsülte meg benne Radéczy István királyi helytartó és egyben Náprági püspöke, amikor a nagyszombati gimnázium megüresedett igazgatói helyére állította. Mint az iskola igazgatóját esztergomi kanonokká is kinevezték.¹² Radéczy humanista műveltségű főpap volt. Szívesen látott környezetében humanistákat. Titkára Istvánffy Miklós. Nicasius Ellebodus Casletanus halála, aki környezetében élt Pozsonyban, úgy megrendítette, hogy arról Carolus Clausius közléséből Justus Lipsius is értesült.¹³ Bőkezűségéről, a humanisták pártolásáról híres volt. Radéczy halála után Náprági azonban 1589 elején hazatért az egri káptalanba, ahol ekkor már javadalma is lehetett.¹⁴ Az egri káptalan ez időben már nem székelt a katonailag veszélyeztetett Egerben. Leleszre költözött. Náprági rövidesen a káptalan custodia, majd lectora és hazatérte után, még 1589-ben prépostja lett.¹⁵ 1593-ban elnyerte az aradi prépostság javadalmát is.¹⁶ Amikor Egert a török elfoglalta, akkor az addig Leleszen lakó káptalannal ő is Kassára költözött. Mint nagyprépost az évtizeden át tartó püspöki széküresedés idején, bár nem ő a káptalani helynök, hivatalánál fogva is, jó kapcsolatban kellett legyen az egri vár főkapitányai-val. Rákóczi Zsigmond, a későbbi fejedelem, 1579-től tíz éven át viselte ezt a tisztséget. Náprági vele és családjával is bizalmasan meleg kapcsolatban volt. Bizonyítják ezt, még sok év múltán is, leveleik, de a győri székesegyház egyik sodronyománcos kelyhe is. A középkori ötvösművészet e remekét Telegdy Borbála, Rákóczi felesége és első házasságából származó leánya Czapi Zsuzsánna ajándékozta neki és Náprági hagyatékából került a győri székesegyház kincstárába.¹⁷

Figyelemre méltó az a kapcsolat, amely Náprágit ebben az időben a Balassiakhoz fűzi. Náprági 1579. május 11-én kelt, említett könyvbejegyzése, Balassi Istvánnak egy, ugyanabban a könyvben levő bejegyzésére utal. István, Menyhárt fia, Bálint unokatestvére volt,

⁹ OL Zichy cs. zsélyi levéltára, Missiles 9931, 9932.

¹⁰ Két vitéz nemesúr Telegdi Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Közzétette: ECKHARDT SÁNDOR Bp. 1944. 7.

¹¹ Die Matrikel der Wiener Universität III. Bd. 170.

¹² DOLNY, STEPHANUS: Series D. D., Archiepporum Strigoniensium, Catalogum D. D. Archi-Epporum Strigoniensium ut pote Praelatorum hujus Almae-Ecclesiae Strigoniensis. OSzK Fol. lat. 333. III. köt. 4 sz. — KOLLÁNYI i. m. 188.

¹³ BURMANNUS, PETRUS: Sylloges Epistolarum a viris illustribus scriptarum tomi quinque. Leiden 1727. I. 312.

¹⁴ FRANKL VILMOS: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1879. 133.

¹⁵ Náprági egri custosságát egyik könyvbejegyzése (Győri papnevelő könyvtár a XXI. 1. 20.), lectorságát síremléke említi. — Nagyprépostságára: NOVÁKY JÓZSEF: Memoria dignitatem et canonicorum cathedralis ecclesiae Agriensis. LESKÓ JÓZSEF: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. Eger 1907. IV. köt. 184.

¹⁶ OL Liber Regius V. 23. Prága, 1593. május 4.

¹⁷ A kehely talpának alján bevésés: TELEGDY + BORBARA + CZAPI + SVSANNA + IO + SZIVEL ADGIA

aki Bornemisza Péternek menedéket adott Detrekőn.¹⁸ Talán éppen ő ismerteti meg a költővel Náprágit. Ugyanis Balassi Bálint 1579—1583 között Egerben szolgált. A két évvel idősebb költő és a fiatal pap között melegebb baráti kapcsolat alakulhatott ki. Bizonyítják azt, a már erdélyi püspök Nápráginak Balassi Máriához írott levelei. 1597-ben írja: „Balassi Jancsit azért említem . . . hogy Kegyelmedet megszabadítsam gondjától és ő magabul, ha Isten éltetne embert tennék.”¹⁹ Náprági nem vállalkozott volna az árva „Balassi Jancsi” neveltetésére, ha nem kapcsolja őt bizalmasabb, baráti viszony Balassi Bálinthoz. És ismerte az ifjú Rimay Jánost is, tudott írásairól is. 1589. március 23-án írott leveleiben Telegdy Pállal közli, hogy Rimay János írását visszaküldötte, „Remisi . . . scripta Ioannis Rimaj olim suavissimi mei socii, nihil in illis praeter ingenium laudare possim.”²⁰ Ez a levélrészlet első említése Rimay írói működésének, egyben bizonyítéka, hogy kettejük barátsága már ekkor is „régí” volt és Náprági már ekkor nagyra értékelte őt.

A Telegdy Pálhoz írott levelek nemcsak barátságukról vallanak, hanem arról is, hogy Náprági közvetlen kapcsolatban volt a keleti országrész legnagyobb tekintélyű nagyurának, ecsedi Báthory István országbírónak környezetével is. Telegdyn kívül ismerte Szokoly Miklóst, Telegdy sógorát, aki „vice iudex curiae” mivoltában, az országbíró első munkatársa volt. Ő az, aki az eperjesi octavákon Báthoryt helyettesíti, s akinek sok hivatalos dolga is volt Náprággal. Nem lehetett véletlen, hogy éppen őket küldi majd az országgyűlés Krakába. Szokoly nagy műveltségű ember volt, akiről Rimay János Darholz Kristófhöz intézett Balassi előszavában mint „humánus tanulmányokkal foglalkozó”-ról emlékezik meg.²¹ A Telegdy—Szokoly kapcsolat Náprágit is Báthory István kiterjedt, a szellem embereit is magához vonzó környezetéhez fűzte. Báthory humanista műveltségű, a protestantizmushoz ragaszkodó főúr volt. Hatalmas vagyon ura, aki vagyonából származó politikai tekintélyével, szemben állott az uralkodóházzal. Bár az országgyűléseken nem jelent meg, az országbírói esküt sem az országgyűlés színe előtt tette le, mégis jelentős befolyást gyakorolt annak tárgyalásaira. A nemesi ellenzék vezére Szokoly Miklós alországbíró, közeli rokona, akivel nemcsak hivatalos, hanem családi kapcsolata is volt, s akinek ellenzéki tevékenységét a keleti országrészen jelentősen nagy befolyásával is támogatta.²² Az ő familiárisait, kiterjedt rokonságának tagjait látjuk a Habsburg-Magyarország keleti része hivatalainak élén, nagy befolyása emeli, viszi előre őket. Nem egy főúri dinasztia emelkedése kezdődött az ő udvarában.

Báthory István tollforgató, a vallásos költészet művelője volt. Humanista műveltsége a reformációhoz való kitartó ragaszkodással párosult.²³ Egy humanista műveltségű késő-reneszánsz írói kör alakult ki körülötte, amelybe Rákóczi Zsigmond, Homonnai Bálint, Szokoly Miklós, Kátai Mihály, Petki János, Telegdy Kata és Rimay János is beletartozott. Ennek az írói körnek sok kapcsolata volt a magyar humanizmus végső korszakában kialakult stoicizmus képviselőivel és Náprággal is.

De Náprági neve ismert volt Kelet-Magyarország más előkelő főurai előtt is. Gömöri származása hozta össze Széchy Tamás főkapitánnyal, akivel kortársak lévén, fiatalága éveiben

¹⁸ Balassi Istvánról: HÁZI JENŐ: Balassi Menyhárt árutatásának szerzője. MNY. 1928. 178—179. SCHULEK TIBOR: Bornemisza Péter, 1535—1584. Sopron—Bp.—Győr 1939. 118—124, 138—140, 142. NEMESKÜRTY ISTVÁN: Bornemisza Péter az ember és az író. Bp. 1959. 309, 313—317, 323—326.

¹⁹ BUNYITAY VINCE: A kiszennyei báró Sennyei-család levéltára. Száz. 1873.

²⁰ OL Zlchy cs. zsélyi lt. Missiles 9933.

²¹ Rimay János Összes művei. Bp. 1955. 35. 38.

²² MOE IX. köt. 18—19.

²³ VERESS ENDRE: A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. (1264—1848.) Bp. 1915 és Olaszországi egyetemeken tanult magyarok névsora. Bp. 1943. Die Matrikel der Universität Wien. I—III. Bd. Wien 1956—59.

szoros barátságba került. Széchy 1611-ben „amice veterae”-nak szólítja és Náprági őt Murány megszerzésében tekintélyes összegű kölcsönrel segíti.²⁴

Még inkább szoros kapcsolatba került a keleti országrész vezetőivel, mikor 1593 végén az egri káptalan „pro Duce ad bellum” választotta, és a káptalan katonái élén ott volt abban a hadjáratban, amelyben Pálffy Miklós vezetésével felvidéki várakat, többek között a Balassivárat, Divényt is visszafoglalták, majd 1594 márciusában Nógrádot is visszavették. Ezekben a harcokban Balassi Bálint is részt vett.²⁵ E hadjáratból a „tizenöt éves háború” bevezető szakaszában, Kelet-Magyarország is kivette a részét. A keletről érkező seregek élén Báthory István állott, és ott volt Homonnai István, Rákóczi Zsigmond, Szokoly Miklós, Balassi Ferenc, Kátai Mihály.²⁶ Mind olyanok, akiknek a kor irodalmához, tudományához közük volt, és ott találjuk Rimay Jánost is. Báthory István környezetében lehetett, de keze írását Pálffy Miklós egy levele őrizte meg, melyet Batthány Ferencnek küldött.²⁷

A felvidéki hadjáratban való részvétele, utolsó szereplése, amely csak a keleti Magyarország életéhez kötötte. Működési területe csakhamar kitágul. Országos jelentőségű szerep várt rá. Az egri prépost útja lezárult.

II.

Az egri nagyprépost tagja volt az országgyűlésnek, amely 1595 februárjában ült megint össze. Az egyik legfontosabb tárgyalási pont a török veszély elleni védekezés volt. Már a királyi proposíciók tárgyalása előtt segélykérő küldöttséget választottak a lengyel országgyűléshez. Hetesi Pethe Márton váradi püspök, Illésházy István, Kellemesi Mihály és Náprági voltak a tagjai. Ám mire a küldöttség elindult, Náprági lett a vezetője, Kellemesi Mihály sárosi alispán és Szokoly Miklós, az országgyűlés köznemesi ellenzékének egyik vezére, a tagjai.²⁸ Náprági Krakóban, Zsigmond király jelenlétében, a lengyel országgyűlés színe előtt mondta el segélykérő beszédét, amely utolsó terméke annak a humanista oratio-műfajnak, amellyel, Vitéz János, Vetési László és Macedonai László nyomán, a magyar királyok követői a külföld segítségét kérték a török elleni küzdelemhez. Beszédét a krakkói Lázár-nyomdában ki is nyomtatta. Később megjelent lengyel, Nürnbergben német fordításban, majd a nyomdahely megnevezése nélkül lengyel és cseh nyelven is.²⁹

Ha a küldöttség nem is hozott kézzelfogható eredményt, Náprági e küldetéssel bekerült a politikai élet szereplői közé. Csakhamar módja volt Erdély megismerésére is. Csatlakozott Kassán ahhoz a fényes küldöttséghez, amely Mária Krisztina főhercegnőt, Báthory

²⁴ Győri püspöki lt. Széchy Tamás Náprági Demeterhez 1611. augusztus 11. — ACSÁDY IGNÁC: Széchyek Murányban. Száz. 1885. CSAPODY CSABA: Ismeretlen szerelmes vers a XVI. század végéről. Itk. 1954. 437—439.

²⁵ PODHRACZKY JÓZSEF: Okleveles todalék. Habardy László naplója. Tudománytár XI. köt. Buda 1842. 129. és ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint utolsó hadjárata. Itk 1959. 485—487.

²⁶ Két vitéz nemesúr Telegdi Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Közzétette ECKHARDT SÁNDOR. Bp. 1944. 44, 56, 58, 60.

²⁷ OL Zichy csal. zselői lt. Missiles. 35,196.

²⁸ FRAKNÓI VILMOS: Magyar országgyűlési emlékek Bp. 1883. VIII. köt. 194.

²⁹ Hungariae Periclinitatis legatorum, Rndi Domini Demetrii Napragi, Ecclesiarvm Agriensis et Oródiensis Maioris Praepositi: et Generosorum Dominorum Nicolai Zokolij de Kis Varda, et Michaelis Kellemesi Vicecomitis Comitatus Saros, Ad Serenissimum Potentissimumque Sigismundum Tertium, Poloniae et Sveciae Regem, Magnum Ducem Lithvaniae, Rvssiae, Masoviae, Livoniae, Samogitaeqve: Et Inclytos Regni Poloniae Magniqve Ducatus Lithvaniae, etc Ordines, Oratio, In Comitibus Generalibus Cracouiae habita. die 2. Mensis Martij. Anno Domini MDXCV. 4 r. A-D = 29 lap. Végén Szokoly Miklós latin verse III. Zsigmond lengyel királyhoz. Colophon: Cracoviae, In Officina Lazari, Anno Domini 1595. SZABÓ KÁROLY—HELLEBRANDT ÁRPÁD: RMK III. 857 és 858, 859, 863, 864.

Zsigmond fejedelem feleségét kísérte Erdélybe.³⁰ Az úton és az erdélyi ünnepeken pedig közelebbről megismerkedett Bocskai Istvánnal, Zsigmond fejedelem mindenható nagybátyjával, Jósika István kancellárral és a katolikus Keresztúry Kristóffal, az irodalmat pártoló főudvarmesterrel. Erdélyi útja jó tájékozódás volt. De az erdélyi politikai élet irányítói is felfigyeltek rá. Baranyai Decsi János, aki a fejedelmi esküvő eseményeit megörökítette, a magyarországi küldöttség tagjai közül kiemelte Náprágit és „Vir imprimis eruditus atque prudens”-nek jellemezte.³¹

Erdélyből hazatérve, megnyílt előtte az út a magyar püspöki karba. Habardy László egri kanonok, a később leleszi prépost említi naplójában, hogy a magyarországi ügyek vezetésével megbízott Mátyás főherceg Bécsbe hívta Náprágit és közölte vele szerémi püspökké való kinevezését, amely 1596. június 17-én történt meg.³² Püspöksége ugyan „in partibus infidelium” volt, de a püspöki cím őt a magyar püspöki kar tagjaként a királyi tanácsba is bevezette. S nem telt bele egy esztendő, Báthory Zsigmond kinevezése az erdélyi püspökség élére állította. A fejedelem ugyanis prágai tárgyalásai során, a negyven éve üresen álló püspökség betöltéséről is megegyezett, s amikor a jezsuita Carillo a püspökké való kinevezést magától elhárította, 1597 tavaszán Náprágit nevezte ki.³³

Náprági erdélyi feladatai sokoldalúak voltak, és rendkívüli tapintatot kívántak. A főpap nem nélkülözhetette a politikus segítségét, kettejük egyensúlya tette csak működését eredményessé. Pedig ezt az egyensúlyt veszélyeztette Báthory Zsigmond az 1595. január 28-án megkötött prágai szerződéssel, mert a mezőkeresztesi csatában megsemmisült a két éven át győztes erdélyi haderő, és a hagyományos törökbarát politikát Habsburg-szövetséggel felváltó politika zsákutcába került. A fejedelem lemondásra és Erdély átadására készült, és a gyulafehérvári országgyűlésen már az ország átvételével megbízott királyi biztosok is megjelentek. Ekkor még egyik utolsó intézkedésével Báthory Zsigmond Náprági Demetert nevezte ki kancellárá.³⁴

Szamosközi szerint az erdélyi kancellár tisztsége „a fejedelmi méltóság és fenség után Erdélyben valamennyi tisztség között a legmagasabb rang, s mintegy a többi tisztségek koronája.”³⁵ Így Náprági, a királyi biztosoknak átadott Erdély első tisztviselője lett, — de az ország sorsát továbbra is Bocskai István irányította. A fejedelemasszony és a királyi biztosok kormányzata még bizonytalanabbá tette az erdélyi helyzetet. Bocskait mellőzték, Náprágiban nem bíztak. Kormányzásuk zavaros kapkodássá vált. Náprági ez időben is állandóan kapcsolatban volt a görgényi várba visszahúzódtott Bocskaiával, aki ekkor döbbsent rá, hogy Erdély függetlenségét a jelen körülmények között nem szabad feladni.³⁶ E felismerés nyomán határozta el magát a cselekvésre: hazahívta a sorsával elégedetlen Báthory Zsigmondot, akit Kolozsváron Náprági fogadott. Náprági a fejedelem visszatérésében fontos szerepet játszott. A kortársak is így tudták, akiknek véleményét Szamosközi sommázza: „Minden dolognak Zsigmond behozatásának Opuliából főindítója Bocskay István és Náprági Demeter

³⁰ SZÁDECEZKY LAJOS: Báthory Zsigmondné. 1574—1621. Száz. 1883.

³¹ Baranyai Decsi János Magyar Historiája. 1592—1598. Közli: TOLDY FERENC. Pest 1866. 172.

³² PODHRACZKY JÓZSEF: Okleveles todalék. Habardy László naplója. Tudománytár XI. köt. Buda 1842. 125. — OL Liber Regius 1. köt. 158.

³³ FRAKNÓI VILMOS: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1899. 292.93 és Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Bp. 1899, 145.

³⁴ SZILÁGYI SÁNDOR: Erdélyi országgyűlési emlékek. (A következőkben EOE) Bp. IV. köt. 20—34.

³⁵ Szamosközi István történeti maradványai. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. Bp. 1880. II. köt. 5. (Az idézetet NOVÁK JÓZSEF fordítása szerint adom. Erdély öröksége II. köt. Sárkány fogak. Bp. 1941.)

³⁶ EOE IV. köt. 51.

püspök volt”,³⁷ Báthory bizalmát Náprági változatlanul élvezte. A körösi országgyűlésen Bocskaival ő terjesztette elő a törökkel való titokban színleges kibékülésre vonatkozó javaslatot, melyet ők is szavaztak meg először.³⁸ És 1599 elején ismét Prágába küldötte őket a fejedelem, hogy visszatérésének okait tisztázzák, és előkészítsék harmadik lemondását.³⁹ Míg Prágában jártak, Zsigmond hazahívta unokatestvérét Báthori András bíborost. Kibékült vele és lemondott a trónról unokafivére javára. Ezalatt a prágai tárgyalásokat nehezen, de mégis sikerrel befejezték. Már indultak volna haza, mikor április 17-én az újabb változások híre Prágába érkezett. Fáradozásuk kútba esett, mert a közismerten Habsburg-ellenes bíboros-fejedelemtől az udvar hallani sem akart. Otthon felkeresték a fejedelmet, átadták Rudolf üzenetét: Erdélyről a király nem hajlandó lemondani. Bocskai látta, a fejedelemmel együttműködni nem tud. Mégis vállalták, hogy a prágai udvart a bíboros-fejedelem elismerésére bírják, és ezért ismét Prágába utaztak. Útjuk eredménytelen volt. Bocskai nem is ment vissza Erdélybe. Náprági azonban visszatért,⁴⁰ de a kancelláriától visszavonult. A bosszús fejedelem fogságra vetette. Ott érte Mihály vajda betörése. Náprági csatlakozott Mihály vajdához, és vállalta mellette a kancellárságot is. De a helyzet, amibe került, túlhaladta képességeit. Ő, aki erdélyi politikai működésében sohasem volt önálló, mindig Bocskaihoz igazodott, most végképpen tévővázó, gyenge politikusnak bizonyult. Nem tudta Mihály vajda bizalmát sem megnyerni. Az gyanakvással figyelte Náprági minden lépését, vádakkal illette őt az Erdélybe érkezett királyi biztosok előtt. Ugyanakkor azok is gyanakodva nézték működését. Egészen Bocskai-szerű embernek tartják; tőle is félnék.⁴¹

A prágai udvar nem akarta teljesíteni Mihály vajda követeléseit. Ekkor a vajda a törökhöz fordult és március 9-én már török követség érkezik Brassóba. Mihály elfordult a Habsburg-uralomtól. Náprági ekkor szembehelyezkedett vele. Hallani sem akart a török szövetségről. Azonban ekkor már végképpen megingottnak érezte helyzetét. Amikor Mihály vajda kancellárja lett, még a császár hűségén járt, de ezzel szembehelyezkedett Báthori Zsigmond politikai terveivel. Mert Báthori Andrást nem szolgálta, de a vajdának szolgálatába állott, bizton számíthatott Zsigmond bosszújára. El is hagyta a vajda udvarát és gyalui várába vonult vissza.⁴² Érezte, hogy az erdélyi küldetése nem sikerült. A politika eseményeinek sodrában nem tudott megállni. Ott, ahol Bocskai sem tudta mindig a helyes utat megtalálni, ő utat tévesztett. A magyarországiak által oly sokszor „tündérország”-nak nevezett Erdély neki is keserű emléket adott.

Szabadságot kért a vajdától, okul azt hozta fel, hogy Rómába megy püspöki megerősítését kieszközölni. Kincseit, értékeit előre Magyarországra küldette, majd ő maga is útra kelt. Július közepén már Nagykárolyban volt. A királyi biztosok azt írják: „A brassói országgyűlés alatt, ahol nem jelent meg, Náprági kegyvesztetté lőn, a vajda megharagudott rá. Hallottuk . . . hogy . . . kivégeztette volna, ha nem félt volna a pápától.”⁴³ Tehát a végleges indokot a távozásra Mihály haragja adta, nem érezte magát biztonságban. És a visszavezető utat az 1601. január 21-én megnyílt kolozsvári országgyűlésnek őt száműző, 29. törvénycikke rekesztette be.⁴⁴

³⁷ SZAMOSKÖZI i. m. IV. köt. 80.

³⁸ EOE 70—71.

³⁹ SZAMOSKÖZI i. m. IV. köt. 85—90.

⁴⁰ Uo. 90. és BENDA KÁLMÁN: Bocskai István. 1557—1606 Bp. é. n. 96—98.

⁴¹ SZÁDECZKY LAJOS: Erdély és Mihály vajda története. 1595—1601. Oklevéltárral. Temesvár 1893. HURMUZAKI EUDOXIN: Dokumente privitóre la Istorie Romanilor. Bucuresti 1902. XII. Vol. 997: „der Napragy, der gar botschkaisch ist.”

⁴² SZÁDECZKY i. m. 429, 524, 522.

⁴³ SZÁDECZKY i. m. 132, 545. és Hurmuzaki XII. 848, 870.

⁴⁴ EOE IV. köt. 587.

III.

Náprági elhagyva Erdélyt Kassára igyekezett, hogy onnan Prágába menjen. 1600 decemberében már Prágában, Rudolf király székhelyén volt, ahol az udvart és magát Rudolfot is megismertette az erdélyi helyzettel. Az udvarban, ha nem is fogadták örömmel, hiszen a Habsburg-politika újabb erdélyi kudarcáról hozott hírt, de mégis megbecsülték szolgálatait, és az Erdélyben szerzett tapasztalatait hasznosítva, az erdélyi ügyekben állandóan kikérték tanácsait. Ő maga Erdélyből való távozását nem tartotta véglegesnek. Szentiványi János lipitói alispánnak december 20-án így írt: „En a követeket uarom kik egiket aszt hozzak az töb fw positiok között hogy soha Erdeliben pwpökeg ne legien, de bolochag mert o felsege arra nem megien, osztan kezwünknél wagion.”⁴⁵ Az idézet utolsó szavai jellemzően mutatják, hogy Erdélyből távozva ő is elvesztette helyes tájékozódását. Ekkor, Prágában, már nem írhatták ilyen fölünyes biztonsággal Erdélyről: „kezwünknél wagion.” Teljes kavarodás, zűrzavar volt ott. Mihály vajda, Basta és a vele küldött polgári biztosok, és az erdélyi rendek törekvései teljesen áttekinthetetlené tették az erdélyi helyzetet. Jellemző, hogy az Erdélyből száműzött és az 1601 elején Prágába érkezett Bocskai Istvánt tisztes fogság fogadta, nem bíztak szavában, tanácsait a kibontakozásra mellőzték. Csak Mihály vajda bukása után nevezték ki az erdélyi ügyek tanácsosává, és mint ilyen Náprággal közösen fogalmazta meg azt a levelet, amely Báthory Zsigmondot visszavonulásra kérte.⁴⁶

Közben Náprági és az udvar is értesült az 1601 januárjában egybegyűlt erdélyi országgyűlés határozatáról. Számúzték, javadalom nélkül maradt. Mégsem tudta magában a humanista gyűjtőt megtagadni. Pernstein Bernát chiloni kereskedőtől flandriai gobelineket vásárolt, amiknek árával azután adós maradt. Tycho de Brache császári csillagász járt közbe, hogy a tartozását a kereskedőnek kifizesse.⁴⁷ Erdélyből hozott ládáiban ott volt a Szent Lászlóherma is. A herma koronájának drágakövei hiányoztak, az említett levelében Szentiványi Jánost kérte: „Az Szent Laszlo koronaja ugi tetzik hoga az k. ladajaban uagion, amikor k. valami bizot embertwl hamar fel kwlhetne igen akarnā, de ugi hoga ne tudnak michoda. Meg akarnam köuekkel rakatni mig it leszek.”⁴⁸ Ez a bőkezűség az egykori erdélyi püspöké, de a száműzött csakhamar pénzszűkébe került. Előbb a kassai és pozsonyi kamaráktól vett fel 2000 tallért, de állandó javadalomra volt szüksége. 1601. október 5-én Rudolf király a pozsonyi kamaránál is érdeklődik, hogy a pannonhalmi főapátság jövedelmeiből tudna-e Náprági fenntartására havi 200 tallért folyósítani.⁴⁹ Végül is 1602-ben a pozsonyi prépostság, 1606-ban a pilisi apátság javadalmát kapta és még ez évben veszprémi püspökké nevezték ki.

Pozsonyi javadalmának elnyerése után prépostsága székhelyén telepedett le. Pozsony ekkor az ország fővárosa, a helytartó és pozsonyi kamara székhelye, ahol ez időben az országgyűléseket is tartották. A helytartó mellett néhányan mindig tartózkodtak a királyi tanács tagjai közül; Náprági püspökségénél fogva királyi tanácsos volt, állandóan részt vett a tanács ülésein, egyike volt legaktívabb tagjainak. Politikai szereplése még Prágában újra kezdődött. Az 1603 márciusában egybehívott országgyűlésre pedig már meghívót kapott. A királyt képviselő Miksa Ernő főherceget a rendek nevében ő üdvözölte, és a főherceg megnyitó beszédét is ő tolmácsolta. Ugyancsak ő vezette Prágába a német zsoldosok kihágásait összefoglaló emlékiratot vivő és a magyar kancellária ügyének rendezését sürgető küldöttséget.⁵⁰ Az országgyűlés megbízását híven teljesíti, beszédében kemény szavakkal ostromozza a zsoldosok

⁴⁵ OL Családi lt. Szent-Iványi cs. lt. 1600.

⁴⁶ BENDA KÁLMÁN i. m. 123–124.

⁴⁷ Győri káptalan hiteles helyi lt. Ct. XII. No. 847—EBENRÖCH FERENC: A győri székes-egyház régi flandriai kárpitja. AÉ 1893

⁴⁸ Lásd 45. jegyzet.

⁴⁹ Pannonhalmi Rendtörténet IV. 749.

⁵⁰ MOE X. köt. 108, 130, 133, 139, 157, 172, 237.

kihágásait, kiket a nép ellenségeinek és nem védelmezőinek tekintett. De az ékesszóló beszédre adott királyi válasz semmitmondó volt.

A tevékeny és a politikai életben fáradhatatlan Nápráginak, miközben törekedett, hogy megfelelő javadalomhoz jusson, az udvar állandóan igénybe vette szolgálatait. Erdélyi ügyekben gyakran fordulnak hozzá tanácsért, eligazításért. A Prágában, majd Bécsben hazaengedésére várakozó Bocskai István is neki ír 1602. április 13-án, kérve: „hogy Kgd iryon ennekem maga állapotja es az Erdelj dologh felwöl.”⁵¹ 1604 elején az udvar azzal a gondolattal foglalkozott, hogy Erdélybe visszaküldi. El is készült számára az instrukció, de a tervet elejtették. Úgy látszik megfontolták, hogy alkalmas-e Náprági — akit nemrég száműztek Erdélyből — ott bárminő politikai misszióra.⁵² De még ez év őszén újra kísérleteznek vele. Bocskai már megkezdte szabadságharcát, és az annak kezdeti nagy sikereitől megrémült udvar tárgyalni akart. Jól ismerve Náprági Bocskaihoz fűződő baráti kapcsolatait, Forgách Zsigmonddal Bocskaihoz küldik. Küldetésük azonban nem járt sikerrel. Tárgyalási meghatalmazásuk csak Bocskai személyes sérelmeinek kielégítésére szorítkozott, és arról a fejedelem nem is tárgyalt.⁵³ Náprági a követség kudarca után, mint a magyar főpapok legtöbben, Bécsben húzta meg magát. Innen ír 1605 közepén Kornis Boldizsárnak, a király hűségén megmaradt erdélyi tanácsosnak: „Az én dolgom is úgy vagon bizony nyomorúság és mellette exilium, de mégis könyebb, mert magam vagyok és hozzá szoktam.”⁵⁴

Az 1605. év végén megindult béketárgyalásokkal szemben a püspöki kar, Forgách Ferenc nyitrai püspökkel az élen, erőteljes ellenkezést fejtett ki. Náprági mindenben vele tartott, mire őt a pápa, külön brévékkel buzdította.⁵⁵ Először a békebiztosok közé jelölték, de látva Bocskaiék püspökellenes magatartását, a tervet elejtették. 1606 február végén nem vett részt azon a megbeszélésen, amelyen a főpapok a béketervezetet tárgyalandó országgyűlésre a pápától nuncius kiküldetését kérték.⁵⁶ Mi volt ennek az oka, nem tudjuk. Amikor Illésházy István másodikban Bécsbe érkezett, 1606. június 4-e után, állandó kapcsolatban volt Náprággal, s a fejedelem több megbízatását közvetíti hozzá. Címeres pecsétgyűrűjének metszetését is Náprági intézi egyebek között, ő vállalja az izlést és hozzáértést kívánó feladatot. Furcsának tetszene, ha kettejük kapcsolata nem volna baráti.⁵⁷ Végre 1607 áprilisában méltó módon kárpóttolták az erdélyi püspökségért és nagy szolgálataiért, kinevezték győri püspökké, amit csakhamar a kalocsai érsek címe követett. Az érsekség teljes egészében török megszállás alatt lévén, Náprági továbbra is a győri püspökség javadalmát élvezte, mint a püspökség administratora.

Az ország második főpapi székebe emelkedve, rangjának tekintélyével is igyekezett a zavaros politikai helyzet tisztázásához hozzájárulni. Azok munkáját segítette, akik Mátyás főherceg oldalán Rudolf király lemondatásán munkálkodtak és a főherceget kívánták királynak. 1607 végén részt vett azokon a tanácskozásokon, melyek Rudolf lemondását készítették elő. A magyar rendek küldötteivel ott volt azokon a tárgyalásokon is, melyeket az osztrák rendekkel Rudolf lemondatásáért folytattak. A megegyezést írásban megörökítő okmányt Mátyás főherceg után elsőnek írta alá.⁵⁸ Sajátos kettősség figyelhető meg ettől fogva Náprági politikai állásfoglalásaiban. Mint főpap mindenkor szolidáris Forgách Ferenc esztergomi érsek politikai akcióival. 1608. január 31-én az országgyűlés színe előtt a magyar

⁵¹ Győri káptalan hiteles helyi lt. ct. VI. No 266.

⁵² VERES ENDRE: Basta György hadvezér levelezése és iratai II. köt. Bp. 1913. 359.

⁵³ Bocskai István leveles könyve. Közli: THALY KÁLMÁN. MTT XIX. 1874, 77.

⁵⁴ SZILÁDY—SZILÁGYI: Török magyar kori állam-okmánytár. Pest 1868. I. köt. 45.

⁵⁵ MOE X. köt. 237.

⁵⁶ SÖRÖS PONGRÁC: Forgách Ferenc a bíboros. Száz. 1901. 696.

⁵⁷ SZILÁGYI SÁNDOR: Bocskai István és Illésházy István levelezése. 1605—1606. TT 1878. 251, 304.

⁵⁸ MOE X. köt.

püspöki kar nevében tiltakozott, mert a bécsi béke vallásügyi intézkedéseiből a katolicizmust biztosító záradékot kihagyták.⁵⁹ A Mátyást koronázó országgyűlésen Forgách Ferencsel együtt, a bécsi béke törvénybeiktatása miatt 1608. december 7-én tiltakozott. Minden erejével és tekintélyével igyekszik a protestantizmus előretörését megállítani, akadályozni, különösképpen egyházmegyéjében.

De ugyanekkor ez a protestánsellenes vallási álláspont nem akadályozza meg abban, hogy az ország vezető protestáns főuraival személyes barátságot ne tartson fenn. Leveleit olvasva látjuk, hogy Batthyány Ferenchez, Thurzó Györgyhöz, Széchy Tamáshoz — mindhárman protestánsok — bizalmas kapcsolat fűzte még akkor is, ha pl. Batthyányval nagy nézeteltérései voltak. Széchy Tamást pl. kölcsönrel támogatta Murány megszerzésében.⁶⁰ Baráti kapcsolatai arra utalnak, hogy azok a szálak, amelyek őt a magyar késő reneszánsz új sztoicista képviselőihez fűzték, még ez időben is elevenen éltek. Révai Péter, Lackner Kristóf, akiket újabban ismert meg és fontos kiküldetéseiben követ társai voltak, szintén az új sztoikusok körébe tartoztak.⁶¹

A feudális uralkodó osztály világi képviselőivel a sztoicizmus eszmevilága kapcsolta egybe. Politikai sikon ez a Habsburg-udvarral kötött kompromisszum után a rendiség hatalmának megszilárdításában és állandósításában jelentkezett. Ezt a politikát képviselte Thurzó György, kinek nádorrá választásakor ő is fenntartásokkal élt, és megválasztását feltételekhez szabta.⁶² De miután ez megtörtént, a megválasztott Thurzó által képviselt rendi politikát teljes erővel támogatta. Utolsó politikai szereplése is ehhez kapcsolódik. Bethlen Gábor fejedelemmé választása után az udvar a német birodalom rendjeinek bevonásával, katonai segítségüket kérve, Erdély megszerzésére szeretett volna kísérletet tenni. Az osztrák és magyar rendek képviselőit „Landt Tagra” hívta meg Linzbe. Az 1614. augusztus 11-én megnyitott értekezleten Náprági vezette a magyar küldöttséget, amely Thurzó nádor békés szándékainak megfelelően az udvar tervével szemben foglalt állást, s amelyet az osztrák rendek képviselői is magukévá tettek, s így az udvar terve meghiúsult, a gyűlés határozat nélkül oszlott szét. Thurzó véleményéről az udvar előre értesült, s ezért a magyar küldöttség véleményét nem engedte Nápráginak elmondani, hanem csak írásban való benyújtását engedélyezte. Klesl bíboros, akinek eszméje volt az értekezlet összehívása, Náprági művére azt mondotta: „A pokolbeli ördög sem csinálhatta volna jobban.” A rendek állásfoglalása lényegében az önálló Erdély szükségessége mellett foglalt állást, a rendi szabadságok garanciáját látta benne. Náprági beszéde, amely a császári tilalom ellenére is közismert volt, voltaképpen II. Mátyás király tervének vereségét okozta. Az udvar abszolutizmusra való törekvése Thurzó nádor állásfoglalásán és az azt kitűnően képviselő Náprágin megakadt. Náprági sikert aratott, de ezzel bezárta további érvényesülésének útját.⁶³

A főpapnak már erdélyi szereplése idején több összeütközése volt a protestánsokkal. Kolozsvár polgárait többször háborgatta vallásukban. Az őt száműző törvénycikk különösen kiemelte ezt. Carillo, amikor őt az erdélyi püspöki székbe ajánlotta, az erdélyi ellenreformáció megszervezésére szemelte ki. De hogy néhány pusztán adminisztratív eljárásen kívül tett-e egyebet, nyomát nem találjuk. Amikor hazatért, egészen más helyzetet talált. Szeme előtt

⁵⁹ Sörös i. m. 715.

⁶⁰ L. 24. sz. jegyzet.

⁶¹ ILA BÁLINT: Az 1614-iki linzi gyűlés. Bécsi Évkönyvek 1934. Bp. 1934. 250—251.

⁶² Sörös i. m. 720—721., KÁROLYI ÁRPÁD: Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása. Száz. 1919.

⁶³ L. ILA id. cikke a 61. sz. jegyzetben.

zajlott le Magyar István és Pázmány Péter hitvitája. Vágsellyéről már megindult a nem csupán adminisztratív ellenreformáció. Forgách Ferenc érsek és vele Pázmány Péter megszervezte a lelkek meghódításáért a harcot. Mint a győri püspökség kormányzójának a gyakorlati életben volt alkalma megismernie azokat a vallásügyi problémákat, melyeket a bécsi békét követő helyzet felvetett. Székvárosa, Győr, ez időben a végvárrendszer legfontosabb pontja, amelynek őrsége ekkor legnagyobb részt protestáns. 1606-ban Preiner János lett a főkapitány, aki buzgó katolikus volt és az ő támogatásával indul meg Győrött az ellenreformáció. Elsősorban a várőrséget akarják katolikkussá tenni, azonban az őrség ellenállott. A bécsi béke után nincs országgyűlés, amely panaszait ne tárgyalná. Azonban úgy látjuk, az ellenreformációnak ez a formája Preiner főkapitány és a káptalan támogatásával csak akadályozta, lehetetlenné igyekezett tenni a protestáns hit gyakorlását, de tovább nem ment, s ebben Náprági szándékaival találkozott. A lelkeket hódító ellenreformáció Győrött csak Náprági halála után, a jezsuiták letelepedésével indult meg.⁶⁴

Sok, kellemetlen vitája volt Batthyány Ferencel, aki a körmendi apácák klostromát és vagyonát akarta megszerezni. A veszprémvölgyi cisztercita apácák a török elől Körmentre menekültek, és a domonkosok üresen álló zárdáját foglalták el. A XVII. század elejére már csak két öreg mater élt benne. Batthyány Ferenc az ő zárdájukat akarta elfoglalni. Nem sokkal Náprági székfoglalása után, már védelmet kérték. Náprági 1607. október 29-én levélben fordult Batthyány Ferenchez, amelyben nemcsak védelmébe veszi az apácákat, hanem — és ez esetben ellenreformációs álláspontját jellemzően — meg is indokolja, miért van joguk az apácáknak a klostromhoz. „Keglmédet kérem mint bizodalmas Vramat, Këgk azt ne chelekedgye — (t.i. a klostrom elfoglalását) — mert bizonyosan mondhatom az Këgk, hogy az eő Felge az Egyhazÿ rendet most ujonná wette Këglmes protectioia ala, es eoket megh akarÿa oltalmaznÿ mindennemeő Igassagokban es immunitasokban. Lattam en ezeknek Privilegiumokat kiket nekik megh Ferdinand Chaszar es az mostany Chaszar Vrunk adot, es ezeknek eleőtis sok szent királyok és feyedelmek. Bar Këgk semmy ketsége ne legyen az eő Privilegiumok feleöl.”⁶⁵ Tehát a királyok privilégiumaira, a szerzett jogra hivatkozással próbálja az apácázárdát védeni. Egy másik, nagyon jellemző eset 1614. december 15-én Batthyányhoz írott leveléből ismeretes. Egyházlátogatást akart végezni Mattersdorfon, és egy kis Mattersdorffhoz tartozó filialis templomocskában is el akarta végezni a vizitációt. A prédikátor és a protestáns hívők jó része elszaladt előle, és csak néhány polgár került elő, de ezek sem nyitották ki a templomot. „Egy eőregh ember, részegh szabásu, mikor szép szóval kéruen, hogy megh nissa az szentegyházat, hiszen ha az szentegyházat megh nittyak awal Papistakka nem lesznek, nem emberseghessen szólla, mind magam mind ualasuk ellen, le szallek az szekerrül, egykichinye a' szakallaba kapok, egy kewesse rantam megh monduan az szolgaimnak nyssatokimegh az szentegyhaz aytayat.” Batthyány természetesen tiltakozott a püspök eljárása ellen, de az erélyes és önértetes válasz ez volt; „Kerem Kegdet edes szomszed Uram es fraterē hogy Kegd effele Egyhazy dologban ne fārassza magat, mert az nem Kegd tisztÿ és nem is hitta Isten Kegdet arra. Tekintche inkab Kegd à nagy meltatlan violentiakat kik varmegyeinkben esnek es compescalya azokat. Igy Kegd mind tisztinek mind szegheny Hazanknak kedve szerent chelekeszik.”⁶⁶

Régtől ismeretes az a Náprági-ebéd, amikor az 1608-i országgyűlés alkalmával Náprági asztalánál Pázmány Péter a városok protestáns követeivel vitatkozott vallási kérdésekről.⁶⁷

⁶⁴ ILA BÁLINT: A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XV. évf. Bp. 1934. 153—154, 181., BÉDY VINCE: Adatok Győr város 16. és 17. századbéli lakosságának vallás szerint való megosztásához. Győri Szle. 1934. 52—59.

⁶⁵ IVÁNYI BÉLA: Dominikánus levelek és oklevelek a körmendi levéltárban. Körmentdi Füzetek I. szám. Körmentdi 1942. 12—17. Batthyány cs. körmendi lt. Missiles 33, 540.

⁶⁶ Batthyány cs. körmendi lt. Missiles 33, 550.

⁶⁷ HÓMANN—SZEKFŰ: Magyar történet. Bp. 1935. IV. köt. 124.

Ilyenféle térítési alkalom volt az, amikor a hitében oly szilárd Batthyányt is „megkísérti.” 1610 októberében Forgách Ferenc érseknél járt Nagyszombatban. Október 19-én ír Batthyánynak, és a levél utóiratában írja: „Kñek egy új köniwechket kwltem olvassa el Këgd. Cardinal uram ada nekem uesse egibe Këgd az Apologiaual es itellie mellik masik.” (Az apológia Magyar István könyve lehetett.) A küldött könyvet nem ismerjük. De Náprági gesztusa jellemző a kor vallási forrongására és minden alkalmat megragadó térítő szándékaira.⁶⁸

Forgách Ferenc esztergomi bíboros érsek 1615. október 16-án meghalt. Még el sem temették már megindult utódlása körül a harc. Az ország második főpapi székében Náprági ült, aki természetesen elsősorban magát állította a jelöltek élére. Az udvarban és a magyar kormányzat képviselői között megindultak a tárgyalások. Náprági jelöltségét az udvar nem fogadta szívesen. Itt még élénken élt az 1614. évi linzi „Landt Tag” és azon Náprági szerepének emlékezete, — de nem ez volt a döntő tényező. A pápai udvar éppen úgy, mint a bécsi, Pázmány Pétert jelölte. Náprági minden reményét Thurzó György nádorba vetette. De hiába írta a nádornak 1616. február 16-án: „az Egyhazy keőzeot az Orszaghban ut senio et dignitatem en wagiok elseő azert eő Felseghe is akaruan megh tartani az reghy szokot ordot es gradust, mellyek altal szoktak az Praelatusok az Orszaghban eő Felsegheteől promowealtatny, talan melto hogy az teobby keőzeot en ream is tekintet legyen.”⁶⁹ Nem voltak reá tekintettel, az új idők új embere: Pázmány Péter került az esztergomi érseki székbe.

Hatvan éves volt, amikor Pázmány megelőzte. Már ez időben gyakran betegeskedett. „...nehez betegsegbwl walamennyire megh keonnyebedeuen, szinten ma keoltem fel az agybul... felette ighen gyenge ereowel wagyok, vgy hogy mint az Nyarfa leveleth, megh az szelis csak el nem fu.”⁷⁰ Az ilyen panaszok egyre sűrűbben bukkannak fel leveleiben. Fáradt volt, törődött. Nem bírta már sokáig. 1619. március 25-én halt meg. A győri székesegyházban temették el.

IV.

Amikor Náprági Demeter Erdélyből Prágába érkezett, voltaképpen az akkori Európa perifériájáról az európai politika egyik gyújtópontjába és az európai szellemi mozgalmak egyik fontos kezdeményező munkahelyére került. Rudolf császár betegsége miatt ugyan zavarokkal küzdhetett, kínosan akadozhatott a Habsburgok keleti birodalmának államgépezete, de a császár támogatása mégis nagyban elősegítette az új, az akkor bontakozó barokk művészet és irodalom kialakulását. A Prágába érkező Náprági fogékony lélekkel kapcsolódott a prágai szellemi mozgalmakba. Erdélyből magával hozta könyvtárát. Könyveit böngészve látjuk, hogy az elmúlt évek módot adtak széleskörű, elmélyült ismeretszerzésre, bizonyosságul annak, hogy műveltsége magyar talajon is milyen magas színvonalra emelkedett. Műveltségének, sokoldalú érdeklődésének legjobb bizonyítéka, ifjú korától öregségéig gyűjtött könyvtára.

Könyvtárának töredékeit a győri Papnevelő Intézet könyvtára őrzi. Ide a győri Székesegyház Könyvtárával került, amelynek alapjait éppen az ő könyvtára vetette meg. A bennük levő bejegyzések eligazítása alapján könyveit két nagy csoportra kell osztanunk. Az elsőek azok, amelyeket Egerben és Erdélyben szerzett meg, vagyis 1600 előtt kerültek birtokába.⁷¹

Természetes az, hogy a könyvei között túlsúlyban vannak az egyházi írók művei. Johannes Chrysosthomus, Athanasius, Cyrillus Alexandrinus, Beda Venerabilis, Dionisius Carthusianus, Antonius Florentinus, Johannes Nider, Petrus Lambardus, Durantus Guillelmus, Bartholomeus Anglicus, Theodosius, Scholarius Gennadius, Novicampianus, Jodocus Chlichtoveus, a lengyel Sokolovszky és a jezsuita Tautaus Arthner és még mások könyvei

⁶⁸ Batthyány cs. körmendi lt. Missiles 33,550

⁶⁹ FRANKL VILMOS: Pázmány Péter és kora. I. köt. (1570—1621) Pest, 1868, 179—189. OL Kamarai lt. Thurzó cs. lt. 81. fasc. 42, 43.

⁷⁰ OL Kamarai lt. Thurzó cs. lt. fasc. 19.

⁷¹ Könyvtárát külön tanulmányban fogjuk ismertetni.

mellé sorakoznak SURIUS „VITAE SANCTORUM”-a, HEROLT „DISCIPULUSA” és természetesen a BIBLIA is.

E szerzők mellett találunk a mohamedánizmus tanításaival foglalkozó műveket és KORÁN-kommentárokat, bizonyítékául NÁPRÁGI aktualitások iránt való érdeklődésének. A reformáció írói közül könyvei között van KÁLVIN „INSTITUTIO”-ja, BEZA könyve, a „DE HAERETICIS”, JOSIAS SIMLER műve, mely elé BULLINGER írt előszót és BEREGSZÁSZI PÉTER „APOLOGIA”-ja.

Könyveinek második csoportja a humanista műveltségű gyűjtőről beszél. Már egi éveiben olvasta APPIANUS ALEXANDRINUS SOPHISTA és VELLEIUS PATERCULUS MŰVÉT, ERDÉLYBEN HOMÉROSZ, XENOPHÓN görög—latin szövegű kiadását szerezte meg. PLATÓN és PLOTINOSZ görög nyelvű kiadásán kívül megtaláljuk PLATÓNT MARSILIUS FICINUS fordításában is. ARISZTOTELÉSZ műveit AVERROES, ALBERTUS MAGNUS, AUGUSTINUS NIPHUS kommentáraival olvasta, de ezek mellett megvannak PORPHYRIUS, JOHANNES BRUNNUS és ALEXANDER APHRODISIUS könyvei ARISZTOTELÉSZRŐL. A görög írók után sorakoznak LÍVIUS *Decades*-ei TACITUS *Annales*-ei, DIDORUS SICULUS, AULUS GELLIUS, JUSTINIANUS írásai. És olvasta SCHNEIDEVINUS JUSTINIANUS kommentárjait.

Nem hiányzanak a reneszánsz humanista íróinak művei sem: ERASMUS *Institutio principis Christiani* c. művét korábban JÁNOS ZSIGMOND forgatta. A lengyel WARSEVICKI SZANISZLÓ történelmi munkája mellett találjuk GEORGIUS AGRICOLA ásványtani könyvét is, és a magyar közéletben forgó embernek nélkülözhetetlen művet, VERBŐCZI *Tripartitum*-át.

NÁPRÁGI könyveiből világosan és határozott vonásokkal rajzolódik elénk a pap és a humanista arcképe. A humanistát, és része van ebben a papnak is, nem a költők, hanem a filozófusok és a történetírók érdeklik. KUTASY JÁNOS, a nagyszombati gimnázium vezetésében elődje, a későbbi esztergomi érsek, APPIANUS ALEXANDRINUS SOPHISTÁVAL és VELLEIUS PATERCULUSSAL ajándékozza meg, és TACITUS *Annales*-eit kapja VISCONTI nunciustól, akik jól tudhatták, mi az, ami NÁPRÁGOT érdekli. RIMAY is EPIKTETOSZT említi NÁPRÁGIHOZ írott levelében, mint akinek „írásával is gyamolgatjuk — ti. NÁPRÁGI és RIMAY — életünket és remenségünket.”⁷² A késő reneszánsz sztoikus filozófusa tekint ránk könyvei mögül. Az erdélyi politika változásába kerülve, NÁPRÁGI átéltette azt, hogy a közélet a politika kavargásában a bölcssek tanítása a maradandó; azokban keresett vizsgálatát és talált útmutatást.

Könyveit lapozva, azok korábbi possesorait olvasva erdélyi fejedelmek, PADUÁBAN tanult feudális főurak, a fejedelmi kancellária írnokainak, városok polgárainak és nótáriusainak neve bukkan elénk: ERDÉLY SZELLEMI MŰVELTSÉGÉNEK egy részlete. NÁPRÁGI MÁR NEM TALÁLKOZOTT A FORGÁCH FERENC TÁMOGATTA FŐURI HUMANISTÁKKAL, és négy erdélyi esztendejében nem is volt módja, hogy a megmaradt nemes és polgár humanistákat úgy megszervezze, amint azt a történetíró FORGÁCH FERENC TETTE. DE a nemesi és polgári tollforgatók közül többel kapcsolatban volt. Mindenekelőtt a három történetíróval: BARANYAI DECSI JÁNOSSEL, GYULAFFI LESTÁRRAL és SZAMOSKÖZI ISTVÁNNAL. BARANYAI DECSI, volt már szó róla, nagyrabecsülte NÁPRÁGOT. „Vir eruditione ac rumum usu miraque comitate morum excellens”-nek mondja, nyilván nagyra értékelte benne a humanistát.⁷³ Gyulaffi Lestár nem ír róla, de bizonyos az, hogy a fejedelmi titkár, a fontos diplomáciai küldetések végrehajtója, személyes kapcsolatban volt a kancellárral.⁷⁴ Szamosközi István, aki közvetlen közelről figyelhette NÁPRÁGI működését, nem rokonszenvezett vele. Ő, aki történetírói munkájánál szívesen megkérdezte kortársait is és feljegyezte azt, amit hallott, akinek fontos forrása volt a kortársak elbeszélése, a legcsekélyebb jelét nem adja annak, hogy NÁPRÁGITÓL is szerzett volna adatokat, mert Szamosközi nem bízott a császár hűségén állhatatosan megmaradó püspök-kancellárban.

A három történetíróhoz kell kapcsolnunk KAKAS ISTVÁNT, az író diplomatát és WEISZ MIHÁLYT, a brassói bírót. És hivatalfőnöke a Báthory Zsigmondot dicsőítő Jacobinus Jánosnak,

⁷² Rimay János Összes művei. Bp. 1955. 233.

⁷³ I. m. 299.

⁷⁴ Gyulaffy Lestár följegyzései. Közli SZABÓ KÁROLY. Mon. Hung. Hist. XXXI. Bp. 1881.

aki mellette a kancelláriai titkár volt. — A Virtus és Voluptas vetélkedését versbe foglaló Petki János, aki Báthory Zsigmond és felesége környezetében élt és 1598 augusztusában egyik szervezője Zsigmond visszatérésének, közelebbi ismeretségben, talán barátságban volt Náprággal. A politikai ügyeken kívül egybekapcsolta őket a sztoicizmus eszmevilága is. Végül bizonyosan ismerte a könyveit a brassói gimnáziumnak hagyományozó Huet — Süveg — Albertet, a diplomáciai küldetéseken járó Trauzner Lukácsot, Tordai Istvánt, Hunyadi Ferencet, a Báthoryak költőorvosát is, tudhatott a tollforgató kisemberekről, akiket Szamosközi helyel-közzel megemlít. És ismerte, bizonyosan munkája közben támogatta is a jezsuita Vársárhelyi Gergelyt, aki *Canisius Catechismus*-a után ekkor fordította Kempis Tamás *Imitatio*-ját.⁷⁵ És Erdélyben is felbukkant az Egerben már megismert Rimay János.

Erdélyből elmenekülve Náprági néhány esztendeig Prágában vagy Prága közelében élve, a cseh, osztrák irodalmi élet közvetlen szemlélője lehetett és láthatta a Magyarai — Pázmány vita nyomán ébredő magyar katolikus irodalmi életet is. Tycho de Brache levele arra utal, hogy a prágai tartózkodásai alatt szívesen időzött írók, tudósok között, vonzódott a Prágában már fejlődőben levő barokk művészet és irodalom felé. Azonban egyre nagyobb szerepe a magyar politikai életben, a Bocskai-szabadságharcot követő mozgalmas évek, amelyekben mindig az élen látjuk, nem engedték meg, hogy a humanista kedvtelése szerint éljen.

A győri püspök székvárosában ez időben nem volt otthona. A Nagylucei Orbán, Mátyás kincstartó-püspöke által nagy pompával átépített püspökvár, a győri püspökök méltó székhelye nem volt az övé: még a XVI. században lefoglalta a katonaság. Ha püspöki vagy főispáni teendői Győrbe szólították, a püspöki jószágkormányzó szűkös háza szolgált lakóhelyül. Náprági ugyan szerzett magának Győrött is házat, de nem érezte otthonának, ahol rangjának megfelelő udvart tarthatott volna.⁷⁶ Rendesen a szombathelyi vagy a keszői püspöki várban élt, közel Pozsonyhoz, Bécshez, az udvar és a magyar királyi tanács székhelyéhez. Ezekben tartotta, ha szűkösen is, udvarát, ahol magyar főurak szokásai szerint, ifjak is nevelkedtek. Amikor Erdélyből menekült, ifjakat is hozott magával, akiknek neveltetéséről is gondoskodott. Ő nevelteti, később a római Collegium Germanicumban taníttatja Balásffy Tamást és Nagyfalvi Gergelyt. Még 1618 augusztusában is, magyar királyi tanácsosi fizetéséből 300 forintot átutaltatott az udvari kamarával Lóránth Péter fia részére, hogy tanulmányait folytathassa.⁷⁷

Előkelő egyházi tisztségében sok emberrel hozták össze a közügyek. Népszerű és szívesen hallgatott szónok, akit gyakran kérnek az országgyűlés rendei kényes, diplomáciát kívánó feladatok megoldására is. Sok emberrel van összekötetésben. Rimay János nem az egyetlen, aki fiatal koruknak barátságát megőrizte és Erdélyből elköltözése után felelevenítette. De levelezésének egy nagyobb töredékét egybegyűjtve azt láttuk, hogy idősebb korának két bizalmasabb barátja volt: Batthyány Ferenc és Thurzó György nádor.⁷⁸

Batthyányt közvetlen melegséggel szólítja meg „szomszédurának”, akivel komoly pénzügyekben is évődve levelez. 1611. április 25-én a tized bérletének ügyében ír, mert Batthyány éveken át nem fizetett. „Hogy Kegk penze ne legyen azt az Országba keues ember

⁷⁵ JENEI FERENC: Vársárhelyi Gergely Kempis-fordítása. ItK 1961. A Náprági korabeli Erdély szellemi életére Szamosközi i. m. IV. kötetének számos helyén kívül, SZILÁGYI SÁNDOR: Erdélyország története. Pest 1866. II. köt. 52—74., Erdély irodalomtörténete. BSz 1859. III. évf. és BAGYARY SIMON: A magyar művelődés a XVI—XVII. században Szamosközi István történeti maradványai alapján. Esztergom 1907, 113—120.

⁷⁶ A város 1617. évi telekkönyve szerint két háza is volt a Szent Mátyás utcában, a Bécsi-kapu közelében. Az egyiket elajándékozta, a másikat eladta. 1617-ben már egyik ház sem az övé.

⁷⁷ BEDY VINCE: A győri székeskáptalan története. Győr egyházmegye múltjából. III. Győr 1938. 402, 404. — OL Kamarai lt. Benign. Resol. 1618. 87.

⁷⁸ Leveleiből félszázalnál többet gyűjtöttünk egybe. Sajtó alá rendezésük folyamatban.

hiszy el: seőt bizonynal írhatom Kegdnek, hogy az emberek azt beszellik hogy gazdasaggal, es penz giutesselis az szegheny megh holt Nador Ispant, kezdi Kegd aequalny, es nehezen adgya ky Kegd az penztis. De en azt nem disputalom. Adgyon az Vr Isten Kegk sokat. Wagyon- is kikre maradny, mert Isten Kegd szez magzatokat adot. En bizonyara ighen kiuannam, hogy Kegd se magat, se engemet effele fizetessel ne bantana.”⁷⁹ Aki így követeli másan a pénzt az csak barátot keresi.

Thurzó Györggyel az azonos politikai elgondolások hozták szorosabb kapcsolatba. Náprági Thurzó György híve és politikájának támogatója. Leveleiben „edes Eóchem Vram”-nak, „Atiamfia és reghi Patronusom”-nak szólítja. Az esztergomi érsekség ügyében írott leveleiben egész bizodalommal tárja fel sértődött lelkét. Kéri: „Kegd az en hozzam walo igaz szeretetiért és atiafiúságért, legyen segítségel.”⁸⁰— És tegyük e két levél idézetéhez azt, hogy Batthyány és Thurzó hitükhöz ragaszkodó protestánsok voltak.

Az országos politika ügyeiben elfoglalt főpap, mint a győri püspökség kormányzója, nem felede a humanista eszményeket, melyek fiatal korában vonzózták, s melyeknek szellemében munkálkodott. A győri püspök, majd kalocsai érsek által megszerzett könyvek közül ugyan már hiányoznak a klasszikusok és a reneszánsz írói; néhány egyházi szerző, régi és új egyházi írók — Aquinói Tamás, Athanasius, Becanus, Bellarmin, Jacobus Bosius, Chrysothomus, Cyprianus, Egedius Hunnius, Rebufius — könyvei egészítik ki azt az arcképet, amelyet könyvtára az olvasó Náprágról rajzol, de a könyvei fölé hajló humanistáról van egy másik képünk is, — a kultúrát ápoló, a kulturális életet szervező.

Amikor a győri egyházmegye kormányzását átvette, a török megszállás éve, a Bocskai-szabadságharc hadi eseményei következtében nagyon zilált viszonyokat talált. Lassú, nehezen induló építőmunkát kellett kezdenie. A székeskáptalan anyagi helyzete is olyan volt, hogy csak fokozatosan gondolhatott az üresen álló kanonoki stallumok betöltésére. Náprági 1607—1619 között kilenc kanonokot nevezett ki. Ezek közül ötről bizonyosan tudjuk, hogy külföldi egyetemen, Olmützben, Rómában, Bécsben tanult. S a kilenc között van Balásffy Tamás örkanonok, Pázmány hitvitázó társa, Nyéki Vörös Mátyás a magyar barokk első költője, és a görögül verselő Nagyalvi Gergely, a későbbi váci püspök. S ha elmondjuk, hogy 1614-ben, Náprági idejében telepednek meg Győrött újra a ferencesek, akiknek első házfőnöke Kopcsányi Márton a szorgalmas író és költő, lehetetlen észre nem venni Náprági szervező kezének irányítását. Valóban, Győrött egy írói kör alakult ki. Az utolsó humanista főpap otthont teremtett székvárosában a barokknak.

A magyar humanista főpapok másfél százados sorában, Vitéz Jánoson kezdve időrendben Náprági az utolsó. Nehéz években, a „két pogány közt” vergődő magyarság életében igyekezett a humanizmus eszméit szolgálni. Vele múlt el ez a kultúránk életében oly sok értéket teremtő és azért oly sokat áldozó főpap típusa. Utolsó volt időrendben, de nem az eredményekben. Prágai, majd győri éveiben, láttuk, tudott áldozni, tudott szervezni, tisztában volt céljaival. Megtudta teremteni az átmenetet az elhaló humanizmusból az új, a barokk felé. Jelentősége ebben van: a változó időkben nem ragaszkodott az elmúlóhoz, segítette megszületni az újat. A főpap, a politikus életének egyes tettein lehet vitatkozni, de a humanista rokonszenves alakja arra hívja fel a figyelmet, hogy a Rimay Jánossal együtt olvasott Epiktétosból tudta és bizonyosan vallotta is: „Emlékezz arra, hogy színész vagy egy olyan drámában, amelyet a betanítója akar: ha rövidre szabja a szereped, rövid ideig, ha hosszúra, sokáig játszod. Ha koldus szerepét osztja rád, azt is a természethez híven alakítsd. Éppen úgy cselekedj, ha nyomorék, uralkodó, egy polgár szerepét osztja rád, mert a te köteletséged az, hogy a rádbízott szerepet szépen eljátszd; a szerep kiválasztása másra tartozik.”⁸¹

⁷⁹ OL Batthyány hgi. cs. lt. Missiles 33, 551.

⁸⁰ OL Kamarai lt. Thurzó cs. lt. 81 fasc. 42.

⁸¹ Epiktétos kézi könyvecskéje vagyis a stoikus bölcs breviáriuma. SÁROSI GYULA fordításában. Bp. 1942 31.

LE DERNIER PRÉLAT HUMANISTE DE LA HONGRIE: NÁPRÁGI DEMETER

Le dernier prélat humaniste de la Hongrie, Náprági Demeter naquit en 1556, d'une famille noble, au comitat Gömör. Il entra dans les rangs des prêtres du diocèse d'Eger. Il fit ses études au séminaire de Nagyszombat et à l'université de Vienne. Son évêque, Radéczy István, gouverneur royal, lui confia la direction du lycée de Nagyszombat et le nomma chanoine d'Esztergom. Náprági revint en 1589 à Eger et devint prévôt de chapitre. C'est à cette époque qu'il fit la connaissance de Balassi Bálint, de Rimay János et se lia avec le milieu aristocrate néostoïcien du Grand-Justicier Báthory István auxquels il était lié, encore plus tard, par des liens d'amitié. Náprági obtint bientôt un rôle aussi dans la vie publique du pays. Il fut envoyé en mission par la Diète à la Diète de la Pologne pour demander aide contre les Turcs. Au printemps de 1597 il fut nommé évêque et chancelier de la Transylvanie par le prince de Transylvanie Báthory Zsigmond. Les années passées en Transylvanie de Náprági coïncidaient avec les années confuses et compliquées du prince Báthory Zsigmond, lorsque les abdications successives du prince et le rôle du voïvode Mihály compromirent toute politique stable. Incapable d'inspirer la sympathie des Transylvains et l'ayant senti lorsqu'il se trouva en prises aussi avec le voïvode Mihály, il quitta la Transylvanie et vint à Prague. Après son départ, la Diète de Kolozsvár le condamna à l'exil au mois de janvier 1600. A Prague, ses services furent appréciés; ses conseils étaient toujours demandés dans les affaires transylvaines. Il fut nommé prévôt de Pozsony, puis évêque de Győr, en 1607, encore l'archevêché de Kalocsa y a été ajoutée. Náprági jouait un rôle éminent aux Diètes et en matière de politique il avait voix au chapitre. Il appartenait aux prélats aux opinions politiques modérées; il était en communication permanente avec les dirigeants de l'insurrection au temps de la guerre d'indépendance de Bocskay, avec Bocskay István et Illésházy István. Dans ses activités de contre-réformation il fit aussi preuve de modération. Il soutenait l'élection au trône de l'archiduc Matthias et des liens d'amitié le rattachaient au palatin protestant, Thurzó György et aux seigneurs protestants. — Ses activités comme humaniste se rangent d'égale valeur à ses activités politiques. Sa bibliothèque porte témoignage de son érudition humaniste, elle comprenait outre les écrivains classiques, les auteurs humanistes et les plus importants écrivains profanes et ecclésiastiques de son époque. Les liens qui le rattachaient aux écrivains hongrois de son temps, étaient plein d'intérêt. Des liens d'amitié le rattachaient à Balassi Bálint et à Rimay János. Dans les années passées en Transylvanie il était en rapports avec Baranyai Decsi János, Gyulafi Lestár, Szamosközy István et avec le jésuite Vásárhelyi Gergely. Il avait soin de l'éducation de la jeunesse également. Ce fut Náprági qui amena de la Transylvanie Nagyfalvi Gergely et Balásffy Tamás. En outre, il jeta les fondements de la civilisation de sa ville de résidence baroque, Győr. Il rétablit à Győr l'ordre des franciscains et le premier prieur du monastère fut Kópcsányi Márton, l'écrivain laborieux franciscain. Náprági nomma chanoine le premier écrivain important baroque de la Hongrie, Nyéki Vörös Mátyás, de même que Balásffy Tamás le compagnon controversiste de Pázmány Péter et Nagyfalvy Gergely qui fit des vers en grec. — Náprági mourut le 25 mars 1619.

EMLEKIRAT ÉS PARASZTKRÓNIKA

I. Az emlékirás útja a parasztságig

A XVII—XIX. század virágzó memoár- műfajának számos, értékben és művészi színvonalban igen eltérő válfaját különböztetjük meg. Távol állunk még attól, hogy irodalmunknak ebben a fejezetében teljességgel tisztán láthatnánk. A szakirodalom jó ideig kizáróan „forrásértéke” miatt tartotta számon az emlékirást, csak az utóbbi évtizedekben emelte irodalmi rangra legkiemelkedőbb darabjait. Ma már fő vonásokban nyilvánvaló, hogy a nagyszámban felbukkanó diárium, napló, alkalmi beszámoló, önéletírás, emlékirat és vallomás összességében is fontos szerepet játszik a széppróza alakulásában, fejlődésében. A legnagyobbak mellett azonban e műfaj különböző szintű művelőinek irodalomtörténeti megítélése még legfeljebb csak a feltárás stádiumában van.

Ezúttal ennek a szerteágazó műfajnak csupán egyik, ezideig teljesen mellőzött részletére szeretnénk kitérni: az ún. népi, paraszti alkotásokon belül megjelenő emlékirásra, s egyszersmind ennek az irodalmiságnak megnyilvánulásait kívánjuk végigkísérni egy ismeretlen, viszonylag korai, paraszti memoár bemutatása kapcsán. Igen elhanyagolt, háttérbe szorított területtel állunk szemben. A jobbágyparaszti rétegek íráskultúrája messze elmaradt a kiváltságos osztályoké mögött, ezért csak időbeli eltolódással következhetett be, hogy valamely leírt prózai műfajban is hallassák hangjukat. Mégis, mihelyt az írásbeliség lehetőségei adva voltak, jellemző módon az emlékirásszerű feljegyzések váltak keretvé a parasztság mindennapos élete és élményei közvetlen megörökítésének. A feltáratlan, közzé nem tett szövegemlékek megbecsülendő, sok tekintetben értékes anyaggal biztatnak.

Más népek kultúráját s annak történetét figyelve azt látjuk, hogy a paraszti irodalom tekintélyes helyet kap irodalomtörténeti feldolgozásaikban. Ez nyilatkozik meg pl. a német, de talán legszembetűnőbben a cseh irodalomban, ahol a „pismák”-ok, paraszti emlékirók és egyéb paraszti sorban élő írástudók XVIII—XIX. századi alkotásai szerves részét képezik az irodalom egészének, s vizsgálatuk sokoldalú eredménnyel jár.¹

A magyar memoár-irodalom vizsgálatában is fontosnak ígérkezik ennek az anyagnak felgyűjtése, tanulmányozása, esetenkénti emlékeinek közreadása. Főleg szükséges lenne ez azért, mivel a dolgozó osztályok kultúrájára, irodalmára vonatkozó anyagunk egészen minimális, és így mind irodalmi s nyelvészeti, mind történeti s néprajzi szempontból rendkívüli újat hozna. Köztudott ugyanis, hogy míg a múltban a harmad-negyedrangú főúri, nemesi napló és naptárszerű feljegyzések „forrásértékük” miatt — legtöbbször joggal — kiadáshoz jutottak, addig a nép életét közvetlenül bemutató, de éppen ezért „jelentéktelennek” érzett írások, bárha többet mondók és költőibbek is voltak, kívül maradtak a nyomtatott formán és elkallódtak. Ma csak sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy vajmi kevés a biztos, közvetlen tudósítás a régebbi, 1850 előtti népi, paraszti világról, s még kevesebb az, ami irodalmi szempontból is érdekes lehet.

*

¹ Dĕjiny České Literatury. II. (Poezie písmácká) KAREL DVOŘÁK stb. szerkesztésében. Praha 1960. 64. és 603—666.

A különböző szintű *emlékirások* abban a vonatkozásban megegyeznek, hogy létrejöttüket a megélt, jelentősnek érzett események megörökítésének vágya, valamiféle belső írói kényszer és bizonyos fokú íráskészség határozta meg. Ez az alapállás századokon keresztül a *főnemesi, nemesi osztály számára* volt adva, amely a történelmi események aktív részese s a magasabb szintű műveltség birtokosa lehetett. Természetes, hogy az ő kezük nyomán formálódtak ki a műfaj jeles alkotásai, főleg a XVII. század folyamán.² A kor értelmiségi rétege: íródéakok, követek, papok, tudományokkal foglalkozók stb. hamar követték a nemesség emlékirói törekvését, sőt a műveltséghez viszonylag közelebb kerülő polgárok is nem egy munkával csatlakoztak ennek a szelvében elterjedt műfajnak gyakorlásához.³

Az emlékirások fejlődésének első, XVII. századi szakaszában, a Rákóczi-szabadságharc eseményeinek lezajlásáig azonban döntően a nagy történelmi eseményeknek vagy rendkívüli válságoknak élménye határozta meg az egyes írások létrejöttét. (Mint pl. Kemény János, Bethlen Miklós és egyéb vonatkozásban Tótfalusi Kis Miklós esetében is.)⁴ A nagy nemzeti katasztrófák, történelmi sorsfordulók kiváltják az akkor még aktivitáshoz jutó „főrend” öngigazoló szándékát, értelmiségi, polgári részről pedig fellobbantják a nagy idők közvetlen szemtanúinak megörökítő vágyát. A kor jobbágyi sorban élő parasztsága érdektelen volt az események irányításában, és legtöbbször semtanú sem tudott a lényeghez közelkerülni. A nagy nemzeti, politikai kérdésekben emlékiratfokon nem lehetett járatos, s ha mégis mint a történelmi események távoli, szenvedő részesének lett is volna mondanivalója, az írástudatlanság megakadályozta kifejtésében. A Rákóczi-szabadságharc alatt már több jel mutat — érthető módon — arra, hogy miként a politikai cselekvéshez, úgy az irodalomhoz is közelebb kerültek az alsóbb néposztályok. A szóbeli és kézíratos énekköltészet mellett megszorodnak a kézművesek, mesteremberek, polgárok stb. emlékirásszerű beszámolóí, de kimondottan paraszti memoár e korból sem találunk.⁵

Az emlékirások fejlődésének második szakaszában — a XVIII. században — a műfaj demokratizálódása más alapon léphetett előre. A szabadságharc bukása után a magyarság jórészt elvesztette önálló, politikai szerepét, s még a nemesek is, kik hajdan nagy ügyekben forgolódtak, most az országos eseményeknek inkább csak pusztá szemlélőivé, regisztrálóivá váltak írásaikban. A kuruc-időket megörökítő nagymérvű emlékirás elapadásával azonban mégsem következik be a műfaj teljes hanyatlása, hanem új formában és tárgyban tovább fejlődik.⁶ Igaz, hogy az érdeklődési kör visszaszorul, a memoárok tematikája kisszerűbbé válik: van akinél az emlékirás vallásos önelemzésbe, lélekrajzba s a magánélet eseményeinek boncolgatásába torkollik (pl. Bethlen Kata vagy a *Vallomásokat* író Rákóczi), másoknál a „rég jó szokások” megörökítésébe (Apor Péter), tudományos törekvésekbe vagy az élet anekdotikus feldolgozásába vált át (Bod Péter, Hermányi Dienes József).

A XVIII. század második felére szélesebb társadalmi alapon ez utóbbi emlékirói magatartás lesz általánossá. Prózáink fejlődése szempontjából rendkívül előnyösen a köz- és magánélet apró, mindennapos eseményei kerülnek középpontba. A köznapi jelenségek, mindennapi emberek és jellemek, a viszonylag egyszerű élet szövevényének ábrázolása teljesen átformálja a memoár hagyományos gyakorlatát. Most már olyan stílus, olyan kifejezési mód áll rendelkezésre,

² E kérdéshez és általában az emlékirókhöz: KEMÉNY KATALIN: Erdélyi emlékirók. Cluj-Kolozsvár 1932. — MÁTÉ KÁROLY: A magyar önéletírás kezdetei. Minerva 1926. — ROMANECS MIHÁLY: A magyar memoire s naplóirodalom 1711-től napjainkig. A nagyváradi áll. gimnázium értesítője, 1880.

³ A XVII. sz.-i emlékirók közül pl. Nagy Szabó Ferencz, Segesvári Bálint polgárok, Vízaknai Briccius György orvos, Pataki István lelkész stb.

⁴ Vö.: TOLNAI GÁBOR előszavával, Bethlen Miklós Önéletírása. Bp. 1955. 5–28.

⁵ A Rákóczi-szabadságharc élményéből merítő emlékirók közül pl: Szakál (Bart) Ferenc asztalos, Balla Gergely nagykőrösi bíró stb.

⁶ Bővebben l. KLÁNICZAY TIBOR utószavát Hermányi Dienes József Nagyenyedi Demokritus c. munkájának kiadásához. Bp. 1960.

kezésre, amelytől csak kevés választja el a kor egyszerű emberét, hogy természetes megörökítő vágytól ösztönözve, papírra vesse gondjait, terhes életét, munkájának sajátos élményeit.

Mindennek megvalósulását azonban számos körülmény gátolta, késleltette. Elsősorban is a szélesebb néprétegek gazdasági s egyben kulturális elnyomottsága emelt gátat az írás-kultúrával való érintkezés elé a XVIII. század folyamán. Ilyen értelemben döntő változást lényegében csak az 1848-as törvények hoztak. A jobbágyfelszabadítás után az iskolakötelezettség bevezetése csak a XIX. század második felére, sőt a századfordulóra hozott olyan eredményt, hogy — előző kivételes esetekből eltekintve — a paraszti rétegekből is többen aktív részesei, alkotói legyenek az emlékirás-gyakorlatnak. Az elmondottakból következik, hogy a XIX. századi, de különösen annak első felében létrejövő paraszti emlékirások voltaképpen irodalmunk XVIII. századi memoár- műfajának kései folytatói; s irodalmi színvonalban és alkotásmódban a több évtizeddel korábbi gyakorlatot követik, sajátosan paraszti témákhoz és ízléshez idomulva.

Bonyolult kérdés, hogy a nép, amely még egy magasabb kultúrfokon is inkább a *szóbeli költészet* hagyományait folytatja, illetőleg inkább olvas, mint ír hogyan tud kapcsolatba kerülni az *írásos alkotásnak* e formájával? Irodalmunk fejlődésében megfigyelhető, hogy megváltozott társadalmi körülmények között, nagyobb arányú kulturális előrelépés következtében egyes osztályok szélesebb rétegei a szóbeliségből az írásbeliségbe váltanak át, s ekkor a felhasznált műfajokban is általános változás következik be. Pl. a XVI. század történelmi énekei így alakulnak át tisztán meghallgatásra szánt formából olvasott műfajjává, majd a történelmi így váltja fel a pusztán olvasás igényeire számító próza. Mind az irodalomtudomány, mind a néprajztudomány egyetért abban,⁷ hogy a feudális társadalom bomlása következtében, s a parasztság soraiban is bekövetkező polgárosulás idején, a feudális kultúrára jellemző szóbeliség elveszti kizárólagos szerepét. A népköltészet hagyományos műformái (népdal, népballada) veszítenek jelentőségükből. Az erőteljesebben egyéni, írott-olvasott irodalom kezdi meg térhódítását a nép körében is, bárha még jó ideig a szóbeli marad a döntő.

A szóbeliség—írásbeliség ilyen értelmű átváltása is közrejátszik abban, hogy a népi, paraszti írásos alkotások első fázisban zömmel verses formában jelentkeznek. A szóbeli formában inkább felszínre törő „ének” még ekkor is előnyt élvez az eleve íráshoz rögzített prózával szemben. Mutatja ezt pl. az ún. „paraszténekek” korai jelentkezése a XVIII. századból,⁸ amivel egyidejűleg lejegyzett népi prózának közismertebb alkotásáról nincs tudomásunk. De további időszakban is a lírai, verses, epikus alkotások állnak majd előtérben.

A parasztság köréből több olyan tehetséges alkotó egyéniség emelkedik ki, akik megpróbálkoznak az írásos forma művelésével. Ezeknek alkotásai kezdetben nem érik el a népköltészet szintjét, vagy még erősen átmeneti megoldásokat hoznak: részben olvasásra, részben élőszóbeli előadásra alapozottak, mint pl. a nép körébe leszállt történelmi, verses hírközlések (hírversek), rigmusmondások stb.⁹ Esetenként már az írásos forma alkalmazása is nagyobb teret nyer. Ekkor a nép között újraéled a könyvnyomtatás következtében egyébként már háttérbe szorult kéziratos szövegek terjedése és olvasása. Ilyen módon megnyílik az út a tisztán írás-olvasásra alapozó népköltők működésére. S valóban, zömmel a XIX. század második felében elszaporodnak a népi alkotóktól eredő kéziratos munkák, melyek kedvelt olvasmányokká lesznek, szerzőiket pedig mint „poétaembereket” a nép kisebb közösségében közhírűvé emelnek. Ebbe a sajátos paraszti irodalmiságba illeszkedhet be

⁷ VARJAS BÉLA: Kísérőtanulmány Heltai Gáspár Cancionáléjához. Bp. 1962. 14—15. — TAKÁCS LAJOS: Történelmi énekek, történelmi énekek. Bp. 1958.

⁸ ECKHARDT SÁNDOR: Parasztsors a régi magyar irodalomban. Közzétett szövegekkel. It 1951. 144.

⁹ TAKÁCS LAJOS: Népi verselők, hírversírók. Ethn. LXII; 1951. 1—49. — ILLYÉS Gyula: Puszták népe. Bp. 1957. 203—210. — KATONA IMRE: Rigmusmondó és versíró kubi-kusok. Ethn. 1960. 552.

a kor és életpálya megörökítésének spontán igénye, az emlékirói törekvés: a paraszti memoárok létrehozása.

De a sokat emlegetett spontánul feltörő emlékiró vágy sem értelmezhető úgy, mint minden példától, irodalmi hatástól, kialakult szokásrendtől független jelenség. Elképzelhető ugyan s tény, hogy a Biblia, imádságoskönyv és kalendárium bejegyzésekre szánt üres oldalait ilyen jellegű emlékeztírásra használták fel (családi események, születés, halál, fontos egyéb adatok), de már egészen primitív fokon is éles határvonal választja el az efféle bejegyzéseket a minket közelebről érdeklő, irodalmilag számításba vehető munkáktól. Ezek ugyanis minden esetben bizonyos írói, alkotói céllal, a kialakult követelményekhez igazodva jöttek létre.

Szükségszerű tehát, hogy az önkéntelen „rátalálás” mellett a XVII—XIX. századi „felsőbb”, kialakított törvények útján járó emlékirás alapvetően belejártsszék a paraszti krónikák megvalósításába. Erre az időre ugyanis az emlékirás különböző formái már ismert gyakorlatot követtek, s kéziratos formában terjedve olvasmányul is szolgáltak. Minthogy pedig az új alapokon létrejövő népi kultúra a nála magasabb szintű rétegek formavilágához is igazodik, annak írásos megnyilvánulásait követendő mintának tekinti. Így a parasztkrónikák egyes részleteiben a főúri naplók, emlékiratok stb. paraszti változatait is mutatják. Ezért tapasztalhatjuk bennük a hajdani nagy elődök eljárás módját, szokásos formuláit, valamint a történelmi események és magánélet párhuzamait, az epizódyszerű kitérőket stb. Hasonlóan alakult pl. az irodalom fejlődésben a históriás énekek helyzete: ez a XVI. században virágzó műfaj eltűnt az irodalomból a későbbi századokban, de paraszti szintre lesüllyedve hosszú ideig megtalálható még a népi históriások felfogásában.¹⁰

Ugyanakkor ezt a leszállási folyamatot nem foghatjuk fel kizárólagosnak, nem csupán „lesüllyedt kultúrtermékről” van szó ugyanis, hanem látnunk kell, hogy az alsó és felső rétegek nemegyszer elválaszthatatlanul fedik egymást, sőt letről felfelé is vezet út.¹¹ A népköltészet jelenléte kétségtelen. Talán akkor járunk el helyesen, ha a paraszti krónikák vonatkozásában is azt állítjuk, hogy ezek a népköltészet és műköltészet határán, találkozópontján, a folklór és irodalom kapcsolatában, ötvöződéseben valósulnak meg.¹² Bármennyire követik is ugyan a népi emlékirók az irodalmi műfaj szabályait — többek között abban, hogy egyéni, írásos formában örökítik meg a szokványos emlékirói témákat —, mégsem tudnak elszakadni a népköltészet közösségi látásmódjától, s formai megoldásaikban is sok szempontból idekapcsolódnak. Mindemellett mégsem volna helyes csupán a népköltészet oldaláról megközelíteni a tárgy problematikáját: a teremtő egyéniség szerepe azáltal is nagyobb, hogy alkotása szóbeli alakításnak már nem lesz alávetve.

*

Ha azt vizsgáljuk, mit tett a kutatás a paraszti alkotók munkáinak felszínrehozása, bemutatása és elemzése területén, kevésbé megnyugtató helyzetet találunk. Azt tapasztaljuk, hogy ezek az írásba fektetett munkák — átmeneti határterületen lévén — egészében nem kerültek sem az „írott emlékeket” tanulmányozó irodalomtörténet, sem a „szóbeli hagyományt vizsgáló” néprajztudomány kutatási programjába. Kétségtelen, hogy maga az irodalom, Kölcseytől Aranyon keresztül a XX. századi népi írókig Illyés Gyuláig stb. előbb figyelt fel a „parasztverselőkre” s egyéb paraszti írókra, mint az irodalomtörténet vagy a néprajzi

¹⁰ L. bővebben TAKÁCS LAJOS: *Históriások, históriák*. I. m.

¹¹ MARÓT KÁROLY: *Népköltészet és műköltészet*. Puszta népe. 1947. 13. (Különnyomat.) — ECKHARDT SÁNDOR szerkesztésében: *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Bp. 1941. Bevezető. — ORTUTAY GYULA: *Népköltészet és műköltészet*. Úr és paraszt... c. idézett tanulmánykötetben.

¹² L. még ORTUTAY GYULA bevezetőjét a *Ha rózsaszál leszel* című francia népköltészeti gyűjteményhez. Bp. 1956. 5—16. — POGÁNY PÉTER: *Folklor és irodalom*. A régi váci nyomda működése nyomán. Irodalomtörténeti Füzetek, Bp. 1959. 5.

kutatás. S e tekintetben mindmáig nem sok változás történt.¹³ Itt volna az ideje, hogy ezeknek az írásoknak a nép életében betöltött szerepét és jelentőségét az irodalomtörténet a maga részéről is, de a folklorisztikával együttesen is tisztázza.

Amikor irodalomtörténetírásunk sokat ad arra, hogy a szélesebb néprétegek, s nem utolsósorban a parasztság szempontjából igyekezzék megvilágítani irodalmunk egyik vagy másik jelenségét, törekvését vagy hatását furcsa módon egyoldalú lenne a kép, ha a parasztság e legközvetlenebb irodalmi megnyilatkozásait elhanyagolnánk. Többek között ezeknek az írásoknak őszinte, népi megnyilatkozásait egyáltalán nem lenne haszontalan szembesíteni az irodalmi életben tükrözött művészi parasztábrázolásokkal. Csak az a sajnálatos, hogy éppen a régi századokra vonatkozóan nem rendelkezünk bőséges anyaggal. Sőt, a régebbi magyar irodalomban a jobbágyi élet ilyen közvetlen bemutatását szolgáló emléket alig találunk: a már említett „paraszténekek” mellett pusztán csak a közzétett „parasztlevelek” lennének idézhetők.¹⁴ Ezek azonban távolabb vannak az irodalomtól, s nem is közvetlenül népi fogalmazásúak, hanem műveltebb lerögzítők alakításában maradtak ránk.

Érthető módon felfigyeltek e közvetlen paraszti írásos emlékek hiányára a hagyományt kereső új, modern értelemben vett népi irodalom képviselői is, mint Darvas József, Veres Péter stb., megállapítva, hogy a parasztságnak alig van irodalma, s így pl. „ami az alföldi parasztkról szól, azt csak róluk írták, de nem ők írták”.¹⁵

Amellett, hogy az itt tárgyalt, kétségtelenül paraszti szövegezésű munkák éppen a régebbi paraszti, sőt a jobbágyi világ újszerű meglevenítését teszik lehetővé, rámutathatunk a parasztságnak írásban megnyilvánuló tehetségére, rátermettségére is. Bárha munkáik csak összekötők maradnak az irodalom és a népköltészet határán, mégsem lehet ezeket irodalmon kívülinek tekinteni. Tudomásul kell vennünk az egyszerű dolgozó népnek ezt az irodalmiságát.

E paraszti irodalom egészének átfogó vizsgálatából megállapítható, hogy a XIX. századtól kezdve nagyszámban létrejövő kéziratok, népinek nevezhető írások túlnyomó többsége versés formát kap. Csak kisebb része íródik prózában, de ez jellemző módon — zömével az emlékirás műfajába tartozik. Nagyobb arányban lírai és epikus alkotások születnek; s ez utóbbiak között is több emlékirás található. Színvonalban igen nagy különbségek vannak köztük; időben a legtöbb már a XIX. század és a XX. század fordulójára esik, s az általuk feldolgozott kor is inkább csak a XIX. század második fele, illetőleg a XX. század eleje.

Tárgyunkhoz, az emlékirás és parasztkrónika kapcsolatának bemutatásához közelebb állnának azok a munkák, melyeknek anyaga prózai formában a régebbi időkre, a XVIII. századra és a XIX. század első felére nyúlik vissza, s amelyekben az irodalmiság bizonyos jelei felfedezhetők. Ilyenekről azonban — az elemzésre kerülő egyetlen egy munkán kívül — nincs tudomásunk. Ha ugyanis tárgyunkat a publikált anyagban keressük, teljes hiányt állapíthatunk meg. Az emlékirást célzó feldolgozások és egyéb bibliográfiai munkák,¹⁶ száza-

¹³ Csak néhány, inkább a néprajztudomány részéről történt kezdeményezést említhetünk: UJVÁRI ZOLTÁN: Népi kéziratok verseskönyveink. Műveltség és hagyomány. Szerk: Gunda Béla. Bp. 1960. 111–146. — Mint én, földműves költő. Szemelvények Gózon István paraszterselő elbeszélő költeményeiből. Nagy Czirok László gyűjtéséből összeállította és bevezetővel ellátta JANÓ ÁKOS. Bp. 1960. — KÖHEGYI MIHÁLY recenziója a Gózon-kötetről. ItK 1963. 117.

¹⁴ ECKHARDT SÁNDOR: Jobbágylevelek a XVI. századból. MNy 1949, 1950, 1954. — H. BALÁZS ÉVA összeállításában: Jobbágylevelek. Bp. 1951.

¹⁵ VERES PÉTER: Az Alföld parasztsága. Bp. 1936. 33.

¹⁶ Vö.: KEMÉNY KATALIN, MÁTÉ KÁROLY és ROMANECZ MIHÁLY idézett munkái, valamint KACZIÁNY GÉZA: A magyar memoire-irodalom 1848-tól 1914-ig. Bp. 1917. — BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Naplók, emlékiratok és feljegyzések Magyarország történetéhez 1815–1867. (Háborús felelősség.) Bp. 1929. 339. — Magyar Történeti Bibliográfia, 1825–1867. Bp. 1950. — Kéziratok források az OSzK-ban, 1789–1867. Bp. 1950. — Bibliográfia a hazai paraszt-lázadások verses és elbeszélő irodalmához.) Tanulmányok. Föv. Szabó Ervin Kvt. XXIII. Bp. 1949.

val sorolnak fel és ismertetnek memoárokat, visszaemlékezéseket, naplókat stb., de köztük véletlenül sem akad kimondottan paraszti eredetű. A becses és kevésbé értékes szövegek, melyek esetenként kiadásra is kerültek, végig nemesek, hadvezérek, ügyvédek, orvosok, tudósok, papok stb. esetleg iparos, kereskedő polgárok alkotásai.

Szükségszerű volt tehát, hogy írásos, publikált források hiányában a tudomány és irodalom kizáróan a szóbeli hagyományra, illetőleg más oldalról adódó utalásokra szorítkozzon a nép múltjának vizsgálatában. Érdekes módon ad kifejezést elégedetlenségének a XX. századi népi írók mozgalma is a konkrét, memoárszerű ismeretanyag hiányának láttán: Lehet-e objektíven írni a falu régebbi múltjának napi életéről? — merült fel a kérdés. Aligha. „Negyvennyolc előttről hát nem írok semmit. Ahogy a tudós mondaná: nincsen támpontom.”¹⁷ — közli pl. Veres Péter.¹⁷

Az egészen új, XIX. század végi, XX. századi, bibliográfiailag számontartott és tanulmányozott anyag is minimális. Bálint Sándor, aki Orosz István ez újabb korra vonatkozó „paraszti önéletrajzát” tanulmányával közreadja, csak azt állapíthatja meg, hogy „ilyen paraszttudományunkra egyedülálló”.¹⁸

Valamivel kedvezőbb a kép a fennmaradt anyagról, ha a hazai, erdélyi és felvidéki kéziratárak, levéltárak, múzeumok elfekvő kéziratanyagát vizsgáljuk. De itt sem elsőrendűen a rendezett, a katalógusokban számontartott anyag nyújt eligazodást. Hol itt, hol ott bukkan fel egy-egy színvonalban igen eltérő munka, amelynek rendezésére, egyedi vizsgálatára nagyon kevés történt még. Sok kézirat lappanghat még a nép körében, erre vall, hogy pl. az egyes falusi gyűjtések napjainkban is felszínre hoznak efféle munkákat, és hogy pl. a Néprajzi Múzeum kéziratosaiban bővelkedik viszonylag leginkább paraszti krónika-szerű írásokban. Ezeket a továbbiakban érintjük.

A paraszti emlékirás kéziratosaiból természetesen kiemelkedik Öreg Gyüker József írása, melynek részletes vizsgálatával kívánjuk témánkat megközelíteni. Egyedi, de tipikus darab is a maga nemében: jelentőségét főleg abban látjuk, hogy egyrészt a korai, a XVIII. század végének és XIX. század első felének jobbágyvilágáról ad közvetlen képet, megismertette a kor parasztságának sajátos életével és látásmódjával; másrészt a memoár-műfajról alkotott elméleti összképet teszi teljesebbé, s viszonylag gazdag irodalmi jellegzetességeket mutat fel.

II. A parasztkrónika (Öreg Gyüker József)

Az emlékezetnek méltó történetek megírása címmel maradt ránk öreg Gyüker József „Napló”-ja. Kézirata a Sárospataki kollégium könyvtárában található (kt 3635 sz.), mely 42 ívrét lapra terjed. A kézirat 1952-ben Hegyaljai Kiss Gézától került a pataki könyvtárba, aki azt Gyüker József külsőbőcsi földművestől — az emlékezésíró leszármazottjától — ajándékba kapta.

Az írás külseje azonnal és kétségtelenül mutatja, hogy az csak erős fizikai munkát végző ember nehézkes kezevonása lehet. A helyesírásban mutatkozó tájékozatlanság hasonlóképpen a magasabb írásos kultúrától való távolságra vall. A kéziratához felhasznált papír is árulkodó: a nyilván alkalmoszerűen kézbekerült, hivatalos kimutatásokhoz használt, rovátkázott „kataszter—ívek” szolgálnak ugyanis az írás rögzítésére. A kézirat egységes, folyamatos külsőt mutat, nem periódikus bejegyzésekkel állunk szemben. Tartalmi okok is átfogóbb munkára vallanak. Feltételezhető esetleg — a kevés javítgatás miatt —, hogy magától a szerzőtől letisztított vagy más egykorú paraszti kézzel lemásolt példányról van szó. A munka megszövegezése később említendő indokok alapján 1863—70 közé tehető. A jelen kézirat sem

¹⁷ VERES PÉTER: Falusi Krónika. Bp. 1941.

¹⁸ BÁLINT SÁNDOR: Egy magyar szent ember. (Orosz István önéletrajza.) Bp. é. n. 9.

lehet újabb keletű, az írásforma tanúsága, valamint a felhasznált űrlapok forgalmi ideje alapján 1867—70 között készülhetett.¹⁹

Az *Emlékezetnek méltó történetek* írója az 1787-től 1866-ig terjedő évekről számol be. Általában évenkénti elhatárolásban adja elő az eseményeket, azon belül részletesebb naptári beosztás csak elvétve fordul elő. Közbevetőlegesen időmeghatározásban inkább a hagyományos népi jelölést használja alkalomszerűen: pl. „téli farsangba”, „oroszk karácsonyába”, „Doroty-tya-kor” stb.

Az emlékiró személyéről írásán túlmenően alig tudunk valamit, s ez egyszerű paraszti életéből természetszerűen következik. Mégis jellemző, hogy falujában máig fennmaradt „híre s neve”; úgy tartják ugyanis számon, mint aki kétkezi munkája és képessége folytán „köztiszteltetben állt”, és nem utolsósorban, hogy nagyhírű „poétaember” volt.²⁰ 1799-ben született. Gyermekkorától a jobbágyi szolgáltatások, a „robota” terhei határozták meg életét, csak ötvenéves korában jutott a törekvő, de mindvégig szegényesen „gazdálkodó” földművesek sorába. Öt—tíz hold földje lehetett. Ugyanakkor mint írásértő, jó, igazságszerető, „törvényes” ember, falujának elejéhez tartozott. 1874-ben halt meg. — Többet tudunk lakhelyének, Bács községnek korabeli helyzetéről. A Miskolc közelében levő helység magyar anyanyelvű, zömében református vallású lakóinak életét teljes egészében a földművelés és állattenyésztés töltötte ki. Mind a jobbágyi időszakot, mind a későbbi fejlődést a nagybirtok rendkívüli szorítása jellemzi. A faluhoz tartozó földterületből még egyharmadrész sem jutott a lakosság tulajdonába, s mindvégig a nemesi nagybirtok került rendkívül nyomasztó túlsúlyba. Így a parasztság zöme átlagosan 5—10 holdon gazdálkodott, s nagyobb szerepet az állattenyésztés játszott. A Hernád gyakori áradása további akadályt állított a parasztság boldogulása elé.²¹ A falu történetének kétségkívül legjellegzetesebb időszakához kapcsolódik a Gyűker-krónika anyaga: egyrészt a jobbágyi szolgáltatások alatt sínylődő, másrészt az abból felszabaduló, de a nagybirtokkal még állandó harcban álló paraszti közösség életének bemutatását adja.

*

Mi az író érdeklődési köre, mit ölel fel krónikás munkája? Elsősorban is a magánélet eseményeinek a történelmivel, gazdasággal való szoros párhuzama domborodik ki. A paraszti élet egyszerű témái, a család sorsfordulói, a napi munka kérdései és mindenféle keserőségek összefonódnak a közélet eseményeivel, az ország és nagyvilág dolgaival, a háborúkkal stb., s így a kétfajta tényező egymásra hatásából bomlik ki a megörökített időszak képe. Semmi esetre sem válik anyaga a történelem és gazdasági élet öncélú krónikájává: a mindennapi, sokszor periférikus magánélet helyzeteiből kiindulva jut el s látja meg a történelmi események, társadalmi változások lényegét, s ezzel a szemlélettel jut el az irodalmiság bizonyos fokához.

Gyűker József írásának egyik legjellemzőbb témája a személyes és egyben *kora telkes jobbágyi terheinek bemutatása*, azaz a paraszti osztály társadalmi, gazdasági alávetettségének tapasztalati rajza. E tárgyban a napló bőséges új anyagot szolgáltat a XVIII. század végétől az 1848-i jobbágyfelszabadítás bekövetkeztéig, többek között a különböző úrbéri rendelkezések, robotterhek, adózás, veretetés, katonaaállítás és tartás, valamint egyéb jobbágyi szolgáltatások konkrét felpanaszlásával.²² Ez a sivár téma is elevenné válik az emlékirásban

¹⁹ Egyébként az űrlapok kibocsátásának ideje 1850, s az akkori földadó-kataszteri összeírás célját szolgálta. (Dr. LAKATOS ERNŐ, a Pest-Nógrádi Áll. levéltár igazgatójának s KERÉNYI FERENCNEK szíves vizsgálata alapján.) Nyilván az összeírás után feleslegessé vált űrlapokat használta fel Gyűker József.

²⁰ Köszönettel tartozunk RÓZSA TIBOR bőcsi ref. lelkésznek, aki volt szíves az anyakönyvi adatokról, valamint a falu mai emlékezetéről informálni.

²¹ A falu múltjával és gazdasági életével bővebben foglalkozik KOVÁCS PÉTER: *A falu tehene c. tanulmányában*. NéprÉrt. 1956. (Különnyomat.) 11.

²² BAKÁCS ISTVÁN JÁNOS: *A magyar jobbágy a XVIII. században*. Száz. 1936. 282—303.

azáltal, hogy például nem pusztán csak a feudális úrbéri kötelezettségek fajtáiról és mértékéről számol be, hanem pl. epizódyszerűen elbeszéli falujának egy ezzel kapcsolatos esetét. 1807 előtt bizonyos „kontrektus” (írásba fektetett szerződés, okmány) szabályozta kötelezettségeiket a földesúrral szemben: „26 napot kellett szolgálni és emellett . . . a szénát behordani . . . fát vágni . . . stb.” „De az évnek vége felé valamely úton-módon a kontrektus kisikkadt a helység ládájából, következő évre mikor kérdés támadt, nem lett mivel előállni, jövendőbe magokat igazolni.” Minthogy a parasztok a „kontrektust nem tudták előmutatni . . . az uraság az orbálumot egész erővel eszközölte . . . s mint akart úgy rendelkezett”. A földesúr igénye pedig a gazdasági változások következtében egyre nőtt, s vele a jobbágyi robot is. Sorra került pl. a földesúri majorság kiterjesztése. Elég volt, ha egyes jobbágyterületeket „a nemesurak bemontak orbálumföldnek” — máris rászakadt a kötelezettség. Így járt naplóíróink is: „Pestre kellett vitetni vaját, tojást, kappant, mézbűl, borbul dézsmát . . .” Nem csoda tehát, hogy „szűk időben” — amiről elég gyakran értesülünk a memoárból — még a betevő falat is gondot jelentett számukra: „Sem baromnak, sem embernek élelme nem lévén . . . boldog volt a szegény ember, ha komprehez (krumpli) és sütőtökhöz juthatott.”

Krónikáiróink hangja helyenként fel-felizzik a rajta elkövetett sérelmekkel, „robotával”, igazságtalanságokkal és ezek okozóival szemben, de egészében nyugodt, tárgyilagos felpanaszolója akar csak lenni sorsának. A tárgy megfogalmazása sokban rokon a korabeli parasztlevelekével, amelyeknek legnagyobb része szintén a földesúri visszaéléseket leplezi le.²³ A paraszti sors, a jobbágyi élet sanyarúságát, kiszolgáltatottságát pedig hasonló módon adják elő a népköltészet különféle darabjai, valamint a még XVIII. századi egynéhány parasztlélek is.²⁴

A tengernyi jaj közepette egy szűk megye mégis marad írónknak, ahol a gazdasági felfelé törekvés ábrándjait építgeti. Csupa megghiúsulás övezi ezt az utat, de újra- meg újra kezd, hogy végül is letargikusan lássa törekvéseinek teljesületlenségét. Szép, epizódyszerű részletekben tér ki ezekre a reménykeltő lehetőségekre, hogy pl. miként sikerült elesett, éhező szegénységükből időlegesen kilábalni. Lepereg előttünk, hogyan vonták meg a falatot szájuktól, hogy igavonó állatot tudjanak szerezni, hogy gazdaságukat felvirágoztassák stb. A jobb létre való törekvés mögött azonban mindig ott kísért a ténylegesen meg is jelenő veszedelem: földesúri cselvetés, szárazabb nyár, dögvész stb. formájában, s máris oda van az előrehaladás keservesen szerzett alapja. S valóban krónikásunk gazdaságilag nem tudta sokra vinni. Valamit mégis elért, amire sokat ad; hogy megbecsült nevet szerzett magának. 1837-re pl. „a helység népe elválasztotta bírói hivatalra”, s a későbbiekben is a falu különböző tisztségeinek viselője volt. A közösség érdekeit képviselte, s e különösen nehéz időszakban többször szembekerült a földesúri és állami hatalommal. Nem sikerült őt az elnyomók szolgálatába állítani, ezért nem is „kandizálta” őt többé a földesúr a bírói hivatalra. (A javaslatétel ugyanis a bíró személyére földesúri előjog volt.)²⁵

A *politikai és történelmi események megöröklése* jelenti a paraszti emlékirás másik alapvető témáját. Érdeklődéssel figyel, és rendre megírja a hazai és külföldi események hozzá eljutó híreit, a „német hatalom” magyarországi ténykedését, hadaknak és háborúknak menetét, stb. Mindezekben az egykorú paraszti felfogás és szemlélet történelmi, politikai kivétítése jelent különösen értékeset. Emellett a történelemnek annyira egyéni s a paraszti ént annyira központba állító átszűrése van jelen, hogy joggal kereshetünk benne irodalmi, emlékirói erényeket. Az emlékirásban megírt események legtöbbször tapasztalati, látott vagy hallott

²³ H. BALÁZS ÉVA: *Jobbágylevelek. I. m. Bevezetés.*

²⁴ ORTUTAY GYULA: *Ha rózsaszál leszél . . . I. m. bevezetője.* — ECKHARDT SÁNDOR: *Parasztors . . . I. m. 144.*

²⁵ IVÁNYI EMMA: *A földesurakat kiszolgáló parasztok. SPIRA GYÖRGY szerkesztésében megjelent kötetben: Tanulmányok a parasztság történetéhez. Bp. 1952.*

— „úgy beszéltek” — tényezőkre mennek vissza. A hallomásból szerzett tudósítás azonban ritka, inkább csak a távoli világesemények kapnak így egészen naívan helyet az emlékirás elején. (Pl. 1813-ban: „A franciák ismét háborút indítottak, de orosz, burkus, angol összeszövetkezvén Lipsánál a párizsi franciákat szörnyen megverték . . . Napóleon megfogatván Szent Hilina szigetébe küldetett rabságra.”)

A nyomtatott kalendáriumok történelmi tudósításai nem jutnak el hozzá, felhasználásuk nem látszik. Ennek ellenére vagy éppen ezért ad hű képet a továbbiakban arról, hogy a magyar falu népe miként látta a XVIII. század végi a XIX. század eleji történelmet. Jól mutatja ezt pl. a napóleoni háborúk megörökítése. Egyrészt családja életébe ékelődik a történelem, másrészt a jobbágyság nagy sérelméhez, a katonafogdosáshoz kapcsolódik: „1809.-be ment férhez a nagyobb néném Bényei Andrásó és Szent Mihály napig köztünk lévén, ekkor megfógták katonának és másfél esztendeig katonáskodott. . . .” „Leírja, hogy családjuk milyen nehéz helyzetbe került az új „segítő” hadbaállása után. Magánéletük szerencsétlen alakulásának rajza mellé viszont nem mulasztja el, hogy ne hivatkozzon a hadakozás hiábavalóságára, sikertelenségére: A „német császár” és a nemesség győri félsülése: „. . . ugyanebben az évben a negyedik francia háború előállván a császár felülést parancsolt a nemesuraknak, amelyet is teljesítvén Komárom alá gyűltek lágerba. A francia Magyarország nagyobb részén keresztültört Győr alá. Itt a hadsereggel megütköztek . . . a szerencse a franciáknak szolgált . . . temérdek kárával a német császárnak.” — Joggal gyűlöli a katonáskodást, mert hiszen ezt csak a „német” uralkodó dolganak tartja, s nem lát magyar, hát még paraszti érdekeket benne. Nagy meglepéddel tölti el a későbbiekben, hogy ő maga „szerencsésen megszabadult” a német mundértől. A háborús veszteségekről, országos gazdasági változásokról az inflációk és devalvációk hatásából értesül. Mindvégig nagy figyelemmel kíséri a „bankók folyását”, s látja, hogy a „szerfelett megszorodott bankó” s „ötödölése” végső soron csak a jobbágyterhek növelését hozza.

Igen élénken reagál a krónika az 1830-as évek jobbágyszemszögből is rendkívül izgalmas eseményeire. Részletesen beszámol az 1831-es „korela” pusztításairól. Az észak-magyarországi parasztfelkelést nem említi ugyan, de hangsúlyozottan érződik, hogy a jobbágyparasztság egyik legnyugtalanabb időszaka zajlik le most 1836-ig: „A szegényemberre olyan terhet hűztak, ami azelőtt nem vót . . . A számtartó eszközésével az uraság elvette a birtokot . . . minden jutalom nélkül, piszokér, mocsokér szolgáltunk . . .” Nem valószínűtlen, hogy ez a megújuló földesúri keménység összefüggésben van a 31-es felkeléssel vagy annak retorziójával, s mindez még akkor is javában tart, s ha lehet még fokozódik, amikor a reformországgyűlés a jobbágyfelszabadítás eszméjének jegyében ülésezik. Az országgyűlés (1836) végzése — ha nem is a parasztság által várt „tiszta” értelemben — lejutnak a helység népéhez: „új törvények alakultak, a felség és a kormány által, és azt városon és falun a vármegye tisztjei olvasták fel.” Joggal magáénak érzi a törvényekből, hogy „az uraság tisztjei ekkor lettek megtöltve a robotás vagy egyéb verettetéstől”, de hogy az új törvényektől várvavárt legfontosabb vágyai nem valósultak meg, hinni sem akarja: „úgy beszéltek, hogy a robotának is ekkor kellett volna megszűnni, de titokba maratt 48-ig.”²⁶

Az 1848—49-i események szolgáltatják a parasztkrónika legbővebb anyagát.²⁷ Mindennél többet mond idevonatkozó felkiáltása: „Hála Istennek, hogy megértük!” Ebből s további szövegeiből az derül ki, hogy 1848 eseményei őt is, miként a parasztság túlnyomó részét, első sorban a jobbágyi állapotból való felszabadítás tényével ragadta meg: Nagy megkönnyebbüléssel írja: „1848. tavaszakor kezdett a forradalom indulni . . . ebben az évben szűnt meg

²⁶ Vö.: S. SÁNDOR PÁL: A jobbágykérdés az 1932—36-os országgyűléseken. Bp. 1948.

²⁷ A tárgyból következik, hogy általában is a memoár- és naplóirodalom 1848 után jutott újabb, magasabb szintű virágzáshoz. L. ROMANECZ MIHÁLY i. m. 22.

a robot. Tavasz szántáskor utoljára a Csegébe szántottam, robotába és a dézsmálás is elmaradt, vége lett.”²⁸

Friss erővel telik meg az emlékezés a helyi élmények részletezése közben: „A vármegye tisztjei városokon, falukon megjelenvén serkentették a népet a felkelésre . . . a papok is javalották . . . az őrsereg hamarosan összeíródott . . . s elindultak jóféle ruhába.” Nagy élménye még a követválasztás, melynek lefolyásában személyes részvétele lehetőségét — mint új szabad polgár — nagyrabecsuili. Túlnyomórészt azonban a szabadságharc eseményeinek megörökítése köti le figyelmét. Elsőnek a falujából verbuvált Kossuth-katonák csatározásairól szól saját tapasztalása és a résztvevők elbeszélése nyomán. Számos értékes részlettel gazdagítja a különböző források anyagát. Többek között elemzi a kezdeti idők harcászati tapasztalatlanságait, a parasztkatonák és a tisztek viszonyát és harci szellemét, mindvégig számon tartva a hadmozdulatok útirányát, a hadseregek felvonulási rendjét stb. 1849-ben fia is bevonult, akinek naplószerűen végigkíséri útját „Újhelytől Tokajig, Tömösvártól Kápolnáig”. A kápolnai csatát követő — faluja körül lejátszódó harci cselekmények leírása különösen kitér a közvetlen élményszerűségével.

Újabb maradandó megörökítésre méltó esemény a cári seregek beavatkozása: amikor a „muszkák begyöttek az országba”. Itt is az egyéni élmények szinte epizódyszerű részletei állnak előtérben, amivel mégis jól jellemzi a helyzetet. Leírja pl., hogy miként érkezett falujuk alá „egy kozák lóháton szemlélés végett”, mint rohantak rá a magyar katonák, mint vitték „áristomba”, majd Szerencsre, ahol agyonlőtték. Később az orosz seregek térhódítása után újabb helyi jellegű, de jellemző epizód kerül az emlékezésbe: az orosz parancsnokságtól „parancsot érkezett, hogy szekeret, vágóvaló marhát adjon a falu”. A kívánt ellátmányt „nagy erőhatalommal állították ki a bírók”. Meglepődtek aztán, hogy — mint írja — „az árát kifizette a muszka”.²⁹ A „muszkákról” egyébként is kedvezőbb felfogása van az osztrákokhoz viszonyítva. Nála is, miként a népköltészet számos visszaemlékezésében különös jelentősége van annak, hogy nem az osztrákok, hanem az oroszok előtt tették le a fegyvert. A világosi fegyverletétel előadását — nem szakadva el a magánélet fonalától — fia hazamenekülésének ismertetésével vonja össze:

„Mivel a magyar nem állhatott ellene a muszkának Várad felé Világos váráig, Arad vármegyébe . . . bevárván az ellenséget, egymáshó közelállván a tábor, Görgői a magyarok vezére megatta magát. A fegyvert mindenki lerakta, hátrább állván, a muszka szedé fel a fegyvert. Itt a szegény magyar a muszka kezébe került, menekülésről gondolkozott és aki tehetett, határútnak indult, hazájába. Az a magyar tábor, aki túl a Tiszán, a Bánát körül vót, Tömösvár alá gyűlt. Az ellenség is Pest felől megérkezett, Tömösvár alá. Az én fíjám is ott vót, Kis István és Nagy Károly is, A muszka—német erőt vett a magyaron. A magyar oszlani kezdett, Kiss István és az én Samu fíjám elvonultak a közellevő erdőbe, ott több társakat találtak, elindultak éccaka gondolat után. Többet éccaka, mint nappal szerencsésen hazavergőttek.” — Az idézet jól mutatja — a népi emlékiratpróza egyéb jelensége mellett, —, hogy a világosi fegyverletétel leírása mennyire közeláll a népköltészeti gyűjtés nem egy hasonló tárgyú darabjához, ahol visszatérő motívumok pl. a fegyverek lerakásának teatrális jelenete, Görgey kétes szerepe, a katonák fogság előli menekülése stb.³⁰

Bárha szemelláthatóan objektivitásra törekszik is a szerző, lépten-nyomon kiderül, hogy mélyen átítatja emlékirását a szabadságharc célkitűzéseivel azonosuló magatartás.

²⁸ A népköltészetben is ugyanez a helyzet, az újabb gyűjtések is ezt mutatják: „Az egyik legfontosabb esemény, melyet kivétel nélkül minden faluban el tudnak mesélni, a jobbágy-felszabadítás és ennek gyakorlati következménye, a robot megszüntetése.” DÉGH LINDA: A szabadságharc népköltészete. Bp. 1952. 160.

²⁹ Veres Péter is, idézett Falusi Krónikájában utal ilyen vonatkozásokra: az orosz rekvirálások kapcsán pénzügyi nyugtatványokban talált adatokat ismertet.

³⁰ Pl. Bodnár Bálint (Nyíregyháza): A világosi fegyverletételről szóló elbeszélése. DÉGH LINDA: A szabadságharc népköltészete. I. m. 161.

Jelképes lehet a maga és paraszttársai véleményére a szabadságharc eseményeit lezáró mondata: „Itt lett vége a magyar minden szerencséjének.”

Az *elnyomatás időszaka*, a Bach-korszak évei is helyet kapnak a naplóban. „Csendesség, békesség állott helyre — írja —, s a német hatalom állott jobban, mint azelőtt.” Keserőséggel számol be, hogy a „Kossuth-pénznek”, melyben annyira bízott „nyakaszegett”: „Fenyegetés mellett én is beadtam 182 pengőt nagy kárommal. Ritka ember vót, aki rajta nem vesztett.” Megrendülten írja le az elrendelt „bankóégetés” szomorú látványát. Jóllehet eleinte még nem panaszkodhat gazdasági vonatkozásban: „az adóért keveset háborgatták az országot, mert a *német császár* minisztereivel ebbe az esztendőbe szabott törvényeket a *magyar felett*.”³¹

De a lélegzétvételyni szünet után csakhamar a nagyszabású „rendezés” parasztsújtó oldalai jelennek meg az emlékiratban bő részletezéssel. (Földmérések következményei, adók sokfélesége, portio, százalékok, dohánytermesztés eltiltása, erőszakos katonatoborzás stb.) Széles alapon árad az emlékirásba az 50-es, 60-as évek mezőgazdasági kapitalizálódásának egyedi s paraszti tapasztalása. A számos kényszerű változás új szemlélethez vezet a naplóíró: másfajta gazdálkodást kell folytatnia (pl. „ugarat” már nem hagy), állandóan figyelemmel kell lennie a minduntalan feltűnő „kupeczekre, vállalkozókra, árendásokra, nyerekedőkre” és általában az olyanokra „akiknek pénzek volt”, és akik miatt csak kárvallása következett be.

Egyidejűleg a földesúri hatalom is nagy erőt képvisel még, s ekkortájt falujában is a birtok és legelőelkülönítési, tagosítási eljárások váltanak ki nagy vihart.³² A határrendezések során adódott a földesúrnak birtokai növelésére a parasztság rovására. Izgalmas harc jeleneteit veti papírra Gyűker: a falu népe küzd igazáért a gróffal és árendásával szemben. A harcból a gróf kerül ki győztesen — birtokát a réttel növelhette —, mert gazdatisztje a megelőzően kötött „kontraktus igazságát elfordította”. Érdekes utalni rá, hogy a harcban alulmaradt paraszt miképpen igyekszik megnyugtatni magát: „szerencsénkre más esztendőn a víz rájött a rétre és a grófnak semmi haszna nem lett.” Ez az „úgy kell neki” népi álláspont egyébként többször is előfordul. (Ilyen pl. a jobbágyidőszakból egyik esete, amelyben szintén ez a sajátos „igazság” érvényesül: „... a malmot, akinek tetejére hortam fel a sindelyt másokkal robotába ... a nagy víz elrontotta, elpusztult.”)

Sok keserőséget okoznak neki ebben az időben a szükségszerűen adódó peres ügyek, hivatalos eljárások. Többször póruljár miattuk. A kijátszott paraszt félelme a hivataltól, óvakodása a pecsétes írásoktól, új rendelkezésektől stb. ezekből a sorokból részletes magyarázatot kap. A gróffal folytatott egyik ügyéből pl. csak „nagy bajjal, fárattal, költséggel” szabadult, csupán azért, mert „a kontraktust bélyeggel nem látták el.” Valósággal vérebe ivódott a hivatalos ügyektől való rettegés, s ki is mondja: „kitül Isten mentcsen minden embert és árvát.”

A kapitalista átalakulásnak általánosabb gazdasági, ipari vonatkozásai is egyre inkább áthatják mindennapjait. Ebből a szempontból az 1859–60-as évek vízszabályozó (Tisza, Hernád) és nagy vasútépítő kampánya (Pest—Debrecen) érinti és gyakorol mély benyomást a környék parasztságára.³³ „A pénzkeresésnek nagy ideje vót ez ... — írja —, de ránk is fért, mert nemhogy eladni, de megélni sem lehetett.” Sokan vissza se tértek már a földműveléshez, „több hasznot látván ott a munkájukból”. Kétkedő kíváncsisággal kíséri végig a rohamtempóban épülő vasútvonal munkálatait. Majd lenyűgözi a nagy vállalkozás, s naiv csodálattal

³¹ Kiemelés tőlem. — Gy. V.

³² BACSÓ LÁSZLÓ halasi népköltő pl. külön verses munkát szentel e tárgynak: A tagosítás vagy az 1860—61-diki földosztás emléke. Kézirat. Néprajzi Múzeum kézírattára EA 001149. — VERES PÉTER: Falusi Krónikája ugyancsak gazdag anyagra utal az úrbéri perek, tagosítás és elkülönítés vonatkozásában.

³³ PAKUCS BÉLA: A magyar vasútépítés kezdetei. Bp. 1936. 334.

tekint a technika számos vívmányára. (Pl. az első „gőzös” megjelenésére, amit „mint újságot sok nép meglátogatott”).

Egészen új világ, új hangulat csap meg már a napló ez időszakbeli soraiból. Pénz, pénz és ismét pénzügyek körül forog a világ. Ha naplóírónk nem is tekinthet be a tőkés vállalkozások vasúti panamáiba, észreveszi, hogy nincs minden rendben. Bár csak a perifériát látja, mégis híven ábrázolja a helyzetet: a vállalkozók mérhetetlen nyereszkesedésének, ravaszágának folytán „a szép summát” zsebretevév irányítóknak, a „hasznohúzó kocsmárosoknak” stb. ellesett helyzetekben való bemutatásával.

Az emlékirás az 1866. évvel szakad meg. Az utolsó évekről szóló részek összefoglalása már a hanyatlás jeleit viseli magán. Még egyszer az 1863—64-es, történelmileg is számontartott rendkívül ínséges év ábrázolásával nyújt értékeset. Az itt meglevenedő sorozatos sorscsapások a teljes katasztrófát mutatják, amiben írónk egész élete munkáját látja veszni. Úgy látszik, hogy mind gazdaságilag, mind emberileg egyaránt teljes tragikus helyzet következett be számára. Ez az állapot vezethette emlékirónkat a műfaj ismert gyakorlata szerint a múlthoz, életének jelentős eseményeinek megírásához, de egyszersmind munkája lezárásához is. Mert noha még mintegy 10 évet él, feljegyzéseket már nem folytatott.

III. A parasztkrónika helye és értéke az emlékiratirodalomban

Ha a XVII—XVIII. és a XIX. század eleji emlékirások átlagos műfaji sajátosságait, irodalmi értékeit keressük a parasztkrónikában, azt tapasztaljuk, hogy a hajdani „nagy” műfaj közvetlen lecsapódását, folytatását találjuk meg benne. Erre vall már a sajátos *memoárcélkitűzés* is: „Emlékezetnek méltó történeteket” akar megörökíteni, hogy a megélt „nagy idők”-ről az utókornak számoljon be, élettapasztalatokat adjon át. A memoárok hagyományos tanító célkitűzésének is ismételten eleget tesz, gyakran betoldva szövegébe figyelmeztető felhívását: „ezt tanujja meg minden . . .” Nem napi, naptár-, diáriumszerű feljegyzések állnak előttünk, hanem egy későbbi időpontból visszatekintő, koncepciózusan elrendezett önéletírás és emlékirat összesíttett változata. Valószínű, hogy ehhez az író felhasználta évenként vezetett naplószerű feljegyzéseket. Pontosan tud ugyanis bizonyos számszerű adatokat, egyszersmind pl. a 30-as évek elején, a jobbágykeservek leírásakor, már tud a 48-as felszabadulásról stb. Egységes mesefonalra fűzött előadási formára talál tehát, melyet élete végé felé, az 1860-as évek közepén alakíthatott ki és írt meg. Érződik rajta az az ismert memoár-alapállás, hogy beszámolni akar életének értelméről, hiábavalóságáról; irányítva a hangsúlyt a hajdani nagy célok meghiúsulására, az elért eredmények szerénységének mentő körülményeire.

Az emlékirásokkal sokszor szembeszegeződik a kérdés, vajon *olvasott műfaj* volt-e? Egészen a kéziratok másolati példányok nagy száma már eldöntötte a problémát. Érdekes módon a parasztkrónika esetében sem beszélhetünk egyedi alkotásról: ez is közkezen foroghatott. A sárospataki példány megviseltsége igencsak erre mutat. Emellett paraszti másolata, sőt továbbfejlesztése is van. A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában (A 4410 sz.) található ugyanennek a parasztkrónikának — Gyüker József paraszti környezete által — egy nagy kéziratkötetbe lemásolt példánya, melyet a leszármazottak továbbra is folytattak egészen 1945-ig, s az egész kötetnek *Évszázadok története* címet adták. E folytatólagos részeknek újabkori anyaga, valamint az előzőtől jórészt eltérő sajátossága inkább néprajzi szempontból jelentős. Itt nem térünk ki rá.³⁴

Olvasott, családja és paraszti környezete által felhasznált, utókorra számító emlékirást hagyott tehát öreg Gyüker József. A memoárok szokott istenhez fordulása, a túlvilág

³⁴ Ezt az írást használja fel a tárgyi néprajz szempontjából Kovács Péter: A falu tehene c. idézett munkájában.

előtti igazoló szándék stb. itt nem található meg. Bár a nép józan realizmusa sokszor kiegészítődik alkotásaiban a vallásos felfogás vagy egyéb irracionális benyomások (csodák, babonák stb.) alkalmazásával,³⁵ jelen esetben azonban kizárólag csak a népi realizmus kap teret. Az „igazság” követésének emlékirói alapvonását viszont írónk hatványozott mértékben tekinti magára nézve kötelezőnek, valósággal a nyers igazság közlése a célja.

A régebbi magyar emlékirások legjavában különösen fontosnak tartja az irodalomtörténet az ún. *epizódyszerű kitérők* vizsgálatát. Ezek a történelmi és magánéletbeli főcselekménybe ágyazott anekdotikus, novellisztikus elemek ugyanis sok tekintetben már a kimondott széppróza jelenlétét mutatják. Már utaltunk az előzőekben arra, hogy a parasztkrónika lapjait is sűrűn élénkítik, helyenként élvezetessé teszik a műfaj epizódyszerű kitérői, melyek ha nem is érik el a klasszikus szintet, de bizonyítják az irodalmiság ilyen igényű meglétét. A krónikáiról egy-egy esemény kapcsán kizökken az arányos előrehaladásból, belefeledkezik a részletekbe, valamely apró élményt hosszasan ad elő, s mesélő kedvével az olvasót a krónikasint fölé emeli. Több példát láttunk már, miként kapcsolódnak megánéletbeli epizódok a nagy történelmi eseményekbe. De érinthetünk más természetű kitérőket is. Ha például a nagy emlékiróknál a tengeri vihar leírása esetenként vissza-visszatérő — irodalomtörténetileg gyakran elemzett — motívum,³⁶ a parasztkrónikában szinte helyettesíti ezt a szűkös helyi élmény: egy falusi árvíznek hasonlóan rendkívül láttatni akaró, megragadó szemléletes-ségű bemutatása. Gyakorlott mesélő módján helyzetképpel kezdi az árvízre kitérő epizódot: „Szép napfényes idő vót, a búzakeresztet széjjelrakni mentünk anyámmal . . .” — de jön a hír: „árad a víz . . . nagy erővel rohan le a berekre. . .” Már csak kerülővel tudnak hazafelé tartani, de „voltak akik egy kis dombra szorultak, hol annyi volt a hely, hogy négyen lefeküdtek reggelig”. Útjuk közben menekülő, kétségbeesett emberekkel telik meg a határ. Egyet közülük közelebről is bemutat, aki épp ellenkezőleg, keserű nyugalommal üldögélt egy halmon, s „dínnyét ett ott és panaszkodott másoknak: mit csinájjak már, felje se mehetek a kertemnek”. Vissza-visszatér a „tengervíz” fenyegető közeledésére: mint „vetette fel az asztagokat”, majd „partosabb helyekre emelkedve . . . nagy erővel rohant le a berekre”, mint „tört be nagy romlással a faluba”. Itt az állatok veszedelme; a vizek közé rekedt ökörcsorda rohanása, a fuldokló borjak és disznók látványa; amott emberek tusája az árral, a mentési munka stb., stb. Elég hozzátennünk, hogy az ábrázolt árvíz mintegy negyven évvel történt az írásba foglalást megelőzően (1813-ban), s elismerhetjük, hogy a kitérésben, a részletek megrajzolásában inkább az elbeszélő törekvések valóraváltása, mint sem a friss élmény spontán rögzítése kapott helyet.

Gyakori jelenség, hogy az epizódyszerű megjelenítés nagyobb sorscsapások előadásához kapcsolódik. Érthető ez, mivel a paraszti krónika világát — a jobbágyi kiszolgáltatottság reménytelensége mellett, a természet szörnyű csapásainak meg-megismétlődő élménye árnyékolja be. A különféle emlékirásokról, melyek valamiképpen közelállnak a paraszti élethez, megismertek, hogy bennük „szörnyű elemi csapások szakadatlan sorozata” tárul elénk:³⁷ egymást érik az árvizek, tűzvészek, kietlen szárazság, majd mérhetetlen zivatarok, szélvészek és jégesők, sáskajárás és döghalál, rendkívül hideg telek, tavaszi fagyveszélyek stb. Az amúgy is agyongyötört jobbágy fokozott mértékben ki volt szolgáltatva az elemi erőknél: léte függött

³⁵ L. pl. a Bálint Sándor által közreadott „szent ember” népi önéletrajzát ebből a szempontból. I. m. 11.

³⁶ Így találjuk többek között Bethlen Miklósnál, Rákóczinál, Szepsi Csombor Mártonnál stb., sőt még Bethlen Katánál is, pedig mint írja: „tengert én soha nem láttam, annál is inkább rajta nem hajózáztam, de . . .”, s mégis szükségesnek érzi leírni a viharos tengert. — BETHLEN KATA: Védelmes erő pais. Előljáró beszéde. B.K. Önéletírása. Bp. 1963. Magyar Századok. 353.

³⁷ Vö.: DARVAS JÓZSEF: Az Ur 1773-ik esztendejében . . . (1940. Orosháza Krónikája.) Végig a magyar Szaharán. (Rajzok, cikkek, tanulmányok) Bp. 1962. 17—18.

azoktól. Így nagyon is emlékezetes maradt egy-egy eset, s részletes megörökítésre méltónak tartotta. Egyik „szűk esztendőben” írja az aratásról: a gabonavetést a „jég elvágta s mikor az ideje eljött kaszáltuk, baglyába raktuk . . . de ha valaki egy szekérrel elnyomtatott, egy véka alig lett belőle. Még vetnivalót, élelemrevalót is pénzben kellett venni. Egész télen, tavaszon át zab és krompe kenyéren éldődött a szegény ember”. Az időjárás aggóató számontartása nemcsak szokványos naplóírói magatartás, de kitörő érzelmeinek megszólaltatását is magával vonja: „Megrémült az ember . . .” —írja, midőn közeledni látta a várva-várt jó termést veszélyeztető jelenségeket. Más irodalmibb emlékirónknál hasonlóképpen bőséges kitérőt találunk a sorscsapásokkal kapcsolatban. Pl. Bethlen Káta is a „szegény emberek” szempontjából számol be a viharokról, áradásról, dögvészről, tüzesetekről.³⁸ Krónikásunk is ezeknek a részeknek előadásában érezhetően nagy gyakorlattal rendelkezik, s megragadó erővel képes láttatni a pusztulást, a katasztrófa képét. Több ízben marad ideje még arra is, hogy a nagy veszély, szerencsétlenség mellett, apró, szubjektív meglátásait szője be a történetbe. Így például a híres kolerajárvány előadásakor (30 év múltával!) részletesen leírja, miként mulasztotta el a „trázsák” miatt az onódi vásár felkeresését; s milyen különös módon temette el a falu sok halottját az e célra kirendelt „két betyár”. — Egészen ritkán a paraszti élet derűsebb képeit is felvillantja, de leginkább a gond, baj, panasz esetelésében járatos. Helyenként képes a megfigyelt rendkívüli természeti táj különálló ábrázolására is, pl. a behavazott falu és határ megjelenítésére.

Az emlékirás tipikus velejárójának tekinthető a *gyermek- és ifjúkor leírásánál* való huzamosabb időzés. Jelen esetben is szembeűnő ez: különös gondot fordít fiatalokori élményeinek megörökítésére. Az öregember szokás szerint a régebbi eseményekre emlékszik vissza szívesen és elevebben.³⁹ Legalább hat évtized távolából visszatekintve, emlékezetre méltónak tart lényegében jelentéktelen gyerekkori eseteket. Ráérősen áll meg a történelmi viharok elemzése közben, s derűs képet fest pl. arról az élményről, hogy apja „télidőben egy kis szánkát csinált” neki, s milyen örömmel játszott azzal testvéreivel együtt. Az ifjúkor történelmi eseményei is helyenként a gyermeki benyomások hangulatával, népmesei módon színeződnek: „1804-ben ment a muszka keresztül Magyarországon, akit félve vártunk, mert ijesztve volt a nép, hogy kutyafeűjű tatár is jön. Az özvegyasszonyok mellé segédet is rendeltek a bírák.”

Epizódyszerű részletek kisszerű tárgyak köré is fonódnak, s paraszti naivitással örökíti meg az életében előforduló *különlegességeket, újdonságokat*. Nagy élmény számára többek között egy-egy „lovas regiment” faluja körüli „mustrája”, s ezt éppúgy kikerekíti, mint pl. azt, hogy „hogyan kezdődött az óra Böcsön?” (ti. hogyan terjedt el az óra használata falujában.)⁴⁰

Talán legjellemzőbb a parasztkrónikára — eltérően az emlékirások nemesi képviselőitől —, hogy a paraszti hétköznapi egyszerű eseménye, a nehéz mezei munka is a kitérők alapélményévé válik. Már hétéves korából *munkaélményeit* veti papírra: mint pl. hogyan „unt rá” a dohánytermesztés körüli feladatokra („simítás, tukarcsolás”), s miként próbált „gabonát kaszálni elsőben”. — A továbbiakban is az életrajzi események fősodraba kerül a paraszti munka ezer gondja-baja; milyenek voltak munkájának apróbb-nagyobb fortélyai, tapasztalatai, miben hibáztak, s hogy látták kárát ennek a termés betakarításakor. Nincsen

³⁸ BETHLEN KÁTA: Írásai és levelezése. (SZADECZKY K. kiadása.) Bp. 1922—1923. CLXXXVII., CCIX., CCX—CCXII. stb. 129. és kk., 181—187.

³⁹ A hozzá hasonló paraszti visszaemlékezésekben is gazdag részek találhatók e témában. L.: OROSZ ISTVÁN idézett művében az első gyerekkori lóhátra ültetés emlékéitől több ifjúkori kalandjáig. — FEDICS MIHÁLYNÁL ugyanígy: „Gyermekkorára szívesen emlékezett vissza, sokat mesélt . . . csordakútba beleesés, libapásztorokodás élménye” stb. (ORTUTAY GYULA: Fedics Mihály mesél. Bp. 1940. Bevezetés.)

⁴⁰ Igaz viszont, hogy az óra újdonságának megörökítése világirodalmilag is ismert emlékirók érdeklődését is foglalkoztatta, nem kevesebb naivitással. Pl.: S. Pepys Naplójából 1665-ből: „lám a kocsiiban ma délután folyvást a kezemben tartottam az órát és százszor is megnéztem, mennyi az idő.” Aurora. Bp. 1961. 1665.

ezeknek a részeknek ún. „gazda-kalendárium” jellegük, hanem inkább a munkában résztvevő egyéni élményét fejezi ki (pl. milyen küszködéssel, szenvedéssel kapáltak szárazságban vagy meg-megújuló zivatarok között). Rendkívül bőségesek a munkával kapcsolatos, érzékeltes szövegek, bőségebbek mint a népköltészet nem egy alkotásában, ahol úgy tűnik, hogy a nép inkább szeret időzni a mindennapi élettől távolálló témáknál, mint ahogy irodalmi olvasmányaiban is inkább a rendkívülit keresi. Mint mondani szokták, ők amúgy is jól tudják, hogy „milyen nehezen él a szegény, hogyan szánt-vet” stb.⁴¹

Az értékesebb emlékirások lényeges irodalmi megnyilvánulásának tekintjük, hogy az író munkájával ne csak a kort ábrázolja, hanem a korban *önmagát* is bemutassa, s éppen ez utóbbival váltson ki maradandó hatást az olvasóból. Úgy véljük, hogy a parasztkrónikában talán ennek az igénynek megvalósítása a legfőbb érték. Noha nem kizárólag önéletrajzi munkával állunk szemben, mégis az ember, az író s annak élettörténete áll a középpontban. Az embert körülfogó történelmi, gazdasági tényezők átítatódnak az egyéni, jellegzetesen paraszti gondolat- és érzésvilág teljességével. Emellett krónikaírónk a konkrét életrajzi anyagra is kitér, személyének, családjának fontos életeseményeiről rendre beszámol, sőt — az epizódokban — sok apró, de jellegzetes magánéletbeli eseményről értesít. Így a konkrét személyre vonatkozó közlésekből és a közesemények mögött meghúzódó, de önmagára tekintő jelzésekből tudja megmintázni önmagát: a XIX. század eleji *jobbágyparaszt önjellemzését* adni. Ez a törekvése nyilvánvalóan nem tudatos, szó sincs a nagy életrások önelemző törekvéséről. Sőt, látszólag igyekszik háttérben maradni: egy akar lenni a sok „szegény ember” közül, s talán csak azt akarja tudatosan elbeszélni, még kissé ki is színezni, hogy mi minden bajon, szenvedésen sodorta végig az élet, milyen történelmi, gazdasági helyzetekben állta meg a helyét.

*

Ha az *Emlékezetnek méltó történetek* irodalmi, formai értékeit — most már átfogóan — kívánjuk megállapítani, szükségszerűen speciális értékeléssel kell élnünk. Ez a munka ugyanis — mint bemutattuk — nem állítható párhuzamba nemcsak hogy a mai, de a korabeli „magas” irodalom értékrendjével sem. Kedvezőbben alakulhat az értékelés, ha a törvényszerű, évszázados elmaradottság folytán a XVII—XVIII. század emlékirodalmához arányítva ítéljük meg az első paraszti memoárt. S ilyen értelemben joggal beszélhetünk „irodalmi” értékeiről.

Ha tisztán a formai értékeket, a tudatosan csiszolt irodalmi stílust, az írói kifejezés művészetét keresnénk mechanikusan, elmarasztaló ítéletet kellene formálnunk. Azt gondoljuk azonban, hogy a lényeges itt sokkal mélyebben van, túl a stiláris nehézségeken, a forma akadályozottságán. A jobbágyparaszti élet belső ábrázolásának egyik legelső, átfogó megnyilvánulása ez a munka, s mint ilyen elismerésre méltó teljesítményt nyújt írott formában. A parasztíró kulturális szintben nem különül el osztályától; szükségszerű, hogy formában sem emelkedik fölébe, hanem a parasztság esztétikai igényéhez alkalmazkodik. S ez az esztétikai igény csak részben irodalmi eredetű, részben a népi költői hagyományból táplálkozik. A népköltészet szerepe azonban itt nem a kimunkált népdal műfaján keresztül érvényesülhet, hanem a sokáig háttérben álló elbeszélő hagyomány útján.⁴² E tekintetben tehát a népi próza kezdeti esztétikai szintje lehet inkább az irányadó. Nem véletlen, hogy a forma tekintetében is több párhuzam mutatható ki a parasztkrónika egyes részletei és a későbbi, folkloristák által lejegyzett népi, történelmi elbeszélések között. (Pl. a robot-eltörlés témája, a szabadságharc eseményei stb.)⁴³

⁴¹ VERES PÉTER: Az Alföld parasztsága. I. m. 33.

⁴² HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp. 1927. 250.

⁴³ DÉGH LINDA: A szabadságharc népköltészete. Bp. 1952.

Tudatos írói műgondról nem beszélhetünk, ha valamiféle becsvágy — közvetlen közös-ségével szemben — ki is ütközik az emlékirásból. Mint környezetétől tisztelt, s az ő szemükben elismert „poétaember” magasabb elismerésre nem számít. Hasonló álláspont jut kifezésre jobban körülhatárolva pl. egy másik parasztíró, Nagy P. István sokban rokon verses életírásában. „Ne bíráld az írást, aki ezt írta nem jár a sok kollégiumba . . . természetes ésszel s igaz érzéssel írom én ezeket . . .”⁴⁴

A fentiekből következik, hogy írói értékei közül legbecsesebb a népi mesélőnek természetes előadasmódja és egyszerű közvetlensége. Az élőszó ereje üt át a sorokon s nem béklyózza az írásos fogalmazás — kezdeti fokra jellemző — csináltsága, nehézkessége. A reális látásmód uralkodik az egész munka folyamán, mely néhol megmunkálatlan és durva, mint maga a paraszti élet, amelyről ír. Igazi paraszti realizmussal, de egyben költői tudja tárgyát máig éleletszerűvé, élvezhetővé tenni. Miként törekvései és vágyai szigorú korlátok közé szorultak, ugyanúgy kifejező módja is inkább elősoroló, nyugodt, de sodró folyamatba ágyazódik. A paraszti hétköznapok egyhangúságát idéző hangot, csak a sorscsapások, igazságtalanságok és történelmi viharok zaklatják fel, de érzései: kétségbeesés, gyűlölet, lelkesedés stb. mindig is csak lefojtott, kifejező formában jelentkeznek. Csupán két jelenség van, a nyomorúság és a panasz, amely hatványozott erejű megjelenítést kap.

Az önéletrajzi írások — gondoljunk csak mai népszerűségükre — ellenállhatatlanok tudnak lenni s érdekes olvasmányokká válnak akkor is, ha nem feltétlenül a legmagasabb szintű írói megfogalmazásban látnak napvilágot. Mi ennek az oka? Nem utolsósorban az, hogy az emberi élet nyers valósága őszinte szubjektivitásban kerül rendkívül közel az olvasóhoz. Ebben az irányban kereshetjük az *Emlékezetnek méltó történetek* lényeges értékmeghatározóját. Nincs még egy írás, mely ennyire közelből adná sikerült önjellemzését a XIX. század első felének magyar jobbágyparasztjáról. Megtaláljuk benne a szubjektív érzésvilág széles skáláját, de hangsúlyozottan — s ez a népi kultúra sajátossága — a kollektív jellegű önvallomást is. Egyéniség és közösség ábrázolásának harmónikus feloldásában rég-múlt idők paraszti életét idézi, mely figyelmet s megbecsülést ébreszthet a mai olvasóban is.

A parasztkrónika stílusának, nyelvének több sajátos, sok szempontból egyedi állapota további vizsgálatra hív fel. A paraszti nyelv alakulásának hiteles tanulmányozását minde-ideig legtöbbször csak a parasztlevelek tették lehetővé, melyek általában írástudó rétegek közvetítésével készültek.⁴⁵ Ez esetben viszont hosszabb, egybefüggő szöveg áll rendelkezésünkre közvetlen paraszti kézből.

Szembetűnő a kézirat igen-igen kezdetleges helyesírása. Beszélt nyelvének hangalakja különösebb megfontolás nélkül kapja meg legegyszerűbb írott képét.⁴⁶ Nyelvének pallérozatlansága, helyenként görcsös merevsége elüt még a korabeli parasztlevelektől is, és így a job-bágyból lett szegényparaszság nyelvi kultúráját alacsonyabb szinten mutatja. De minden bizonnyal ez a nyelvallapot látszik reálisabbnak. Ennek ellenére biztonságosan, sokszor meglepő tökéletességgel, eredeti fordulatokkal, gazdag jelzőhasználatával stb. képes tárgyát megeleveníteni. A paraszti nyelv beszélt formája áll előttünk, a korabeli nyelvművelés, majd annak nyomtatott szövegek útján történő kisugárzása közvetlenül nem érinti. Az elmaradott pa-raszti világ hétköznapi életének tükre nyelvi vonatkozásban is az emlékirás, a paraszti jainak, nyomorúságnak hihetetlen bőségu nyelvi tárháza. Figyelemre méltó lenne a krónika hegy-aljai, Miskolc környéki tájnyelvének közelebbi vizsgálata, valamint annak elemzése, hogy

⁴⁴ NAGY P. ISTVÁN kéziratos munkája (L. 63. sz. jegyzet!)

⁴⁵ ECKHARDT SÁNDOR: A legrégebbi parasztlevelek nyelve és stílusa. Nyr 1950. 2—3. Különnyomat.

⁴⁶ Idézeteink az eredeti nyelvi formát követik, megtartva a mai köznyelvtől eltérő hangállapotot, de egyébként a mai helyesíráshoz alkalmazkodnak. Így helyesírástörténeti szempontból csak a kézirat vagy a lehetséges betűhív kiadás szolgálhat alapul.

miképpen illeszkedik be a parasztság nyelvébe a reformkor, majd pedig a kapitalista átalakulás időszakának megannyi új kifejezése.⁴⁷

*

Említettük már, hogy ha parasztírónk emlékirói gyakorlatát összehasonlítjuk a XVII—XVIII. század memoár-íróinak eljárásával, sok tekintetben meglepő azonosságot találunk. Különösen érezhető ez akkor, ha megfelelőit nem a legnagyobbak (Bethlen M., Rákóczi stb.) körében, hanem a kismemesi-polgári emlékirók között keressük. Olyanokra gondolunk, mint pl. Segesvári Bálint krónikája, Enyedi Lakatos Márton *Emlékezetnek könyve* stb.,⁴⁸ akiknél a „némely emlékezetes dolgok írásbrevetése és jövődöbéli emlékezetre hagyása” (Enyedi L.) hasonló tárgyban és modorban történik. Aprólékos családi, gazdálkodási feljegyzések ötvöződnek itt a politikai eseményekkel, külföldi hírekkel. Erősen emlékeztet a parasztkrónika (különösen, ha a továbbfolytatott példányára is gondolunk) a nagy mennyiségben ráánkmaradt, folyamatosan vezetett, apáról fiúra szálló családi naplókra. Már a Borsos Sebestyén—Borsos Tamás—Nagy Szabó Ferenc-féle krónikás szövegek is erre mutatnak,⁴⁹ de utalhatunk a XVII—XVIII. századi napló-folyamokra, mint a Czegei Vass-naplóra, Halmágyi István írásaira, a Gyürky család feljegyzéseire stb. Ezekben a munkákban a családi életesemények mellett valamiféle „megjobbított” (B. S.), a család és az osztály felfogásához igazított históriát is akarnak írni. Mivel a családi naplóírásnak ez a módja széltében elterjedt a XVIII. század folyamán — főként a kúriáikban élő középnemesek körében —, minden bizonnyal állíthatjuk, hogy parasztírónk is tudott ilyenről. Sőt feltételezhetjük, hogy kezébe is kerülhetett efféle munka, s annak ismeretében kapott kedvet és mintát krónikája megírásához. A parasztság kulturális háttérbe szorítotttsága okozza viszont, hogy — bár hasonló színvonalon — de elég nagy időbeli eltolódással jelenik meg az ugyanegy típusú műfajnak e paraszti változata. Ez az eltolódás azt eredményezi, hogy míg a XVII—XVIII. századi nemesi-polgári emlékirások az irodalom fő sodrával párhuzamba állíthatók, addig a késve érkezett paraszti krónika a kortárs, magasszintű irodalomtól messze elmarad, ugyanúgy, mint az egy századdal előbbi emlékirások jó része is.

Milyen tanulságot nyújt a parasztkrónika és a korabeli nyomtatott irodalom kapcsolatának vizsgálata? Elszomorító, negatív tapasztalatokat. Még azt a köztudatba átment fel fogást sem látszik alátámasztani, hogy a XIX. században a Biblia, a kalendárium és a vásári ponyva füzetei voltak a parasztság legfőbb olvasmányai.⁵⁰ Legalábbis ezeknek a néphez közelálló írásoknak elterjedettsége a XIX. század első felében nem lehetett még általános, s így a jobbágyi sorban levő parasztság széles köre ezekhez az írásokhoz aligha juthatott hozzá.

A XIX. század első felét tükröző naplónk — amelynek közeli kapcsolatát kellene feltételeznünk pl. a kalendáriumok anyagával — azt mutatja, hogy csak távoli belejátszása, inkább csak hallomásból vett, gyérszámú utalása érezte a naptári irodalom hatását.⁵¹ Arra

⁴⁷ Alapul vettük: Nyelvünk a reformkorban c. tanulmánykötetből (szerk.: Pais Dezső Bp. 1965.) FÁBIÁN PÁL: A gazdasági élet nyelve c. tanulmányának, valamint T. LOVAS RÓZSA: A társalgási nyelv c. tanulmányának (165—227.) megállapításait.

⁴⁸ SEGESVÁRI BÁLINT: Krónika. Erdélyi Történelmi Adatok, IV. Kolozsvár 1862. — ENYEDI LAKATOS MÁRTON: Emlékezetnek könyve. Erdélyi Múzeum 1901. 447—520.

⁴⁹ Borsos Sebestyén marosvásárhelyi polgár Krónikája. Erdélyi Történelmi Adatok (ETA) I. Kolozsvár 1855. — Borsos Tamás marosvásárhelyi bíró, előbbinek fia: Emlékiratai. ETA. II. Kolozsvár 1856. és Erdélyország Történelmi Tára. II. Kolozsvár 1837. — Nagy Szabó Ferenc céhtag, Borsos Sebestyén unokája és Krónikájának folytatója: Memoriale. ETA I. Kolozsvár 1855.

⁵⁰ ORTUTAY GYULA: Írók, népek, századok c. tanulmánykötetében Kalendárium olvasó magyarok. Bp. 1960.

⁵¹ Különböző típusú kalendáriumokat néztünk át ebből a szempontból: pl. Közhasznú ... gazdaságbeli kalendárium. Pest 1821. — Nemzeti Kalendárium. Pest—Pozsony 1797—

következtethetünk, hogy a század első felében a kalendáriumok zömmel inkább csak a kisenemességig jutottak el. Mutatja ezt egyébként a kalendáriumok arculata is: a XVIII. század végi példányok még nagyrészt latin nyelvű olvasmányokkal szolgálnak, a XIX. század elején is nemesi gazdálkodók igényeit követik, s csak fokozatosan, a század közepéig váltanak át az egyszerű földművelő várakozásának megfelelő tartalomra és nyelvi formára.⁵²

A Biblia — a vallási témának sajátos távoltartása folytán nem játszik szerepet. A ponyvai olvasmányok anyaga a reális, mindennapi, valamint történeti tárgy folytán szintén kívülmarad. Feltételezni engedi azonban, hogy jobbágyi körben ez a tárgy sem vált még általánossá, közolvasmánnyá a XIX. század első felében. Nagyobb előrelépés majd csak a század második felével következik be, mert mint ismeretes, a reformkorszak idején még a kis- és középnemesség átlagműveltsége sem terjedt túl a ponyvai olvasmányokon, leszámítva az irodalom művelőinek szűk körét.⁵³ Mindezt azt bizonyítja, hogy az irodalom magasabb törekvései a XIX. század első felében elérhetetlen távolságban voltak a parasztság, de a nemesség nagyrésze számára is. Gyakorlatilag tehát ugyanaz a még barokkhoz kapcsolható felfogás játszott sok tekintetben döntő szerepet — a parasztság körében feltétlenül —, amely pl. a XVII—XVIII. század átlag- emlékirásait meghatározta.⁵⁴ Ilyen értelemben a „magas irodalom” és a parasztkronika viszonya, a köztük levő színvonalbeli különbség magyarázata kézenfekvőnek látszik.

Befejezésül érintsük röviden azokat a népi, paraszti, kéziratok alkotásokat, amelyeknek kapcsolatát, rokonságát az elemzett munkával kimutathatjuk. Európai viszonylatban legkézenfekvőbb a XVIII–XIX. század eleji népi, paraszti cseh emlékiratok utalni, a „pismák”-okra, akik műveltebb körülményeik ellenére azonos törekvések megvalósítói. Ilyenek pl. Mašek Vaclav (1794—1847), Vavák František (1741—1816) vagy Jan Jenik z Bratřic (1756—1845), akik egyaránt egyszerű paraszti életük eseményeinek megörökítését nyújtják, kiterve egyszersmind a történelemre is.⁵⁵ Hasonló paraszti alkotásokat számontart a német irodalomtörténet is. Legismertebb közülük a „Der arme Mann von Toggenburg (Tockenburg)” írója: Ulrich Bräker (1735—1798), akinek a „szegény emberek” életét megkapóan felidéző naplója máig is az érdeklődés előterében áll.⁵⁶

Az irodalomtörténetileg elismert külföldi parasztirodalomhoz fogható magyar anyag — mint már utaltunk rá — feltáratlan vagy régebbi korszakra ügylátszik hiányzik. Néhány kézirat prózai munkára azonban fel kell hívunk a figyelmet, s ha későbbi időkből származnak is, mint az általunk tárgyalt Gyöker-féle írás, mégis jól mutatják a paraszti irodalmi-ság meglétét, és az alkotómódban követett azonos eljárást.

Ilyenek pl. id. Orbán Ferencnek *Régi megtörtént időjárások és politikai ügyek* c. beszámolója⁵⁷ vagy Kertész István parasztember *Naplója* és gazdasági feljegyzései 1873—1912 közöttől,⁵⁸ avagy Kasza Ferenc írása a század elejéről,⁵⁹ s bizonyos mértékben Gyenizse Lajos paraszti-író egészen újkortól (1940-ben halt meg) munkái. Ezek az írások megegyeznek abban, hogy a magánélet, a mindennapi munka, az időjárás, a történelem és a politika ügyei kerülnek sorra előadásukban, valamennyire folyamatos egységes koncepcióban, fogalmazásban. Már

1855 közötről. — Magyar és Erdélyországi ó és új kalendárium. Győr 1836. — Mezei naptár . . . Buda 1843. — Magyar mezei és házi gazdaságnak kalendáriuma Pest 1796. — A jó gazda-ember . . . száz esztendő Kalendárium . . . alkalmaztatott falusi gazda. Buda 1799.

⁵² FÁBIÁN PÁL i. m. a Nyelvünk a reformkorban c. tanulmánygyűjteményben.

⁵³ DÉGH LINDA: Adatok a magyar parasztság irodalmi életéhez. Magyar Századok (Horváth János Emlékkönyv) Bp. 1948. 299—315.

⁵⁴ VÖ. TOLNAI GÁBOR: Barokk problémák c. akadémiai előadásával.

⁵⁵ JAN JAKUBEC: Dejiny literatury ceské. II. Praha 1934. 168—172.

⁵⁶ HERM. ANDERS KRÜGER: Deutsches Literatur-Lexikon. München 1914. 49. — Bräker naplója sok kiadást ért meg: Zürich 1798. Berlin 1910. 1964. stb.

⁵⁷ Néprajzi Múzeum Kézirattára E. A. 001165.

⁵⁸ Néprajzi Múzeum Kézirattára E. A. 2260/A. B. Hoffmann Tamás gyűjtése.

⁵⁹ Néprajzi Múzeum Kézirattára E. A. 001139. Nagy Czirok László gyűjtése.

nem számíthatjuk ide a nagyobb számú, de jellegzetesen kalendáriumi, főleg gazdasági, alkalmi feljegyzéseket.

Itt kell utalnunk viszont Orosz István paraszti *Önéletrajzára* (1838—1922), amely az efféle népi irodalmiságból egyedül joggal kiadásra került és kellő méltatásban is részesült.⁶⁰

Ebben a munkában azonban az emlékirási vonatkozások azonossága mellett, az író célja a vallási téma miatt más irányt is vesz. Párhuzam vonható továbbá az olyan kéziratoss-város-, és falukrónikákhoz is, amelyek a paraszti világ mindennapos eseményeit jegyezték le ugyan, de melyeknek lerögzítői inkább a nótárius vagy pap volt.

Nagyobb számú emlékirásszerű, de verses paraszti alkotásban találjuk meg még azokat a szálakat, melyek a népi irodalmiság parasztkrónikákhoz hasonló alaphelyzetéből indulnak ki. Gondolhatunk pl. Vass Imre parasztköltőre,⁶¹ aki *önéletrajznak* tekinthető hosszú versében írta meg élete küzdelmeit vagy Bacsó László halasi népköltőre (1828—1896),⁶² aki szintén versben dolgozta fel az 1860-as évek paraszti eseményeit (tagosítás, földosztás), vagy még inkább Nagy P. Istvánra (1854—1917),⁶³ aki *Az én könyvem* címen verseli meg „élete folyását kisgyermekkorától egész végéig”. Ez utóbbit, bárha csak későbbi időszakra Gyűkér emlékirása verses megfelelőjének tekinthetjük.

Végső soron eljutunk a népi, paraszti alkotók széles köréhez, a szorosabb értelemben vett népköltőkhöz,⁶⁴ akiknek rövidebb-hosszabb verses munkái is sok vonatkozásban kapcsolatban állnak az emlékirás-tematikával.⁶⁵

Kínálják az összevetést azok a már újabb keletű munkák is, amelyeknek szerzői életük java részét paraszti sorban éltek le, de körülményeik változásával magasabb öntudattal mintegy megmutatni akarják emlékirásukban a paraszti élet valóságát, bajait, keserveit. A magyar irodalom figyelme így terelődött pl. Kovács Veron: *Dohányföldről indult el c. önéletrajzára* (Báp. 1940.)⁶⁶ vagy hasonlóképpen a szovjet irodalomban Golubkova *Két világot éltem c. munkájára*.⁶⁷

Mindezen túl, a paraszti emlékirás problematikája egészen a XX. századi népi írók munkásságáig gyűrűzik. Amikor a népiesek mozgalmával a paraszti élet ismerete központi kérdés lesz, egyrészt hiába keresik a múlt közvetlen paraszti hagyományát — mint erről már szóltunk —, de másrészt maguk a népi írók fordulnak legtöbbször kézenfekvő módon, saját paraszti életük tapasztalataihoz. Műveikben pedig, többek között az emlékirásszerűen feldolgozott, személyes élmények alapján elemzett paraszti élet múltja és jelene tárulkozik ki. Nem csalódunk, ha úgy ítéljük—a népi írók nagyszámú emlékirása bizonyítja —, hogy az *önéletrajzi* kiindulás sokszor eredendő alapul szolgál náluk az egyéb irodalmi műfajok kibontakozásához is. Természetesen a népi írók emlékezései, bár érzésünk szerint szintén megkésve, irodalmunk egészének szerves és színvonalas részévé válhattak, mégis az általunk elemzett parasztkrónika sok pontban magában hordozza azokat az elemeket, melyek itt már „bevett” irodalmi formát nyernek. Nincs térünk részletes analízisre; elég hacsak pl. Veres Péter *Számadásának* vagy *Falusi Krónikájának* részleteire utalunk, ahol a belülről kifejezett szegény paraszti valóság megnyilvánulásainak egész sora természetszerűen rokon alapon fejező-

⁶⁰ BÁLINT SÁNDOR kiadásában és bevezetőjével. I. m.

⁶¹ Idézi JANÓ ÁKOS a Gózon István költeményeinek kiadásához írott előszavában. I. m. 10.

⁶² BACSÓ LÁSZLÓ i. m. Néprajzi Múzeum Kézirattára E. A. 001 149.

⁶³ TÁLASI ISTVÁN professzor volt szíves rendelkezésemre bocsátani Nagy P. István terjedelmes kéziratoss munkáját, mely sokoldalú értéke miatt különállóan is beható vizsgálatot érdemelne.

⁶⁴ UJVÁRI ZOLTÁN: Népi kéziratoss verseskönyveink. I. m. 111—146.

⁶⁵ Pl.: GÓZON ISTVÁN elbeszélő költeményeiből néhány. I. m.

⁶⁶ Vö.: DARVAS JÓZSEF: Jegyzetek egy paraszttasszony *önéletrajzához*; Végig a magyar Szaharán. Bp. 1962.

⁶⁷ Magyar fordítása: Bp. 1951.

dik ki. Lehetetlen tehát nem éreznünk, hogy a Gyöker József típusú, múlt századbeli parasztkrónikák közös alapra kerülnek a népi írók nagy részével abban, hogy a parasztság sorsát egyaránt belülről fejezik ki. S ebben a tényben joggal hangsúlyozza az irodalomtörténet a népi írók pozitívumát,⁶⁸ elválasztva őket ezzel a XIX. század végének Tömörkény-típusú íróitól, akik Sőtér István szavaival „a humanista értelmiség jószándékával közeledtek a parasztság kérdéseihez”.

Mennyivel inkább éles a kontraszt, ha a XIX. század közepe parasztkrónikájának belülről ábrázolt világát állítjuk szembe az egykorú és a még rákövetkező irodalmi parasztabrázolás jónéhány típusával. Ha a XIX. század irodalmának népiességéhez viszonyítjuk a parasztkrónika mondanivalóját és formáját, arra a következtetésre juthatunk, hogy a legközelebb áll hozzá az életerős, 1848 előtti, reformkori népiességnek az a szárnnya, mely helyenként eljut a paraszti nép életviszonyainak egészen konkrét, szinte néprajzi hitelességű ábrázolásához. Sokkal nagyobb távolság választja már el a század második felének ún. konzervatív népiességtől, ahol az életközelség lényegében elveszti elemi erejét.⁶⁹

A „parasztkrónika” bemutatása, s vele kapcsolatosan az írásos paraszti próza jelen vizsgálata nem törekszik a téma teljes kidolgozására. Nem kíván túlértékelő következtetésre se jutni. Csupán jelezni kívánja, hogy az írásbeliségnek ez a feltáratlan, ismeretlen-ága is nyújthat még lényegeset az irodalomtörténet számára.

Vilmos Gyenis

MEMOIREN UND BAUERNCHRONIKEN

Die Literaturgeschichte hält zahlreiche Memoiren verschiedener Typen in Evidenz. Die von bäuerlichen Autoren stammenden Werke dieser Gattung (Bauerntagebücher, -chroniken) sind indessen bisher unbekannt geblieben. Der Verfasser der vorliegenden Studie ist bestrebt diese im Manuskript auffindbaren Werke aufzuschließen und zu bewerten. Die Beziehungen der bäuerlichen Lebenserinnerungen zu der Folklore werden ausführlich analysiert und der Prozeß der Herausbildung des Volksschrifttums besprochen. Die beim Adel bereits vom 16. bis 18. Jh. weit und breit eingebürgerte Sitte ein Tagebuch zu führen konnte das Bauertum erst vom 19. Jh. an übernehmen. Im weiteren erfolgt die eingehende Untersuchung der bäuerlichen Memoiren auf Grund des vom literarischen Gesichtspunkt bedeutenden, bisher unbekanntes Werkes von József Öreg Gyöker: Der im Rufe eines »Poeten« stehende Bauernchronist bemüht sich den bereits herausgebildeten Kriterien der Memoiren genüge zu tun. Er gibt einen überraschend vollständigen und erlebnisreichen Querschnitt seiner Epoche, der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts. In den Mittelpunkt seiner Darstellungen stellt er seine eigene Person, den einfachen Bauersmann. In seinem Tagebuch werden das Alltagsleben der Bauern und, in enger Parallele mit den Ereignissen des Privatlebens, zahlreiche geschichtliche und soziale Veränderungen wieder lebendig. In der Art geübter Memoirenschreiber erzählt er von den Erlebnissen seiner Kindheit, der Fronarbeit, den Wechselfällen des Familienlebens usw. In Form von eingefügten Episoden werden auch die vom bäuerlichen Blickpunkt aus erfaßten geschichtlichen Ereignisse geschildert: das Leibeigenenwesen im Reformzeitalter, die Geschehnisse des Jahres 1848 usw. — Nach der Besprechung der anderen Produkte des Bauernschrifttums sowie nach der Synthese seiner Erscheinungen, ferner nach der Untersuchung des Einflusses der gedruckten Volkslektüren gelangt der Verfasser zu dem Schluß, daß es unbedingt begründet sei, diese Originaldenkmäler des bäuerlichen Schrifttums zu erschließen, einerseits weil sie durch die innere, authentische und in manchen Fällen auch literarisch wertvolle Darstellung des Lebens des arbeitenden Volkes eine wesentliche Ergänzung der überwiegend vom Adel stammenden Memoiren bilden, andererseits tragen sie aber auch zur richtigen Beurteilung der Volkstümlichkeit in der Literatur und der späteren Volksliteratur bei.

⁶⁸ Vita a népi írókról. Bp. 1958. (sokszorosított kiadvány). Az MTA Irodalomtörténeti Intézet vitaanyaga. SÓTÉR ISTVÁN zárszava. 177.

⁶⁹ L.: Vita a népi írókról. I. m. KLANICZAY TIBOR és TÓTH DEZSŐ hozzászólásai. 70—71. és 82.

EGY CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR AVANTGARDISTA KÖLTŐRŐL

írók, költők között is különös sorsú költő Forbáth Imre.

A Balaton partjánál, Böhönyén született 1898-ban. Apja gazdatiszt volt. Pozsonyban és Nyitrán végezte iskoláit, Prágában az orvosi egyetemet. Súlyos betegen került ki az első világháború poklából. Amint felgyógyult, a forrongó Budapestre ment, részt vett a munkásság harcaiban, a proletárforradalomban aktív szerepet vállalt. A fehérterror elől külföldre menekült, s ha egy forradalmi megmozdulásnak hírért vette, bárhol volt is, azonnal ott termett. Megjárta Bécs emigránstelepeit, ott volt a csehszlovákiai kommunista párt megalakulásánál, s részt vett a proletárforradalomra készülődő német munkások barikádharcgyakorlatain. Végigvándorolta fél Európát, végül Prágában telepedett meg, ott lett magyar költő.

Prágában sok más magyar kommunista intellektuellel együtt — Bauer Ervin biológus, Bányai Pál, Bernáth Aurél, Szilágyi András stb. — második otthonra talált. Kommunista gyűlések eleven vitái, a cseh művészi avantgarde élénk szellemi élete inspirációt és lehetőséget jelentettek költői és politikai munkásságának kifejtésére. Megemlékezvén hatvanötödik születésnapjáról, barátja és költőtársa, Laco Novomesky, a közös élményeket idézve, a következőket írja róla: „A huszas—harmincas évek művészi törekvéseiben és a forradalmi, politikai mozgalomban nem lehetett volna találni lelkesebb résztvevőt és propagandistát Forbáthnál, akit nyugtalansággal megáldott emberként ismertünk, s akit jobban fűtött forradalmisága még verseinél is, melyeket olyan nyelven írt, amelyet Prágában nem értettek. Bizonyára nem közömbös dolog ez egy író számára, nem emlékszem viszont, hogy valaha is panaszkodott volna arra, hogy nem olvassák vagy nem ismert költő, hogy verseit nagyon kevésbé ismeri az a kör, amelyhez szívvel-lélekkel odatartozott.”¹

A közép-európai avantgarde talán egyetlen olyan költője, aki művészi kifejezőeszközeit tekintve mindvégig expresszionista maradt. Költészete vad, véres látomásokkal teli, mágikus világ, kemény, nemcsak az érzelmességet, de a személyes érzelmeket is elfojtó, férfias líra, melynek legjellemzőbb vonásai: az iszonyattal hevített lázadás, a polgári életforma és élet-szemlélet anarchisztikusan szenvedélyes tagadása, a civilizáció önmaga ellen fordított eszköztől megkínzott ember középpontba állítása. Ezek az avantgardista művészetek általános jellemzői, de Forbáth emberközpontúsága, expresszív kitarulkozása több az indulásakor divatos hang átvételénél; magatartása világnézet, lázadása szenvedély; extázisa, felfokozott látomásai mögött intenzíven átélt, primér élmények fedezete.

Nálunk az irodalomtörténeti köztudat, mint költőt a csehszlovákiai avantgarde köréhez sorolja.² Visszaemlékezései szerint költészetének kialakulására a világháborúban, a magyar proletárforradalomban és a forrongó német nagyvárosokban átélt élményei hatottak meghatározó érvénnyel. Kassák és Barta Sándor csoportjának művészi elveivel a Károlyi-korszak vitaestjein ismerkedett meg közelebről; az ő bécsi lapjaikban (*Ma*, *Akasztott Ember*, *Ék*)

¹Slovenské Pohladi 1964. 1. sz. 7.

²CSANDA SÁNDOR: Forbáth Imre. Irod. Szle 1964. 6. sz.

jelentek meg első versei, amelyek magukon viselik az irányzat összes jegyeit. Ezek a versek már Prágában születtek, ahol mint kémikus dolgozott, s az orvosi fakultás hallgatója volt. Emlékezéseiben írja Nezválról: „Tréfából azt terjesztette rólam, hogy óriási papirokat teregettem a kávéházi asztalra s azokon minimálisan 'méteres' verseket írtam.”³ A korabeli folyóiratokat fellapozva látjuk, hogy ez a híresztelés nem is volt teljesen alaptalan. Az *Akaszott Emberben* például formátuma a mai *Népszabadság*éhoz hasonló) van egy másfél oldalas verse, 120—125 betűből álló sorokkal, amelyekben a legkülönbözőbb halálnemeket sorolja fel a hagyományos verselés ismerveinek abszolút figyelmen kívül hagyásával. Az asszociációk korlátlan áradásának monotonitását időnként egy-egy profán félmondattal, s a plakátszerű tipografálásnak megfelelően egy-egy elkoptatott jelszó, jelmondat (A MUNKA NEMESÍT! A MUNKA ÖL! VIGYÁZAT, ÉLNI ÉLETVESZÉLYES!) kiemelő közbeiktatásával szakítja meg. Az összes elképzelhető halálnemek felidézésével az „egyetemes” emberit, a különböző sorsokban is általánost, az elmúlásban egyenlőt akarja érzékeltetni, a hangsúly azonban az értelmetlen halál, a háború, a gyilkosság elleni tiltakozáson van, s a vers a forradalomra való felhívással zárul:

EURÓPA AFRIKA AMERIKA ÁZSIA AUSZTRÁLIA

halottaira emlékezzetek!

a névtelen katonára, ki dühvel halt meg akarata ellenére s kit ma gyilkosai himnusoznak a győzelmi kapuk és kivirágzott szuronyok alatt

a forradalmak halottaira, Liebknechtre, Luxemburgra, Szamuellire Korvinra emlékezzetek!

BOSSZÚT IMÁDKOZUNK

MERT ÉLNI AKARUNK

kézről-kézre járjanak az urnák a halottak poraival.⁴

A litániák és a röplapok formanyelvét próbálja itt „vers”-sé ötvözni a költő, s ez és más versei az avantgarde folyóiratok sokszor meghökkentő kísérletei között is különöseknék s minden novátorságból eredő túlzásaikkal együtt is verseknek hatnak. Első kötete (*Versek*, Bécs 1922) még többnyire ilyen „zabolátlan” költeményekből áll, a forma és mondanivaló szintézisét általában a *Halotti ima* fokán sem tudja megoldani. Második kötetében (*Vándordal*. Érsekújvár 1923) már találunk higgadtabb, sőt rimes verset is, s feltűnik a tipikus forbáthi szabadvers, mely az asszociációk szabad áramlását logikai konstrukcióba köti, s a fantázia képáradatát a tartalmi mondanivaló hangulati és racionális kifejezésének rendeli alá (*Szélképek*, *Vándordal*). Az e korban dívatos konstruktivizmus túlzásait nem veszi át, a verssorok tördelésében inkább a majakovszkiji „lépcsős”, a dinamizmust fokozó, vagy egy-egy gondolatot hangsúlyozó formát követi. Bármifajta megkötött formákhoz, külső képi stilizálásokhoz való alkalmazkodás robbanó, megfőkezhetetlen egyéniségétől idegen is lett volna. Formailag mindössze annyiban konstruktív, hogy — a kezdeti szertelenségeket leküzdendő — belső szilárdságra, logikai megszerkesztettségre való törekvését a szabad vers szuverén formalkotásán belül a vers külső, vizuális képeinek megszerkesztésével is kifejezésre juttatja. Az így kialakult verskép azonban inkább hasonlít egy-egy matematikai vagy mértani képlethez, esetleg egy bonyolult, asszimmetrikus gépszerkezeti konstrukcióhoz, mint tárgyakat vagy bármifajta konkrét fogalmat idéző képhez.

A 20-as évek végéig az expresszionista avantgarde tipikus útjait járja, — tartalomban: háborúellenesség, anarchisztikus forradalmiság, elvont, a legtágabb értelmű humanizmus,

³ FORBÁTH IMRE: *Nezval*. Kortárs 1964. 7. sz.

⁴ *Akaszott Ember* 1923. 5. sz. 1—2.

extrém témakeresés, az élet kivetettjeivel, a nagyvárosi alvilág elesettjeivel való azonosulás; formában: többnyire kötetlen versforma, fogalmak, érzés-, hang- és színhatások szokatlan, frivol párosítása, epikai elemek, szimbólumok, allegóriák teljes tagadása, helyette naturalisztikus, elsősorban az érzékekre, érzésekre apelláló, groteszk hatásokra törekvő metaforák alkalmazása. Kezdetről fogva kiemeli a lázas újat akarásból, modernkedésből végül is egyhangúvá szürkült izmos lírából nagyforróságú fantáziája, rendkívüli, festőt idéző kép-teremtő ereje, lázas, imaginációs víziói.

Költészete természetrajzának meghatározásához az égtájak bejelöléseként "Apollinaire és talán még inkább Walt Whitman nevét kell megemlíteni, akiket a világirodalomtörténet minden modernek atyjaként tart számon. Költészete bölcsőjénél a magyar avantgarde legnagyobb egyéniségei, elsősorban Barta Sándor és Kassák Lajos bábáskodtak, természetes költőrokonai mégis a német és a cseh irodalom modernjei közt keresendőek. A német avantgarde költőkkel (akiknek verseit indulásával egyidőben kezdik közölni a magyar lapok — Iwan Goll, August Stram, Johannes R. Becher —) rokon extázisa, apokaliptikus látomásokat idéző fantáziája, nyugtalansága. Kimutathatóan hatott rá Majakovszkij, akinek verseit ugyan-csak ez időben fordítják először, s közlik lapjaikban a bécsi magyar emigráns írók, s akivel prágai látogatása során személyes barátságot is kötött. Prágába már többé-kevésbé kialakult politikai és művészeti elvekkel érkezik, az akkoriban szerveződő cseh avantgardista körökben rokonaira talált, s az eleven irodalmi élet kedvezően hatott költészetének kifejlődésére. Ő maga így emlékezik vissza prágai éveire: „Furcsa figura lehettem, rövid bekecsben és lábszárvédőkkel, vörös szakállamat bábálva, mikor úgy 1920 telén beállítottam az irodalmi kávéházakba, csehül még alig nyögdécselve és szemtelenül lecsücsültem az asztalokhoz, melyek körül akkor egy Hora, Horejsi, St. K. Neumann, E. E. Kisch és mások, prominensek üldögéltek. A jogos kérdésre, hogy mi jögon, a világ legtermészetesebb hangján válaszoltam: «a legnagyobb magyar forradalmi költő vagyok.» Miután ilyen szép ajánlólevelet állítottam ki magamról, mit tehettek egyebet, melegen üdvözöltek s helyet adtak az asztalon vaskos könyökömnek s az asztal alatt hosszú lábaimnak. E. E. Kisch ugyan gyanakodva megjegyezte, hogy külsőm inkább egy kigazdái, mint költőé, de azért ő is fölvelt barátságába, melyre bizony csak ráfizetett. Boldogult, jóságos mamája megszámlálhatatlan rostélyosáért, s a garmada könyvért, melyet mindjárt rohantam Andréhoz eladni, tőlem összesen egy hozzá és róla írt verset kapott, melyet azonban — hízélgő volta miatt nem engedett leközlennem.”

„Engem persze elsősorban a költészet érdekelt. Összehasonlítottam a magyar avantgarde (*A Ma*, stb.) poézisével és kénytelen voltam sajnos elismerni a csehek fölényét. Ízlésesebbek és következetesebbek voltak. Nem szenvedtek úgy, mint mi a zavaros elméleti eklekticizmusban és praxisuk is mentes volt a »kozmosz« görcsök, zagyva dadaista kísérletek s egyáltalán a megvadult akarnokok és mitugrázók zsbívásárától. A »poetizmus« (ahogy az esztéta Teige és a költő Nezval ezt az általuk elindított irányt elnevezték) fölénye elméleti megalapozottságában és művelőienk nagy tehetségében rejlett. A cseh avantgarde nem tévedett el az izmusok útvesztőjében, programja egyszerű, de radikális volt: emancipálni a művészetet az ócska requizitumoktól; az emocionalitás és imagináció tiszta eszközévé tenni; megszabadítani a formai és tartalmi parazitizmustól, mely a régi művészetet oly sokszor tőle idegen hatások és eszközök lomtárává tette. A művészet nem imitáció, sem reprodukció, nem szimpla másolása a valóságnak s nem csak szolgálója bizonyos efemer tartalmaknak.”⁵

A cseh avantgarde művészeti programjának itt kifejtett jellemzése a Devetsil manifestumainak szellemét idézi, de hasonló gondolatokat olvashatunk a *Ma*, az *Ék*, a *Die Aktion* vagy bármely más avantgardista folyóirat oldalain. Mégis, a cseh művészet alapjaiban különbözik minden más nemzet hasonló irányzatú művészetétől. Míg az avantgarde mozgalmak baloldali képviselőinek többsége általában a polgári társadalom pusztá tagadásától a szoci-

⁵ FORBÁTH IMRE: Magyar költő Prágában. *Korunk* 1937. 386—394.

alista ideológia s vele többnyire a szocialista realizmus elfogadásáig fejlődik, s ebben mint mozgalom és irányzat mintegy feloldódik, megszűnik, a cseh avantgardizmus már kiinduló pontjában szocialista eszmeiségű, képviselői szinte egytől egyig kommunisták. A francia és olasz modernista irányzatok virágkora 1920 előtt lezárult, az orosz, német és a magyar avantgarde mozgalmi élete a huszas évekkel fordul válságosra, s a huszas évek közepére megszűnik, a cseh lényegében 1920 körül indul, s a huszas évek közepére bontakozik ki. Az általános társadalmi válság, mely a 30-as évek fordulóján a művészetben a kísérletező irányzatok szinte abszolút felbomlásában jelentkezett, a cseh moderneket sem hagyta érintetlenül, új csoportosulásokhoz s a művészeti elvek új megfogalmazásához vezetett. Egyesek teljesen elfogadták és magukévá tették a szocialista realizmus akkori értelmezését és művészeti programját (a harkovi kongresszus után Bedrich Václavék és követői), a többség azonban Nezvált követte, aki ezidőben alakította meg szürrealista csoportját, s az irányzat története lényegében csak ennek 1938-as feloszlásával zárult.

Forbáth Imre akkor érkezett Prágába, amikor a cseh irodalom a háború, a forradalmak, az önálló cseh nemzeti állam megalakulása utáni viharok zűrzavarából ébredni kezdett. 1920 októberében tartotta alakuló gyűlését a *Devetsil*⁶ a forradalmár művészek szervezete, amelynek akkori és későbbi manifesztumai magukban foglalták az avantgarde művészetek programjainak általános vonásait, de már bizonyos fokig átszűrve addigi történetük nemzetközi tapasztalatain. Vitáik — mint a baloldali szocialista vagy a szocializmushoz közelálló művészi körökben ekkor mindenütt — a „tendenc-művészet”, a proletkult vulgarishagyományellenessége, s a művészet — különösen a modern művészet — addigi, elsősorban formai eredményeinek a szocialista kultúra megteremtésében való felhasználhatósága körül forogtak. Kezdetben egységesen proletárművészetnek nevezték mozgalmukat, amely azonban rövidesen két ágra szakadt. Wolker, St. K. Neumann, Hora, Horejší, majd Olbracht, Marie Majerová, az „agitációs” művészet eszményeit vallva, a „proletárművészet” vonalán haladtak tovább, Karel Teige, Bedrich Václavék, Vítězslav Nezval, Vladimír Vančura, Jaroslav Seifert az avantgarde művészi eredményeit védelmezve „új proletárművészet” majd később „poetizmus” néven új irányzatot hoztak létre. „A proletáriátus számára csak jó agitációs művészetet lehet csinálni, mely az egyetlen népnevelő művészet. A hangsúly az „agitációs»-on van és nem a »művészet»-en. Mi azonban szeretnénk művészetet csinálni. Ne ítéljenek el ezért bennünket” — írja a Pásmoban Bedřich Václavék St. K. Neumannal szembeni védekezésében.

Az európai irodalom történetében talán egyedül a cseheknek sikerült általánosan megteremteni a szocialista irodalom és az avantgardizmus elfogadható szintézisét. Ez sem volt mentes minden belső ellentmondástól, de a modernista irányzatok alkotómódszereinek továbbélése nem vezetett a kommunista eszmeiségtől, a párttól való elforduláshoz, mint egyes esetekben pl. a magyar vagy a német mederneknel. Ugyanakkor a proletkultos irányzatokat valló művészek sem váltak túlzottan dogmatikusokká, s a jobboldal ellen a két csoport mindig együtt harcolt. Nem szűnt meg az ellentét a „proletárművészet” és a „poetizmus” között, de sohasem vált antagonisztikussá, végsőkéig kiélezetté. Így az avantgardista művészet egész sor nagyszerű alkotás forrásává válhatott. (Pl. Nezval: Podivuhodny kouzelnik, Pantomim, Edison stb.; Halas: Novy Ikarus; Seifert lírája, Vančura prózája, Honzl, Burián dramaturgiája stb.) — Ezek a művek a kor cseh irodalmának legértékesebb alkotásai közé tartoznak.

⁶ Alapítótágok: Havliček (műépítész), Hoffmeister (költő), Honzl (színházi rendező), Löwenbach (zeneesztéta), F. Muzika (festő), J. Seifert (költő), K. Teige (festő, kritikus), F. C. Weisskopf (író); Elnök: Vladisláv Vančura (író). — A magyar szakirodalomban a XX. sz.-i cseh irodalom néhány alapvonásával foglalkozik: SZIKLAY LÁSZLÓ: Modernizmus és haladás a cseh lírában, a két háború között. ViF 1961. 1. sz. — RÁKOS PÉTER: A realizmus kérdései a csehszlovák irodalomtudományban. ViF 1963. 4. sz. — BOJTÁR ENDRE: A cseh szocialista líra. 1918—1929. Kézirat.

Ennek alapján most már azt is megérthetjük, hogy a magyar expresszionisták köréből indult Forbáth Imre hogyan válhatott „az európai avantgarde talán egyetlen, mindvégig expresszionista költője”-vé. A magyar kommunista költők és kritikusok részéről sok bírálat érte modernista verseiért, a cseh kommunista művészeknél békésen megért egymás mellett kommunista párttagság és művészi novátorság, sőt bizonyos fokú öncélúság is. A művészetet ők is önmagában akarták forradalmasítani, de l'art pour l'art-juk nem elfordulás a társadalomtól, hanem utópia, mely szerint a kommunista társadalom ideális művészetének minden nem esztétikai funkcióját a természetes munkamegosztás következtében az emberi tevékenység más területei veszik át (a politikait a publicisztika, a nevelést az oktatás stb.), s a művészet elsődleges feladata az érzelmi élet, az öröm, a fantázia megújítása, a szépség, a líra, a játék utáni emberi vágy kielégítése.⁷

A cseh szocialista avantgarde művészet áttételes, sok esetben absztrakt forradalmiságát a sajátos cseh társadalmi viszonyokból lehet megérteni. Míg nálunk a fasiszta politikai rendszerben nemegyszer az irodalomnak kellett vállalnia politikai pártok funkcióit, a cseh polgári demokrácia viszonylag következetes liberalizmusa lehetővé tette, hogy a politika a maga természetes keretei között élje ki sokoldalú tevékenységét. A legálisan működő, 50 000 taggal s legalább 1 milliónyi szimpatizánssal, nagy tömegbefolyással rendelkező cseh kommunista párt reálissá tette azt az igényt, hogy az irodalom és művészet új hatóterületei, funkciói és kifejező eszközei után kutassanak. Ebben leginkább a modernista irányzatok eredményeire, formanyelvére támaszkodtak, s ez sok esetben alkalmat adott polgári velleitások átvételére és továbbélésre is. Mozgalmuk legfőbb erénye, hogy „gazdagította, kitágította az olvasók fantáziáját és érzelmi fogékonyságát és egyúttal jelentős lökést adott a cseh költészetnek a modern ember szenzibilitásának irányába költészetben.”⁸ Költészetében „A»poetizmus« elvetette a vers logikai úton való építését, felfedte a kötetlen fantázia és a szabad képzet-sorok alapján létrejött asszociációk felhasználásának lehetőségét; ezek a módszerek világos eszmei szándék által felhasználva, idővel a cseh költészet általános tulajdonává váltak.”⁹

Az általános vonásokon túl azonban a művészek egyéniségének, izlésének, vérmérsékletének megfelelően a „poetizmus” irányzatán belül egymástól igen eltérő költői életművekkel találkozunk. Az összetartozás jegyei elsősorban tartalmiak. E jegyeket az egyes korszakok nagy problémáira általános életfilozófiai, világszemléleti reagálás módjában lehetjük meg. A 20-as évek elején forradalmiságukban még sok az anarchizmus, a munkásosztály, a nép problémáinak konkrét átélése helyett a tematikában túlteng az intellektueléletforma társadalomalatti rétegének, a vándorszínészeknek, cirkuszosoknak, kalandoroknak, csavargóknak világa. A 20-as évek végére a társadalmi válság és a fasiszmus erősödésének hatására az első világháború emlékképeinek felidézése, majd az antifasiszmus válnak az irányzat művészetének lényeges jegyeivé. Elvont humanizmusukban, az „emberi” lehető legtágabb értelmezésében, inkább lázadó, múltattagadó, mint konstruktív forradalmiságukban tagadhatatlanul sok a polgári vonás. De az emberiség megváltását, a humanizmus maradék nélküli kiteljesedését mindannyian a szocializmustól várták. Kezdetből fogva aktívan támogatták a kommunista párt harcait, demonstrációk, kultúrprogramok szervezésében, s a párt mellett működő tömegszervezetekben — mint pl. a Levá Fronta, a Szovjet—Csehszlovák Társaság—vezető szerepük volt.

Ezekben az általános vonásokban Forbáth Imre emberi és költői fejlődésének iránya teljesen azonos a „poetizmus” költőinek útjával. Kortársai visszaemlékezéseikben általában

⁷ Bővebben foglalkozik e kérdéssel KVETOSLÁV CHVATIK, a mozgalom teoretikusának, Karel Teigének Jarmark umeni (Praha 1964. československy Spisovatel) c. művének utószavában.

⁸ ZDENEK PEŠAT: Prinos avantgardy české socialistické literature. Česká Literatura 1962. 160.

⁹ Uo.

szóvá teszik, hogy míg pártmunkája gyakorlatában sokszor a dogmatizmus határáig mereven követte a párt irányvonalát, költészetének kommunista eszmeiségét problematikusnak látták. Vonatkozott ez elsősorban a 20-as években írott verseire. Kassák hatása alatt írt s a *Mában* megjelent első versei között még ilyen sorokat olvashatunk:

... a vurstliban az óriáskerekeken felkapaszkodunk a 20-ik század fiataljai, a kerületen mi: költők!

folyókkal sebesre gyulladunk a tutajok alatt
hidakkal vitézül átugorjuk a mélységeket
tulajdonképpen semmilyen alapon sem állunk
planétákkal marsolunk, gurulunk a korrall,
csak türelem...

(*Költők énekelnek*)

Kassáktól azonban hamar elfordult, közelebb állt hozzá Barta Sándor *Akasztott Ember és Ék* című lapjainak a cseh avantgardizmussal rokon törekvése, hogy a forradalomhoz való hűség jegyében a formai és politikai avantgardizmust összekapcsolják. Csavargásainak élményeiből született versei közül legszebbek a *Kalandorok*, *Vándordal*, *Ballada a gonoszokról*, melyekben az első korszak harsogó, lávaömlésszerű áradása már higgadtabb formákba, s néha rezignált hangulatokba fordul:

Véreznek szemeim a naptól, de futok az ő arany éneke felé.
Kormosak füleim a roppant városok sereglésétől,
bejárom mégis füleléd alagútjait
s a sistergő bolond utcákat
s a gyárak hideg kúpjait
az emberért

én a vándor vagyok,
egykor Krisztust kísértem
ma a szomorú barmokat kísérem az aludtvér —
szagú udvarokon át
a kalásztalan mezőkön,
árnyéktalan erdőkön keresztül —
kezemben ég a letépett virág.

(*Vándordal*)

Prága külvárosainak hangulatos képeivel, a társadalmi élet perifériáinak alakjaival jelenik meg költészetében (Na Maňinách, Na Bojišti, Dějvice stb.). Ösztönösen vonzódik az alvilági élet esettjeihez, kurtizánokat, késelőket, csavargókat, lángnyelőket megéneklő oldott, vidám, vagánylírájával beleillett az extrémításokat kedvelő cseh avantgarde színes világába. Költészete azonban ebben a korszakában is kétszólamú. A kalandor-korszak menekülése, a bohémkodó vagánylíra hetykesége mögül elő-előtörnek, s egy-egy hasonlat, kép erejéig még legvidámabb verseiből is előtűnnek a háborúban meggyötört ember szorongásai. Költészetének legmeghatározóbb vonása: háborúellenessége. Hozzá hasonló egyéniséget a cseh modernnek között nemigen találunk, ridegebb, keményebb tartású valamennyiüknél. Közülük talán egyedül J. Horára volt ugyanolyan végzetes hatással a háború. Költői világképe František Halas költészetéhez áll legközelebb. Rokon sötétre vagy vérvörösre hangolt fantáziájuk színgazdagsága, de Halas fegyelmezett költő. Az érzelmi kitöréseket és az általa kiváltott kép-associációkat mindig szigorú rendbe zárja — Bedrich Václavek „koncentrált kristályok”-nak, mások „fekete gyöngyök”-nek nevezik verseit — míg Forbáth versei legtöbbször a kettő

feltartóztathatatlan lávaömléséből születnek, formáik öntörvényűek, a belső felfokozottság s a kitörés intenzitását követik, s nem korlátozhatók külső keretek közé. Rokonságuk alapja az emberiségnek a háborúban, majd a fasizmusban kifejeződő meghasonlottsága, a tudatosan szervezett halál, az öldöklés feletti megrendülés, s az ebből magyarázható időnkénti kétely és szkepszis. Ennek ellenében alakul ki humanizmusuk, emberközpontú életszemléletük, s ennek leküzdéséhez merítenek erőt a munkásmozgalom harcaiban. A fasizmus erősödésére egyre keményebb, és harcosabb lírával felelnek:

Kering a sötétség kering egyetlen szikra sem akad
a szívek színe fekete
a spanyol föld előtt a sápatag
arcoknál szörnyűbb látvány lehet-e

— írja *Halas Deset ran egyptskych* c. költeményében, s akár ugyanezt folytathatnánk Forbáth Madridról szóló versének strófaival:

asszonyok járnak ott talpig feketében,
s a gyermekek szemé tágranyílt vadul
hol egykor transzparensz tarka fénye táncolt,
a csillagfény bíbor tócsákba hull,

hol egykor gitárhang mellett
szötte kék énekét az édes szerelem,
veszett kutyaként, kócos farokkal
bolyong a borzalom az üres tereken.

(*Van egy város*)

De sorolhatnánk a téma és hangulat szerinti párhuzamokat még számos versben tovább. František Halas is, Forbáth Imre is háború- és fasisztaellenes verseiben nőtt legnagyobbra.

Forbáth Imrét expresszionista költőként szokták emlegetni. Az expresszionizmust mint művészeti világjelenséget a jobbaknak az első világháború embertmegcsúfoló szörnyűsége által kiváltot aktivizmusa, megálljt kiáltó szava hozta létre. Forbáth Imre költészete ilyen értelmű kibontakozásának erősen szubjektív jellegű indítékai vannak, s ezek költői életútját — magatartásán, az életre való reagálásán túl költői képeit, verszenéjének szaggatottságát, díszharmóniáját és dísznanciáit — egy egész életre determinálták. Ahogy Fábry Zoltánnak egy a lövészárókban átélt tragikus, szörnyű öldöklésről szóló emlékezése egyszerűen érthetővé, magyarázhatóvá teszi antifasizmusának, mint elkötelezett élet-műfajának máig nem csituló szenvedélyességét, Forbáth Imre költészetének kulcsát a *Mikor a néma beszélni kezd* című elégikus költeményében kapjuk meg. Megsebesülésének és idegbajának történetét mondja el benne:

Fák lombjairól hullott levél és göröngy,
az ember arca lehullott, mint sebről a kötés,
Csillagok hulltak és Isten arca mesztelen maradt —
Föld alól ástak ki engem egykor,
Három napig cipeltek eszmélet nélkül
Poljana Stampiban tértem volt magamhoz,
Körülnéztem és nem tudtam nevem,
Lehullott rólam múltam és anyám,
Egy test maradt meg rángatózó fejjel:
Két szem, mely csöndesen csodálkozott,
Egy reszkető nyelv, mely beszélni nem tudott,
Egy név a bádoga rejtett halotti cédulán.

„Miért?” S mintha a vers csak a „miért”-ekért íródott volna, háromszor teszi fel a költő a kérdést, hogy következhessenek utána a gyárosok, kereskedők, börszék, sima diplomaták, ideológia-, fegyver- és paragrafusgyárosok hosszúsorú leleplezése, s háromszor tér vissza a szörnyű élményhez, idézi fel egyre magasabb hőfokon a háború vízióját, mely az emberiség pusztulásának apokaliptikus látomásává szélesül:

Kutattam múltamat és emlékezni kezdtem
Újra gyermek lettem ott lenn szép Somogyban
De gyermekségem egén véres volt a hold,
Mint bajtársam melle, mit felszúrt egy szurony,
A fákon, Böhönye almafáin nem almák csüngtek,
De kiszakított, tekergő, kék emberbelek,
Állkapocs nélküli vörös, fogtalan szájába láttam
A tájnak, melynek felgyújtották gyenge füvet,
Drótakadályok álltak házunk előtt, s anyám
Éhesen és soványan állt, mint ruszin asszonyok
Kőrösmező előtt. Jaj, ember, árnyékodat látom,
Árnyékát a keresztnek, melyen tízmillió
Krisztus agonizált szürke egyenruhában,
Hosszú menetét kék kadávereknek,
Utánuk fekete özvegyasszonyok
Éhes árva porontyaikkal
Franciák, olaszok, németek, szerbek, magyarok

A *Mikor a néma beszélni kezd* Forbáth viszonylag korai versei közé tartozik, de potenciálisan magában rejti költészete összes lényeges vonását, az eszmei indítékuakat éppúgy, mint a formaiakat, a klasszikus vers minden kellékét sutbadobó szenvedélyességet, a magas hőfokú, iszonyatszülte képek áradását, a gondolatritmikára és tonalitásra épített versszerkezetet. Ember és táj harmóniája a költő számára végérvényesen összetört, talán egyetlen, utolsóként közölt versében (*Tavaszi*) sikerült szubjektív átéléssel helyreállítania. Az éjszakában, mely az égről „fityeg — mint vaskampóról a hideg marhahús” vagy „komoran csillog, mint gyilkosoknak kése”, majdnem mindig véres a hold, vagy már nem is hold, hanem „egy levágott fej — amelyből vér csepeg”. S ha a gyermeki tisztaság és ártatlanság fogadására egy pillanatra ellágyul is a természet — „már vár rád a hegyek szépséges csöndje — az éj kék selymén arany csillagok s egy nevető telihold — folyamok, ezüst kígyók kúsznak a lapályokon — fák dalolnak, a fák bánatos testvéreink”, — az emberi társadalomban már — „fulánkös kígyószemek vigyáznak lépteidre — hurkokkal és csapdákkal — jaj ha tilosba tévedsz” — s készülni, leselkedik már az önmagától elidegenedett ember legszörnyűbb történelmi képződménye, a fasizmus:

szőrös öklök várnak, hogy arcodba csapjanak!
szögescsizmák indulnak taposni gyöngé lábaidra
csuklóidat kicsavarni, csontjaidat összetörni
már készülnek a fasizmus káplárai
gazfickók, örült paprikajancsik
ordítanak zúgó füledbe hurrát
s hogy szemed közé köpjék mérges nyálukat —
ha te is gyermekem,
az elnyomottak barátja leszel!

(Üdvözlégy újszülött)

A világháború szörnyűségeinek sokkja után, iszonyatvízióihoz a fasizmus magyarországi, német- és spanyolországi, s szinte világszerte megismétlődő rémtettei szolgáltatók az objektív

folytonosságot (Pl. *Texas rózsája, Sacco és Vanzetti halálára; Van egy város* [Madrid], *Garcia Lorca* c. költeményeiben), hogy aztán az új világháború közeledtének előérzetében megint szinte egyeduralgódóvá váljanak.

„A névtelen halott” egy tétel a *Mikor a néma beszélni kezd*-ből, de ezt a sort folytatják, s a régi emlékek mellett új félelmek rémségeivel teltek a *Csatakép, Fölebrednek egyszer, Új költők éneke, Őszi dal 1938, Panasz és remény, Költőkhöz inté szöveg, Látomás*.

Viharharangok zúgnak, skarlátvörösen ég a horizont,
istállókból lovak rohannak, s egy megperzselt farkú
kutya rémesen üvölt,
hidak kettétörnek óriás robajjal,
folyamok szennyestajtékja zászlókat s hullákat sodor . . .

Így kezdődik a *Látomás*, s az iszonyatszülte feszültség egy pillanatra sem enged, ha lehet, fokozódik: „porladó iskolapadokon megperzselt gyermekek — síri csöndben ülnek, — képek a sárban, szobrok árkokban fetrengenek — Apolló homlokát kecske nyalja”, s az egyetemes pusztulás utolsó képe:

gyom növi be a kerteket, szakállas vén erdők borongnak,
s harkálykopácsolás . . . a fákon emberek, vadul
forgó őrült szemekkel.

Utolsó verse ez, 1938-ban, München napján íródott. Több verset nem írt, a borzalmakat a költészetben egy bizonyos határon túl nem lehet fokozni, s a valóság a fasizmus bestialitásában rácsfolt a fájdalom- és félelemszülte iszony-fantázia legfantasztikusabb látomásaira is.

Látomásos lírájának ezek a legnagyobb versei, itt válik egyéni sorsa, érzésvilága társadalmi méretű kivetítésében kora zaklatottságának, az emberi elidegenedésnek szociológiai jelentőségű kifejezőjévé, s ezekben a pozitív kicsengést, a rémségek mélye felett a megtartó egyensúlyt, a bomlott világ kínjaival szemben az ellenpontot a Szovjetunióba, a szocializmusba, mint az emberség minden romlások felett megtartó zálogába vetett hite, reménye fejezi ki. Kétségbeesés és remény persze nem minden versben egészítik ki egymást. „Vannak, amelyek megmaradtak a mélyponton, de korukban ezeknek is mozgósító hatásuk lehetett. A két véglet művészien megkomponált, a két világ ellentétét s az új életeszemély szintétikus nagy egységben való megfogalmazását egyik legnagyobb, a *Költőkhöz inté szöveg* c. versében olvashatjuk.

Háború- és fasisztaellenes látomásos versei költeményeinek csak egyik — ha mennyiségben talán nem is, de jelentőségében a legnagyobb vonulatát alkotják. Költészete egészében, rapszódikus, sokszínű világ. Ha zenei, képszerűségi virtuozitását akarjuk megismerni, olvassuk el *Szélképek* c. versét, s képet kapunk egyúttal ösztönösen anarchikus forradalmiságáról is. Ha hányatott életének keserveit — *Vándordalát*, ha a jóság, tisztaság utáni vágyát — Fábryról írt szép sorait:

Mint a pék kerek kenyereit
dagasztani, formálni úgy akarta ő az embert
jósága fehér lisztjéből, eszmék élesztőivel
s melegíteni szíve kemencéjében;

(Fábry Zoltán)

Újító költő, egy sor egészen jellegzetes műfajt teremtett vagy újjáformált, de mindnek közös jellemzője: a szenvedő, a letipott emberrel érzett mély szolidaritás; az embertelenség, igazságtalanság s az ezeket rejteti akaró képmutatás elleni szenvedélyes felháborodás. Érzéseinek, gondolatainak tolmácsolására kerüli a közvetlen kifejezési formát, sokkal jellemzőbb rá a

vitriolos gúnnyal, szatírával, groteszk képekkel vagy éppen csibészes fenegyerekeskedéssel, a nagy tréfacsinálók bohémkedéseivel megírt destrukció. Villonos zsánerképeiben (*Kalandorok, A három strucchoz, Ballada a gonoszokról, A tűzevő, Charlie*) a nagyvárosoknak a magyar irodalomban ismeretlen világa tárul fel.

A három strucchoz címzett lebuiban ültem
Csárlival, ki bűnös ifjú, leányzók kegyeltje,
mérget szippant sápatag cimpákkal, hevülten
zordon kéjektől, s én énekeltem erre

— — — — —
pálmák zizegnek, nyíl surran, s a bozót zörög,
melyet sárgára füst az ékvátori hold,
egy lenyisszantott fej koppan és pörög,
s a három strucc dalolt

velem, pléhből és olajból volt a rémes
ének, és Csárlí, a strici, e komor barát
kése élet körmén mérve mérges
füttyle kísért a struccoknak dalát!

(*A három strucchoz*)

Zsánerképei és groteszkjei a legkülönösebb, expresszionizmusának legextrémebb megnyilatkozásai. Vad színeivel, képtelen fordulataival annyira lenyűgözi az olvasót, hogy az ilyesmihez nem szokott fül és szem egészen betelik velük, s költészetének egyéb vonatkozásait már csak tompult idegekkel fogja fel. Innen, hogy vagány-verseit más jellegű verseinek rovására néha túlhangsúlyozzák. Ha a zsánerképekben a színekkel s váratlan fordulatokkal, a groteszekben kimeríthetetlen humorral, a blaszfémiákat nyelvöltögetve fricskázó vidámsággal, eredetiséggel nyűgözi le az olvasót. Legizgalmasabbak: *Egy kalap megdicsőülése, Hálaének orvosbarátaimhoz, Az öngyilkos levele hű barátjához*. Idézzünk az utóbbiból ízelítőül egy rövid részletet:

Miközben szörnyülködve vizsgálsz
és gágogsz, mint egy megijedt liba:
zavar most is, ha sokat birizgálsz,
Gondolkozz, hátha benned a hiba.

Ne bánts hát azzal engemet,
hogy bőgsz utánam mint egy színházi kórus.
És ne sajnáld kilógó duzzadt nyelvemet:
Többet mond, mint a legszebb nekrológus.

Ellensége minden érzelmességnek, szentimentális ellágyulásnak, felfújtt pátozoknak. A városi alvilág elesettjeiről szóló vagány-verseinek Fábry Zoltán találó társadalmi és pszichológiai elemzését adja 1959-es kötetének szép bevezető tanulmányában, amikor az azonosulásban a betyár analógiára utal. „A költő így is menekül és azonosul: »A karavánutak cigányaihoz akarok lenni hasonlatos — Ragyogó-fehér farkasfogakat vicsorgató — Alattomos vadsággal szívem mélyiben . . . Lókötő, vadász, vörösszakállú falusi kovács — Kinek láttára keresztet vetnek a jámbor szüzek — Erőszaktevő, liliomtipró, kíváncsi és komisz.« Ez az asztalcsapkodó hencség és boros melldőngető komiszság azonban végeredményben nem más, mint a kétségbeesettség, a kiúttalanság hangos túlríkoltása: túlkompenzálás . . . Aztán lehalkul minden, és felsír a költő; a jóság, a szépség és mindent elsímít a gyengéd mozdulat, a tisztaságvágy rezdülése: »Ó add, hogy költő lehessen én — A hóolvadás és velőtjáró márciusszelek éneke.«” (*Március elsején.*)

A kommunista Forbáth Imrét e témakörbe tartozó verseiért érte a legtöbb bírálat, s színeik vadságát az avantgardera általában jellemző extrém témakeresésen és a mindig túlfűtött fantázián túl talán az az ellenkezés is fokozta, amely a kommunista költőtől e korban realizmus, pártosság és konstruktivitás címén megkövetelt egyszerűség-eszménnyel szemben mindenáron védelmezni akarta „egyéniiségét”. A küzdelem a kétféle eszmény között érezhető a verseken, s a kétféle összeegyeztetésének igényéről nem mond le sohasem, de mivel „egyéniiség”-en csak különösséget, az átlagtól eltérőt, semmiféle szabályokba, kötetmekbe nem foglalható, s pártosságon feltétlen szolgálatot, a közösséghez való személytelen beolvadást értett, a kétféle magatartás harmóniáját sem emberi útjában, sem költészetében nem tudta végérvényesen megvalósítani.

Ábrázolj engem esztelenül szépnek,
ne takarékoskodj fejem fölött a holddal s opálos azúrok kékségeivel
hatalmas vállaimra szőke szüzek kapaszkodjanak,
nagy vörös száját föss nekem, hogy megvaduljanak a bágyadt kisasszonyok
Él ne feledd óriási füleimet, mik receptorai misztikus zenének
hiszen költő vagyok én — kérubokhoz hasonló
kiket földretaszított egy féltékeny Isten —
sarjadéka lázadó angyaloknak !

— — — — —
és föss végül olyanak, amilyen lenni akarok !
egynek a sok közül, kiknek neve és arca elveszett,
kik némán és sötétben szenvednek, szerteszórva a végtelen világban,
fess meg egynek a dolgozók közül,
dacosnak, komornak, öntudatos kemény szemekkel,
a városok fölött s a mezőkön hadd lobogjanak bosszús árnyékaink,
amint sorakozunk a forradalom zászlója körül !

(Ábrázolj engem így)

1932-től 39-ig az osztályharcok tűzfészkében, Moravská-Ostraván dolgozott, mint orvos; itt alkalma volt politikai aktivitását kifejteni, s az itt megjelenő magyar kommunista lapok —elsősorban a Magyar Nap—, amelyek eljutottak a világ minden táján élő magyar kommunistákhoz, s amelyekből verseit más lapok (a párizsi *Szabad Szó*, *Üzenet*, az amerikai *Új Előre*, a moszkvai *Új Hang*) is átvették, nyelvi és költői elszigeteltségét feloldották. Költészete ekkor teljeseedik ki. Mai *Hamlet monológja*, *Új költők éneke*, *Ki vagy és merre mész?* c. verseiben saját magának és a polgári társadalom útkeresőinek érzelmvilágát és problémáit már elsősorban kora nagy társadalmi kérdéseivel — háború és béke, fasizmus és szocializmus — való összefüggésben veti fel.

Vándorlásai, Prága bohémvilága után így talál rá végérvényesen Ostrava munkásainak és bányászainak körében arra a pozitív társadalmi erőre, amely képes arra, hogy megszüntesse az emberiség összes nyomorát és szenvedését:

Harcbarikoltó trombiták tépik a levegőt:
talán utolsó emberöltő ez, s mit a sápadt gög tagad:
istenszegények lettek a fényes templomok,
feltépett seb a világ, amelyből vér és genny fakad.

De a gyárok s a bányák szirénája
bűg: itt a munka szüli mesztelen énekét,
mely izzadságból s könnyből, gyötrődve és fájni
tornyosul a kormos légből és azt zúgja: elég !

1938 után nem írt többé verseket. Elhallgatása egybeesik a két világháború közti cseh irodalmi modernizmus megszűnésével. Az izmusok esztétikai meghatározottságuk következtében általában mindig rövid életűek, s ez alól nem kivétel az expresszionizmus sem. Legbelsőbb természetéből, stílus kategóriáiból következik, hogy híján van a változatosság lehetőségét biztosító minden epikai elemnek. A költészetben dinamizmust, intenzitást jelentő szavak, kép- és hanghatások által elsősorban indulatokat akar kifejezni és kiváltani. Ez azonban egy bizonyos határon túl önismétléssé, modorossággá válhat. Az expresszionista próza 1920 körüli magyar kísérletei ma már szinte olvashatatlanok. Az expresszionista dráma forradalmasította a színpadot — tér és idő relativitása, forgószínpad, narrátor, az expresszionizmus vívmányai —, de igazában nagy alkotások itt is csak egyéb stílusformákkal, elsősorban realizmussal való ötvözetében születtek (Brecht, Dürrenmatt). A kommunista avantgarde-irányzatok művészei majdnem egytől egyig a realizmus felé fordultak. Ilyenfajta tendenciák Forbáth Imre költészetében is nyomon követhetők. Ha azonban realista lírán leíró, a valóságot egyszerűen tükröző vagy egy problémát direkt módon kifejtő módszert értünk, meg kell állapítani, hogy Forbáthtól ez teljesen idegen. Voltak ilyen kísérletei (*Favágók, A reggel, Utcasérők dala, Petőfihez, Ének a parasztról* stb.), ezek azonban gyengébb versei közé tartoznak. Realizmusról Forbáthnál elsősorban tartalmi vonatkozásokkal kapcsolatban beszélhetünk. Korai szertelenségei, extrém irodalmi témái lassan lehámlanak róla, humanizmusa, forradalmisága a harmincas évek elejétől egyre inkább egyértelművé, konkrétá válik, lázadása a polgári világ ellen nem luciferi tagadás többé, hanem a fasiszmus leleplezése, toborzó a szocialista forradalom számára. Eközben verseinek zenei ritmusa is lehangol, a szabad verseket rimes és kötött formájú versek váltogatják, s a szigorú belső fegyelem mellett kialakul a tipikusan forbáthi vers, mely erős színhatású expresszív képekre, gondolati és belső dinamikájú zenei ritmusra s tudatosan megszerkesztett kezdő és záró rímekre épül. Szonetteket és népdalt is írt, s ezek szemléletesen bizonyítják, hogy az expresszionizmus elsődleges meghatározója nem a külső formában, hanem a valóság belső kivetítésének módjában, a képi teremtőerő minőségében keresendő. Ezekhez a belső meghatározókhöz Forbáth mindvégig hű maradt, de miután korának legfőbb mondanivalóját ennek a stílusnak általa elérhető legmagasabb fokán is megfogalmazta, fölfelé menni tovább ezen az úton már nemigen tudott volna. Forbáthnál az expresszivitás többet jelent stílustörténeti kategóriánál, egyenlő az egyéniségével, elhallgatásának 1938-ban mégis elsősorban történeti okai vannak. Csehszlovákia 1938-as feldarabolásával megsemmisült az a társadalmi alap, amelyen az avantgardista művészet szabadon virágozhatott. A müncheni egyezmény után a cseh nép történetével együtt a cseh művészetben is egy új szakasz kezdődött, amely újfajta magatartást és művészi módszereket követelt. Forbáth Imre megmásíthatatlan, belső, szubjektív vonásokból eredő művészi kifejezőmódja, s társadalmi helyzetét megváltoztató objektív okok következtében a maga írói életművében ezt a fordulatot nem tudta végrehajtani. 1939 tavaszán a német fasiszták elől Lengyelországon keresztül Londonba menekült, ahol aktívan bekapcsolódott az ellenállási mozgalomba, cikkeket és filozófiai, esztétikai tanulmányokat írt, s ahonnan csak 1945 április elején tért vissza Csehszlovákiába.

Forbáth Imre a magyar irodalomban egyedülálló jelenség. Helyét kijelölni igen nehéz. Az egész csehszlovákiai magyar irodalommal együtt eddig elég mostoha sorsa volt. Tény, hogy költészete nem a magyar, hanem a magyarországinál sokkal fejlettebb kapitalista, nagyvárosi cseh társadalmi viszonyok hatására alakult ki, de mondanivalóján túl lírájának költői eszközei lehetetlen ott nem érezni a magyar irodalom nagyjainak hatását. Látomásos lírája Vörösmarty legnagyobb verseinek vízióit idézi, dacos, kemény, lázadó egyénisége Vajdát.¹⁰ A Nyu-

¹⁰ Talán nem érdemtelen e helyen idézni a költőnek e tanulmány elolvasása után írt leveléből a magyar irodalom hagyományaihoz való viszonyára vonatkozó sorait: „Néhány megjegyzés: leginkább magyar költők néhány verse inspirált. Berzsenyi (Majláth-óda), Vörös-

gat és benne Ady, mint az egész avantgardera, őrá is elsősorban negative hatott, úgy, hogy tagadták, s mindent elkövettek, hogy egészen mások legyenek. Mégis a Nyugat első nemzedéke pozitív potenciáinak egy részét közvetlenül ez az irányzat vitte tovább. A polgári magyar irodalom 1920 előtt háborúellenességében nőtt nagygyá, s ebben a vonatkozásban 1920 után méltó folytatását találjuk Fábry esszéiben, publicisztikájában és Forbáth költészetében. Munkásságuk hidat az első világháború antimilitarista s a második világháború előtt kibontakozott magyar antifasiszta irodalom között. Útjaik különbözősége ellenére alkotótevékenységüket mindketten ugyanarra a fő feladatra koncentrálták. Fábry harcos publicisztikájával, Forbáth verseivel és közéleti tevékenységével küzdött a kommunisták győzelméért, s harcolt a fasizmus ellen. Az írók 1938-as párizsi antifasiszta kongresszusán Forbáth Imre Nezvállal, Clementissel és Poničannal együtt vett részt Csehszlovákia küldöttségként.

1945 után ostravai főorvosi hivatala és aktív pártpolitikai tevékenysége hosszú ideig elvonták az irodalom területéről. 1949-től a Külügyminisztérium szolgálatában dolgozott, rövid ideig diplomáciai küldetésben Berlinben élt. A konstrukciós perek kapcsán hivatalából elbocsátották, évekig vidéki orvosként dolgozott Csehszlovákia különböző területein. 1955-től Teplicén egy rendelőintézet orvosa, ma is ott él. 1958-ban jelent meg Bratislavában *Mikor a néma beszélni kezd* című válogatott versgyűjteménye. 1958-ban rehabilitálták, 1961-ben a Csehszlovák Szocialista Köztársaság kormánya a „Za zásluhy o vystavby” kitüntetéssel jutalmazta. Az utóbbi években nagy közönségsikerű aforizmákat ír magyar és cseh nyelven, filozófiai, esztétikai tanulmányainak kiadását készíti elő.

1958 óta költészete reneszánszát éli, sok versét fordítják le és közlik a cseh és szlovák irodalmi lapok, 1964-ben megjelent verseinek cseh nyelvű, s folyamatban van egy szlovák nyelvű versválogatásának kiadása.

Rózsa Varga

MAD'ARSKÝ AVANTGARDNÍ BÁSNÍK V ČESKOSLOVENSKU

Imre Forbáth je literární historik řazen mezi členy českého avantgardního uměleckého hnutí. Narodil se r. 1898 na břehu Blatenského jezera v Böhönyi. Jeho rodiče byli českoslovenští Maďaři, otec byl nějaký čas zaměstnán jako hospodářský úředník na hraběcích velkostatkách v Zadunaji, brzy se však i srodinou vrátil do svého rodiště.

Do školy chodil v Nitře a v Bratislavě, lékařskou fakultu absolvoval v Praze. V první světové válce těžce onemocněl, po ozdravení se přestěhoval do Budapešti, kde se aktivně účastnil na revoluci maďarského proletariátu. Před bílým terorem emigroval do zahraničí, potloukal se půl Evropou a nakonec se usadil v Praze, kde se připojil k Nezvalovu uměleckému kruhu. Vedle básnické činnosti a universitním studiu se aktivně účastnil také dělnického hnutí.

Tato studie podává rozbor básnickova životního díla v souvislosti s maďarskou, německou a českou literaturou, analyzuje a hodnotí vliv těchto na básnickovu tvorbu. V rámci toho se stručně dotýká rozdílů a shod mezi jednotlivými avantgardními hnutími v Střední Evropě a poněkud podrobněji jedná o české umělecké avantgardě, která měla na básníka značný vliv.

Svémi uměleckými výrazovými prostředky je Imre Forbáth ojedinelým jevem v maďarské literatuře. Zpočátku silně zapůsobila na něho poesie Lajose Kassáka a Sándora Barty, na další jeho tvorbu však mělo rozhodný vliv české avantgardní hnutí, zejména pak Nezvalovo umění.

marty (utolsó versei), Vajda több költeménye. Verseszményemet Berzsényinéltaláltam: érzéki, konkrét képek, extrém feszültség, expresszivitás. Apollinaire, Whitman, Majakovszkij, a német expresszionisták hatása nyilvánvaló. A magyar avantgardisták hatása nem tartott sokáig s inkább Barta, mint Kassák.”

A GÖMBÖS-KORMÁNY IRODALMPOLITIKÁJÁRÓL

A „reformnemzedék”

Ha mélyebben és szélesebb összefüggéseiben akarjuk megérteni azt a „nagyfokú társadalmi érdeklődést”,¹ amely a harmincas évek elején jelentkezett s tükröződött az irodalom területén is, akkor nemcsak az 1929/33-as világgazdasági válság alapvető hatásáról nem szabad megfeledkeznünk, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat — a gazdasági tényezőkhöz viszonyítva — szubjektív tényezőket sem, melyek elősegítették, sőt tudatosan ösztönözték ezt az „érdeklődést”, saját osztályérdekeik szolgálatára kívánván felhasználni azt.

A gazdasági válság, s majd a nemzetközi helyzet alakulásának hatására az egymással szembenálló osztályerők képviselői mind fokozottabb figyelemmel fordultak az ideológia kérdéseihez, felismerve ideológiájuk hatósugara növelésének sürgős szükségességét. Ez a szükségesség, az osztályharc parancsa vezette a baloldali erőket a helyes népfrontpolitika felismeréséhez, mint ahogy ez kényszerítette az uralkodó osztályok politikusait s ideológusait ideológiai frontjaik „korszerűsítésére”, a „reform”-programok kidolgozására, a régi, „megkopott” jelszavak helyett új jelszavak alkalmazására. A „nagyfokú társadalmi érdeklődést” tehát szították a reakció táborából is. Ezt az összefüggést is szem előtt kell tartanunk, ha helyesen akarjuk látni pl. a népi írók helyét a kor ideológiai áramlataiban.

A kor egy sor társadalmi problémájának hangoztatását — éppen a hamis útra vezetés érdekében vagy egész közvetlenül, a választópolgárok voksainak megnyerése érdekében — az uralkodó osztályok is programba vették. Ismeretes, hogy a harmincas évek elejére még a „konzervatívok” körében is kezdetét vette, a korábban Szabó Dezső által már meghirdetett elvek és nézetek kisajátítása.

Az ellenforradalmi kor ideológiai viszonyainak felmérése azt bizonyítja, hogy a dolgozó tömegek megnyerése, a forradalmi útról való letéritése, s e célok érdekében a legmegfelelőbb ideológiai eszközök, módok kialakítása — komoly gondot okozott az uralkodó osztályoknak. Nemcsak a tömegek társadalmi létéből eredő ösztönös ellenállással kellett — mindig eredménytelenül — megküzdenünk, s nem is csak a haladó vagy viszonylag haladó erők tudatosító, felvilágosító munkájával . . . Az uralkodó osztályok „korszerű” ideológiai frontjának kiépítését akadályozta az is, hogy az az értelmiségi gárda, mely a színvonalat jelentette, az a nemzedék, mely átélte 1918 és 1919 hatását, Ady nemzedéke, nem tudta az ellenforradalmi kort kiszolgálni oly módon, hogy lemondjon „demokratikus” eszményeiről. Akik ezt megtették zömükben huszadrangú zsurnaliszták voltak, hatásukat tehetségtelenségük, egysíkú módszertük lerontotta. 1935-re nőtt fel az a nemzedék, mely az első világháborút és a forradalmakat gyermekfővel élte át, ennek az időszaknak tehát csupán ellentmondó jelenségeire emlékezett, lényegét felfogni nem tudta. Ebből a generációból nevelődött ki a Klebelsberg-féle kultúrpolitika eredményeként az a magyar, zömében hivatalnoki, kispolgári származású értelmiségi réteg, mely egész iskoláztatásán keresztül az uralkodó osztályok tömény nacionalizmusát szívta magába, melyben korlátlan tekintélytiszteletet, uniformizált gondolkozást neveltek ki,

¹ K. NAGY MAGDA: A Válasz. Szépirodalmi K. Bp. 1963. 6.

melynek műveltsége, „európai”-sága dilettantizmust és provincializmust takart, mely szabadnak képzelte magát, holott az állásvesztés, a létbizonytalanság permanens rettegésében élt, s sokszor szubjektív elképzelései ellenére, objektíve teljes kiszolgálójává vált a fasiszmus útján az uralkodó osztályoknak. A bonyolult ideológiai feladatok elvégzésére, amire a húszas években a „magányos” Szabó Dezső „vállalkozott”, 1935-re a hozzá hasonló „szellem-fiak” egész hadserege elkészült.

Az ideológiai front „korszerűsítésé”-ben, az első Gömbös-kormány az uralkodó osztályokon belüli ellenzék egy részével szemben — az 1932-ben meghirdetett 95 pont ellenére — lemaradt. E lemaradásukat azonban már 1934-ben rohamosan igyekeztek behozni. Gömbösök különböző manőverekkel, Házfelosztással, új választások kiírásával, s nem utolsósorban fel-fokozott demagógiával, a „reformpolitika” meghirdetésével kerülték el a kormánybukást, s biztosították az uralkodó osztályok más kormányra törő csoportjaival szemben saját részükre az 1935-ös választások „sikerét”, e siker érdekében igénybevéve a magyar közigazgatási apparátust, az ellenforradalmi korszak választásainak azt az egész technikai rendszerét, mely automatikusan, minden választáson a kormány győelmét biztosította.

A választások előkészítésével párhuzamosan kiszélesedett az uralkodó osztályok ideológiai frontépítése. Ennek a frontépítésnek két, egymással szorosan összefüggő sarkpontja volt; az ádáz kommunistaellenesség, s a nemzetiszocializmus magyarországi hadállásainak kiépítése. Az uralkodó osztályok mindkettőért a harcot „korszerűen” kívánták megvívni. E célok érdekében a korábban meginduló nyilas lapocskák, a *Nemzet Szava*, majd a Festetich-féle nyilasmozgalom vidéki lapja, a *Mezőföld* vagy Böszörményiek lapja, a *Nemzeti Szocialista* túlságosan kiskaliberűeknek bizonyultak. Szélsőséges hangvételükkel teljesen lejártatták magukat, az általuk vitt demagógiának csak a társadalom legalsóbb rétegeire, a lumpenproletáriátusra, a mezőgazdasági nincstelenség pauperjeire volt némi befolyása.

Gömbösök, jól felmérve helyzetüket, elsősorban az ellenforradalom nacionalista légkörében felnevelődött fiatal értelmiségi nemzedékre vetették ki hálójukat. Ez az értelmiségi fiataltság — mely erre az időre már jelentős mértékben feltöltődött kispolgári származékokkal — zömében szubjektíve „jóhiszemű” és „becsületes” volt törekvéseiben, a keresztényi erkölcs belénevelt általános elvei szerint akart élni, szánta a szegényeket, érzékenyen reagált a társadalmi problémákra, már csak azért is, mert saját sorsán is érezte — iskoláztatása kínos-keserves voltán, az állástalanság, a létbizonytalanság problémáin — a gazdasági élet nehézségeit, de ugyanakkor sokoldalúan belénevelt idealista társadalomszemlélete miatt képtelen volt felfogni annak a társadalomnak a lényegét, amelyben élt. Könnyű prédája lehetett tehát a „reformpropagandának”, mely a követelmények parancsát figyelembe véve felhagyott az üres antiszemita és antibolsevista jelszavakkal — ezeket *egyelőre* átengedték a szélsőjobb szennylapjainak — és helyette a „nép” követeléseit, jogait, a „nép” érdekében megvalósítandó „reformokat” tűzte zászlajára.

A reformpropaganda céljainak szolgálatában jelent meg 1934. augusztus 30-án, Milotay István szerkesztésében az *Új Magyarság*. Az új napilap — a magyar *Völkischer Beobachter*² egyértelműen a hitlerizmus magyarországi szócsöve s nyílt propagátora volt, módszereiben azonban — legalábbis a „reformkorszak” idején — messzemenően figyelembe vette a „korszerűség” követelményeit. Milotay István a politikai katolicizmus egyik napilapjának, az *Új Nemzedék*nek volt a munkatársa, majd az Andrássy Gyula gróf alapította legitimista tendenciájú *Magyarságnak* volt a főszerkesztője. A *Magyarságtól* megválva, többedmagával, a szükséges pillanatban Gömbös szolgálatába állt, szállítva Gömbösnek azokat a kifinomított módszereket, melyeket a politikai katolicizmus szolgálatában elsajátított. Munkatársai, Rajniss Ferenc, Oláh György — az *Új Magyarság* politikai cikkírói — már nevükkel is jelzik,

² Találón jellemzi így HORVÁTH BÉLA és VAMOS IMRE. L.: *Látóhatár* XII. évf. 1. sz. 1962. február 10.

hogy az új napilap egyértelműen a totális fasizmus szolgálatára jött létre. A totális fasizmus erőit „új nacionalista nemzedék”-nek titulálják, és dicsőítik. Hangsúlyozzák, hogy ezeknek az erőknek mindenütt a vezetés posztjain van a helyük, hogy leszámoljanak a „liberális kapitalizmus és a belőle élő hazug demokrácia eszméivel”. „Hirdetjük és valljuk — hangoztatják —, hogy ezeket a nagy világeszméket *nem utánozni kell, hanem magyar alapokra fektetni és magyarrá tenni.*”³ Azaz azonosítják nézeteiket a totális fasizmus eszméivel, és egyben elvetik a nyilasmozgalmak erre az időre jellemző propaganda módszereit.

Az *Új Magyarságot* lelkesen üdvözölték a politikai katolicizmus szélsőjobbjának képviselői, Wolff Károly, Csilléry András és mások, hangsúlyozva, hogy a „magyar sajtó ezzel a vállalkozással erős, keresztény lappal gazdagodik”. „Milotay István sikere — hirdeti Wolff Károly — a mi sikerünk, az ő útja a mi útunk.”⁴

Gömbös szervezően épített a politikai katolicizmus táborára, az *Új Magyarsággal* közvetve, a „katolikus reformnemzedékkel” pedig közvetlenül kiépítette e táborban azokat az erőket, melyek nem egyszerűen a fasizmus valamilyen parlamenti formáját, hanem a fasizmus nemzetiszocialista, hitlerista, totális formáját és módszereit is készek támogatni, sőt átvenni.⁵ Gömbös közvetlen szolgálatára hozta létre a „katolikus reformnemzedék” — kiválva a *Korunk Szavából* — az *Új Kort*, mint ahogy a politikai katolicizmus 1935 elején induló szépirodalmi folyóirata, a *Vigilia* is — bár erősen leplezve céljait — a „reformkormány”, s majd az egymást váltó, az országot mindinkább a pusztulás felé vivő kormányok legszorosabb támogatására jött létre. Az ideológiai frontépítés szolgálatában fordul jobban a gyakorlati politika felé 1934-től a *Katolikus Szemle*, mint ahogy e célok érdekében született „újja”, öltött új formátumot és nyert gyakoribb megjelenést a református ifjúság lapja, a *Magyar Út* is. Az új ideológiai arcvonalak kialakítói büszkén hirdetik, hogy azon az úton járnak, melyet Szekfű Gyula is kijelölt: „A »Három nemzedék és ami utána következik«, már megmutatja azt az utat, amelyen a magyarság legújabb nemzedéke elindult”⁶ — hangoztatják, vallják, hogy az új „arcvonal” — azaz a totális fasizmus ideológiai alátámasztására szerveződő erők — hivatott helyrehozni, azokat a „hibákat” és „bűnöket”, amit az apák a liberalizmus jegyében elkövettek.

Még az *Új Magyarság* megjelenése előtt, 1933 februárjában Gömbös Gyula miniszterelnök támogatásával és az ő intenciója értelmében került forgalomba dömpingáron — a *Függetlenség*. Első szerkesztője Hubay Kálmán, majd 1937-től Kolozsváry Borcsa Mihály szerkesztette. A *Függetlenség* egyik „élharcosa” volt a „fajvédő” politikának, a Nemzeti Egység Pártja politikai programjának szócsöve. Testvérlapja, az 1936 nyarán induló *Esti Újság* — melynek első szerkesztője ugyancsak Hubay Kálmán volt — ugyanazon célokért: a liberális, a „zsidó” sajtó ellensúlyozásáért, a „jobb, nemzetibb, keresztényibb, igazabb” magyar jövőért — azaz megfelelő demagógiai vértetben az úri Magyarországért — állt harcba. Az *Esti Újság* — mint A Magyar Sajtó Évkönyve megjegyzi — „kedvenc lapja lett a keresztény érzelmű polgárságnak”.⁷

Milotayék kiválása után a *Magyarság* Pethő Sándor vezetésével egy ideig megőrizte régi, konzervatív jellegét, állást foglalt a „divatos ceszarizmus”, a „neoabszolutizmus” ellen, hirdelve, hogy „a mi vezéricsillagunk az ezeréves alkotmányos szabadság . . . a diktatúra nem kell nekünk . . . se német, se orosz, de sőt olasz uniformisában sem”.⁸ A *Magyarság* 1938. május 20-ig Pethő Sándor és Ajtay József főmunkatársi közreműködése mellett az ellenzéki-ségnek lényegében ugyanazt a szerepét töltötte be, mint a *Korunk Szava*, „mérsékelt” fasiszta

³ Új Magyarság 1934. aug. 30. 7.

⁴ Uo.

⁵ Vö. PETŐCZ PÁL: A politikai katolicizmus „reformnemzedéke”. (Történelmi Szle 1964. I. sz.)

⁶ Új Magyarság 1934. aug. 30. 12.

⁷ A Magyar Sajtó Évkönyve 1938. Szerkesztik: Dr. SZIKLAY JÁNOS és SZÁSZ MENYHÉRT. Bp. 1938. 35.

⁸ Magyarság 1934. aug. 29. 1.

állásontról harcolt a totális fasizmus ellen. Sorsa is ugyanaz lett, mint a *Korunk Szaváé*; a megszűnés, — csak a megszűnés formája volt más. A mérsékelt fasizmus erői kénytelenek voltak megválni a laptól — Pethő Sándor a *Magyar Nemzet* főszerkesztője lett —, és a *Magyarság* Rupprecht Olivér és Hubay Kálmán kezén a szélsőjobb egyik fő fórumává vált, „öntudatosan” vállalva a magyarországi nemzetiszocializmus „védelmezőjének” és propagátorának szerepét: A kormánypart, a kisgazdapárt, a keresztény párt, a nemzetiszocialista pártok — hirdetik (és ebben tökéletesen igazuk van) — egyaránt jobboldali pártok. „A célok, minden látszat ellenére, alig térnek el egymástól. A mi lapunk és más, ezekhez a jobboldali pártokhoz közelálló napilapok között csupán az lesz a különbség, hogy *mi nem fogjuk a magyar nemzetiszocialista pártokat mostohán vagy elutasítón kezelni, hanem tárgyilagosan helyt adunk az ő felfogásuknak is*, igaztalan vádakkal és rágalomokkal szemben megvédjük őket és mivel a *Magyarság lesz az egyetlen olyan hetilap, amelyik ezt tenni fogja, továbbá mivel egyelőre rengeteg igaztalan váddal szemben kell védekezniök, természetes, hogy elsősorban magunk is a magyar nemzetiszocialista pártok ügyeivel fogunk foglalkozni.*”⁹

A *Magyarság* útjának felvázolásával csak jelezni kívántuk annak a folyamatnak szükségzerű irányát, ami 1934/35-ben a „reformkorszak” jelszavaival megindult. Gömbös propagandahadjáratainak élére — természetesen nem egyszerűen Gömbös propagandahadjáratairól van szó, hanem, mint már hangsúlyoztuk az uralkodó osztályok ideológiai frontjának újjáépítéséről, „korszerűsítéséről” — a keresztény kurzus ismert figuráit — Milotay, Hubay — állította. Ezek könnyűszerrel elvégezheték a totális fasizmus érdekében a „konzervatív fasizmus” különböző bástyáinak lebontását, nehezebb feladatnak ígérkezett azonban azoknak az erőknél a megnyerése, melyek ténylegesen a népért akartak harcolni, azoknak a meghódítása, akik szubjektíve tényleges polgári demokratikus feladatok megoldására törekedtek. Itt elsősorban a népi írókra gondolunk. Ezek egy részének félrevezetését Gömbösök Zilahy Lajos közreműködésével tudták megoldani.

Zilahy Lajos 1934 tavaszán a *Magyarország*,¹⁰ a hajdani függetlenségi párt régi, nagymúltú lapjának a főszerkesztője lett, és csak 1936-ban a „reformkorszak” teljes és végleges bukásakor vált meg a laptól.

A *Magyarország* olvasótábor a zömében a régi, 1848-ban gyökerező polgári szabadság- eszméket vallotta magáénak, bár ezek az eszmék már csak illúziók formájában éltek, valódi demokratikus tartalmukat megérteni és magukévá tenni nem tudták. E táborban volt a leg- erősebb a németellenesség, azonban azt is csak a magyar nacionalizmus fűtötte. De még e nacionalizmuson alapuló németgyűlölet is nagymértékben megnehezítette e tábor felsorakoztatását a „reformkormány” mellé, mely kormány más vonalon elég nyíltan kimutatta német — pontosabban Hitler-barát — politikáját.

Zilahy alkalmazkodva a *Magyarország* olvasótáborának igényeihez hangzatos németellenességgel hívja fegyverbe a magyar irodalom szétszórt „szellemhadserégét” az „új reformkor”, azaz a Gömbös-kormány szolgálatába.

„Írók fegyverbe!” — harsogja Zilahy. — „Ezekben az órákban a magyar élet is fegyverbe szólítja a maradék erőt. De nem a nagynéptestek harcias megrázkódtatásának félelmetes hangja ez, nem a sereggyűjtő és a tömegek lelkét égbe repítő faji harsona — egy testvértelen kis nép egy megcsönkített nemzet torkán hörög a szó: mentsétek meg a magyarságot. A sokféle halálveszedelem között a történelmi szerencsétlenség színhelyére és a magyar faj dunántúli aszályára némán és borzalmasan szegeződik a német tekintet.”¹¹

⁹ *Magyarság* 1938. máj. 21. 1.

¹⁰ A *Magyarország* elemzésére és értékelésére e munka keretében nem térhetünk ki, még a vizsgált időszakra vonatkozóan sem. Csupán annak a megmutatására vállalkoztunk, hogy miként próbálta Zilahy a *Magyarországot* a reformpropaganda szolgálatába állítani.

¹¹ *Magyarország* 1934. márc. 4. 1.

Zilahy szerint a „segélykiáltásra”, a társadalom minden problémájára, egyedül az „új reformkor”-tól remélhető válasz. Az 1848 előtti reformkorhoz, e korszak nagy férfiaihoz hasonlítja az ellenforradalmi korszak totális fasizmusra törő silány figuráit, — bár tartózkodik ennek nyílt kimondásától, soraiból azonban egyértelműen ez a következtetés vonható le. Azt hirdeti, hogy az „új reformkor” osztályokon felül álló, „össznépi” feladatokat van hivatva megoldani, s ezzel egyben biztosítani az írói függetlenséget. Az „új korban” a magyar író nem kell hogy a „kormánypart bársonypamlaga alatt felejtse írói fegyvereit”, mint ahogy arra sincs szükség, hogy a „forradalom lángjaiba rohanjon”. „1934 tavaszán egy új reformkor hívja fegyverbe a magyar irodalom szétszórt szellemserégét. De a magyar élet mai alakulásában — hangoztatja Zilahy — már nem találkozhatik a politikával. Nem szolgálhat semmiféle pártot, semmiféle kormányt, vagy kívül álló politikai nagyságot. Önmagába kell szállania, hiszen fegyverzete még mindig a régi: Kazinczy tiszta emberisége, Eötvös József európai műveltsége, Petőfi lángja a világszabadságért, vagy Ady magyar látomása: mindez a nemzet erőinek egyik és nem utolsó tartaléka. Ez alvó erők felé a magyar sors fekete napjaiban szívzaggatóan kell hangzania a kiáltásnak: fegyverbe, mert elpusztulunk! Isten adjon erőt e fegyvereknek.”¹²

Demagóg módon a magyar múlt haladó hagyományait ébresztgette, ezekre hivatkozva kívánta mozgósítani az írókat Zilahy Lajos a Gömbös-féle „reformok”, azaz a totális fasizmus szolgálatára. Nyilvánvalóan nem volt tisztában megbízatása lényegével, ez azonban nem változtat gyászos és bűnös szerepén.

A Zilahy szerkesztette *Magyarország*, támaszkodva liberális hagyományaira, mindent megtett a hatókörébe tartozó választópolgárok voksainak megnyerése, Gömbös mellé állítása érdekében. A liberális hagyományok szellemében a *Magyarország* felszólalt például a nyilas *Mezőföld*¹³ gátlástalan zsidózása ellen, s a „reformkor” szellemében, az „oszthatatlan nemzeti közösség” nevében védelmébe vette a zsidóságot; tiltakozva az ellen, hogy a nyilaskeresztesek úgy csináljanak „nemzetmentő” politikát, hogy a „belső viszály mérges magvait igyekeznek elhinteni a magyarság egyetemében”.

„Tizenöt esztendő óta — írta a *Magyarország* — állandóan küzdünk az ellen a káros és kóros törekvés ellen, amely a magyar zsidóságot külön akarja választani, el akarja szigetelni és mint idegen elemet akarja elhatárolni a magyar nemzettest egységéből. De soha az idő annyira nem igazolt bennünket, mint most, ezekben a válságos pillanatokban, amikor minden józan gondolkodású magyar szinte a bőrén érzi és utolsó agysejtjeivel is pontosan tudja: mekkora veszedelmet rejt magában az ilyen szétbontó és erőtlenítő törekvések hirdetése. Ha valamikor talán frázis volt, hogy az ittlakó zsidóság szívben-lélekben egy a magyarsággal, ma igazán nem az, de élő — eleven valóság. Hiszen ma nem lehet és nincs is külön zsidó érdek és külön magyar érdek, csak közös nemzeti érdek lehet és van, amely ennek a földnek lakói között nem ismer sem faji, sem felekezeti különbségét. Ha ez nem is lenne Kossuth Lajostól ránkhangyott drága szellemi örökség, akkor is felháborodva kellene tiltakoznunk minden ilyen romboló megkülönböztetés ellen, a Kazinczyak nemes, európai-magyarságáig visszamutató, tiszta humanizmus nevében.”¹⁴

Az „új reformkor” propagátorai igen változatos hangszerelésben játszottak:¹⁵ Milotay, Hubay, Rajniss, Wolff Károly és a többiek, no és természetesen Gömbös! — egyiket sem kell

¹² Uo.

¹³ A *Mezőföld*, „a magyar jövő új nemzeti mozgalmának vezérorgánuma”, így jelezték 1933. dec. 24-től a lapot, a Meskó- és Festetich-féle nyilaspárt (MNSzP) vidéki lapja volt.

¹⁴ *Magyarország* 1934. márc. 11. 3.

¹⁵ A „reformnemzedék”-nek is megvolt a jobb, sőt szélsőjobb! — és balszárnya. — E balszárnyat lényegében az az írói tábor képviselte, mely Zilahy felhívására csatlakozott a „reformnemzedék”-hez, valamint a polgári liberalizmus táborából azok, akiket a reformszölamok megátvezettek.

bemutatni, hogy hogyan vélekedtek a zsidóságról. És lám, most Zilahyék a „tisza humanizmus” nevében védelmükre veszik őket. De a „reformkorszakot” — azaz a totális fasizmus bevezetésére tett kísérletet — propagálni és ugyanakkor a zsidóságot védelmezni, a német veszélyt emlegetni: fából vaskarika! Ezt az ellentmondást, a hitlerizmus nyílt és hangos dicséretét a „reformnemzedék” jobbszárnya részéről Zilahyéknek látniuk kellett; mint ahogy látták is,¹⁶ Zilahy azonban ezeket az ellentéteket tompítani igyekezett. Mikor az állítólagos Röhmpuccs és az ezzel kapcsolatos vérengzések híre Magyarországra eljutott, s amit a baloldali körök, de például a *Korunk Szava* is, a hitlerizmus ellen igyekeztek felhasználni Zilahy — a tárgyilagos szemlélő álarcában — Gömbös szolgálatában, vállalkozott a hitlerizmus propagálására, védelmezésre is: „A mostani német vérontások mögött — bölcselkedik — ott áll a fehér ember új nagy magáraeszmélése, jégarcával hidegen nézve le olyan apró semmiségekre, mint a Röhöm, vagy a Heines megöletése. Mert igen, ez az árja-gondolat félelmetes nagy és drámai lelki megmozdulás. Megbukott? Győzni fog? Ez most nem kérdés. De lehetetlen fel nem ismerni benne egy új, nagy tragédia¹⁷ szellemjárását: egy magasabb erkölcs erőfeszítését, hogy a sötét kis élet fölé kerekedjék. Szép és nagy gondolat.”¹⁸

E „szép és nagy gondolatot” a magyarság, mivel nem árja, azaz mivel ki van zárva az „új mitosz köréből”, csak nehezen teheti magáévá, sőt e kizártsága miatt még tárgyilagosnak is nehéz maradnia az „új Németországgal” szemben. Közéletünket — Zilahy szerint — az jellemzi, hogy vannak szenvedélyes németbarátok és szenvedélyes németgyűlölők. Zilahy egyik végletet sem tartja helyesnek. „Mi lenne száz év múlva a finn-ugor magyarsággal”, ha a németek „kegyetlenül gögösen, fehér árja istenek gyanánt győznének?” — ezt a szenvedélyes németbarátoktól meg sem lehet kérdezni.

Tárgyilagos szemléletre van szükség, tárgyilagosan kell hogy állást foglaljon a magyarság a hitlerizmus kérdésében, mert a szenvedélyes németbarátság semmivel sem veszélyesebb, mint a szenvedélyes németgyűlölet. Ez utóbbiak — a szenvedélyes németgyűlölők — „leplezetlen kárörömmel táncolják körül a német tragédiát, szinte gúnydalt énekelve. *Elfelejtik, hogy jöhet egy új, egy megtisztult, győtrő faji álmaitól megszabadult, a népek nagy közösségében megjelent Németország, amelyre nekünk is szükségünk lesz, s amely a kárörömmel ezt a kórusát nem fogja elfelejteni*”¹⁹

Zilahy tehát tőle telhetőleg mindent megtett, hogy az általa szerkesztett *Magyarországot* a „reformkorszak” propagandagépezetéhez hangolja. Ez nem ment simán. Bajcsy Zsilinszky Endrét például németgyűlölete mindvégig szembeállította a „reformnemzedék”-kel — e németgyűlöletének többek között a *Magyarország* hasábjain is hangot adott —, nem tudott a Zilahy ajánlotta „tárgyilagos szemlélet” álláspontjára helyezkedni. S bár nacionalizmusa akadályozta az objektív valóság felismerésében, németgyűlölete, mely adott történelmi helyzetben a hitlerizmus gyűlöletét jelentette, szembefordította a totális fasizmus erőivel. Bajcsy Zsilinszky ebben az időszakban sok kérdésben a *Korunk Szavához*²⁰ hasonló álláspontot foglalt el:

„Én ugyan nem kívánom ide a Habsburgokat — írja —, sőt éppenséggel nem örülök a nyakló nélkül való és egyoldalú legitimista propagandának, de azt mégis becsületesen be kell vallanom, hogy a 6 1/2 milliós kis Ausztria, amely lényegesen sohasem nagyobbodhat

¹⁶ Féja Géza is fellépett például a „reformnemzedék” jobbszárnya ellen, azok ellen, akik a „magyar Hitler” eljövételét várják, ahelyett, hogy „Széchenyi szellemében” „real-programot” tűznének ki maguk elé. Észrevette részben a reformszólások üres csengését is, de a reformpropaganda bűvköréből szabadulni nem tudott. (FÉJA GÉZA: Reformnemzedék a Vigadóban. *Magyarország* 1935. febr. 28. 3.)

¹⁷ Tragédiákon Zilahy a forradalmakat — a nagy francia forradalmat — érti, s ezekkel azonosítja a hitlerizmus hatalomrajutását.

¹⁸ ZILAHY LAJOS: A harmadik tragédia. *Magyarország* 1934. júl. 13. 3.

¹⁹ Uo. Az én kiemelésem — P. P.

²⁰ A *Korunk Szava* részletes elemzését egy másik tanulmányunkban adjuk.

meg többé, semmi körülmények között sem lehetne még a Habsbugok alatt sem olyan hatalmas, hogy elnyomhassa a csonkaságában is nagyobb és erősebb, amellet igen jelentékeny megnagyobbodásra képes Magyarországot. S ha volnának is szerintem erős belső és külső aggodalmak, aminthogy ilyenek bennem is élnek egy habsburgi restaurációval szemben, annyit még a legszázszázalékosabb szabadkirályválasztónak is el kell ismernie: minden mai habsburgi magyar veszedelem csak mérhetőenül kisebb lehet, mint az a másik, az igazi veszedelem, amely a német birodalom igényeiben, törekvéseiben, vadul nekilendült akaratában jelentkezik Ausztria és a »dunatér« meghódítására.”²¹

Zilahy felhívására az írók egész sora bocsátkozott polémiába a „reformpolitika” kérdéseiről, s járultak hozzá — sokszor még a semlegesnek tűnő válaszokat adó, mintegy a liberalizmus elveit védelmező írók²² is — a „reformnemzedék” iránti illúziók felkeltéséhez. „Zilahy Lajos emlékezetes vezércikke, az *írókat fegyverbe hívó riadója*, már világosan jelezte — írja a *Magyarország* 1934. évi, húsvéti ünnepi számában —, hogy a magyar írók másfélévtizedes politikai érintetlensége olyan hatalmas erkölcsi tőke, olyan nagyszerű erőtartalék, amelyre az új Magyarország gazdasági, társadalmi és szellemi felépülésének nélkülözhetetlen szüksége van. A nagy erőfeszítések napjai minden felhalmozott, el nem használt erő cselekvő munkáballítást sürgetik.”²³

A kérdésre, — hogy mi a magyar írók helye a „nemzetépítő politikában” és hogyan vegyenek részt e politikában? — a megkérdezett és szövegre bírt írók mindegyike, Babits Mihály, Földi Mihály, Gellért Oszkár, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Hunyady Sándor, Ignotus, Karinthy Frigyes, Kárpáti Aurél, Laczkó Géza — a „reformkormány” szempontjából pozitív választ adott, annak ellenére, hogy némelyikük — például többek között Móricz Zsigmond — igyekezett „diplomatikus”, kibúvó, általánosító válasszal kitérni a kérdés elől. Alig félév elteltével, mint eredménnyel büszkélkedhetett Zilahy, hogy felszólítására az „írói gárda... elefántcsonttornyaiból leszállva” a *Magyarország* „megújult hasábjain utat akar törni a világosság felé.”²⁴

A *Magyarország* Zilahy szerkesztésében azon igyekezett, hogy állandóan felszinen tartsa a „reform” problémáit, s hogy az írókat minél inkább a politika kérdései felé fordítsa. „Meg kell ragadniok — hírdeti — minden betűt, minden újságghasábót, minden rádiófélórát, s ha majd módjukban lesz, minden színpadot és filmet, hogy ott, ahol tisztán művészi teljesítményeiken túl vagy mellett lehetőség adódik, ható tényezőivé váljanak a modern emberi gondolkodás átalakulásának.”²⁵

Zilahy szerint 1919, „a rövid borsevista uralom” emléke, „élesen és véresen” él a köztudatban. Ezért mindazoknak, akik a gazdasági kérdések felé fordulnak szükséges kivédeni a kommunizmus vádját. A magyar író — hangoztatja — nem a kommunizmussal „kacérkodik”, mikor figyelmét és gondolkodását a birtokmegosztás, a magyar föld és népe felé fordítja, hanem teszi ezt azzal a tudattal, hogy „a magyar élet kiindulópontja a magyar föld”, a földkérdés megoldása teszi lehetővé, „hogy a roppant erejű és méretű nemzeti és faji összetartások korában a magyar nemzeti egység és megújulás gondolata” ne maradjon „írott malaszt”. Azt hisszük, felesleges bizonygatni, hogy Zilahy itt ismertetett gondolatainak semmi köze a vizsgált korszak megoldásra váró demokratikus feladataihoz, annyira egyértelműen világos, hogy Zilahy a „magyar nemzeti egység és megújulás” jegyében, azaz a totális fasizmus

²¹ BAJCSY ZSILINSZKY ENDRE: Ki a kuruc, ki a labanc? Magyarország 1934. márc. 14.

²² Azaz az urbánusok. A népiesek ugyanis — Szabó Dezső és Szekfű Gyula nyomdokain — liberalizmusellenesek voltak, mert azt hitték, hogy a reformjelszavakban hangoztatott anti-liberalizmus egyben antifeudalizmust és antikapitalizmust is jelent. (L.: LÁNDOR BÉLA: Magyarország felfedezése. Új Hang 1938. 1. sz. 64—69.

²³ Magyarország 1934. ápr. 1. 15.

²⁴ ZILAHY LAJOS: Egy induló cikksorozat elé. Magyarország 1934. nov. 4. 3.

²⁵ Uo.

platformjáról — ő maga bármennyire is nem volt ezzel tisztában — veti fel a kérdéseket. Zilahy e gondolataival indult 1934 novemberében a *Magyarország* cikksorozata a telepítésről, a „reformkormány” egyik legmegtévesztőbb akciójáról.

A felvázolt propagandahadjárat következő láncszemeként a *Magyarország* 1934 karácsonyi számában megszólaltatta a magyar egyetemi és főiskolai ifjúság intézményeinek, szervezeteinek²⁶ „vezéreit”.

A *Magyarország* által „megszólaltatott hangok” nem jelentik „az egész magyar ifjúság megnyilatkozását” — hangoztatja Zilahy, a mintegy 18 intézmény „vezéreinek” nyilatkozatával kapcsolatban. Hiányolja a munkásifjúság és a földművesfiatalok, valamint a középiskolát végzettek — akik önmagukban is jelentős tömeget képviseltek azokhoz képest, akik el tudtak jutni a különböző egyetemekre — szervezeti összefogását, mivel különösen a munkás- és parasztfiatalok, „e két nagy réteg nemcsak számban, de erőben is fontos tényezője a következő évtized magyar történelmének...”

Zilahy igényét, a dolgozó fiatalok szervezeti összefogását a fasizmus érdekében az uralkodó osztályok jelentős mértékben a különböző egyházak égisze alatt működő ifjúsági egyesületek segítségével tudták elvégezni.

Az ifjúság említett három rétege — Zilahy véleménye szerint — „mint a hosszú és meszeseségbe vesző árnyék követi a magyar fiatalok kiemelkedő egyéniségeit és a különféle politikai irányok áramlatait,”²⁷ azaz az egyetemi és főiskolai ifjúság által járt és megjelölt utakat. Egy részük az öregcserkészlet mozgalmának közvetlen befolyása alatt áll, ahol „ugyanazon csapat keretén belül dogozik a kormánygyűrűs doktor és munkásifjú”, — ideológiai irányításukról e mozgalom lapja, a *Fiatall Magyarországnak* gondoskodik, katolikus vonalon pedig a *Korunk Szava*, protestáns részről viszont a *Magyar Út* hatása érvényesül. (Hogy e hatást mennyire keveselték az uralkodó osztályok, ezt mutatja többek között a „katolikus reformnemzedék” színreléptetése is.) Az egyetemi ifjúság szervezeteinek és vezéreinek hatásától várták Zilahyék, s az ekkor még „öregcserkész”-ként szereplő, a politikai katolicizmus égisze alatt felnövő Szabó Zoltán, aki később a népi frók jobbszárnyának exponens képviselője lett, hogy a „névtelen és lelkivilágában jórészt ismeretlen ifjúság” táborában „testet öltsenek” az „indítások”, azaz a fasizmus eszméi és „szervezetbe hozzák e széles ifjúsági rétegeket”, mondván — Szabó Zoltán szavaival — „csak akkor beszélhetünk majd igazán magyar ifjúságról és annak állásfoglalásáról”.

De milyennek látta Zilahy az egyetemi és főiskolai ifjúságot, az ifjúságnak azt a rétegét, melynek „lelkivilága” nem volt ismeretlen előtte, s melynek követését várta a dolgozó fiataloktól? — „Ők azok — írja róluk megértő atyai hangon —, akik a Petőfi szobor és az irredenta emlékművek körül tömegeikkel ébren tartják a nemzeti szellem lángját. Ők azok, akik külpolitikai kérdésekben is megszólalnak néha és a magyarság ellenségeinek kijelentései ellen tiltakoznak. Az ő látható soraikból kerülnek ki azok, akik éjszaka teherautón Hidasra utaznak, hogy elragadják és megkondítsák az elnémult harangot. Az ő soraikból kerülnek ki azok, akik a Vigadó falához lapulva várják az Ottót ünneplő legitimistákat, hogy bűzbombákat dobáljanak feléjük. De közöttük vannak azok is, akik megvédik a legitimistákat. Ők zajlanak és vere-

²⁶ Magyar Nemzeti Diákszövetség, Hungaria Magyar Technikusok Egyesülete, „Turul” Szövetség, Országos Magyar Katolikus Diákszövetség, Országos Magyar Protestáns Diákszövetség, Bethlen Gábor Kör, Soli Deo Gloria Szövetség, Szent Imre Kör, Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége (MEFHOSZ), Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete (SzEFHE), Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete (FEFHE), Délvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete, Széchenyi Szövetség, Országos Baross Gábor Kör, „Emericana”, Magyar Izrealita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete (MIEFHOE), Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma. Egyetemi Közgazdasági és Mezőgazdasági Egyesület (EKME).

²⁷ ZILAHY LAJOS: Tizenöt esztendő. Magyarország 1934. dec. 25. 5.

kednek az egyetemeken, — egymást támogatva, egymásnak ellentmondva, alapvető kérdésekben igen gyakran szembenállva egymással.”

Zilahy azt vizsgálja, hogy a „sok ellentmondás” és „széthúzás” közben az ifjúság gondolkodásának milyen közös vonásai alakultak ki az ellenforradalom tizenöt esztendeje alatt, s a „fejlődés, tisztulás” jeleit a „korszerűség” jegyében véli felfedezni. Az egyetemi és főiskolai ifjúság — Zilahy véleménye szerint — először is elveti, tagadja, a kapitalizmus „mai formájának” a létjogosultságát, azaz egy olyan társadalmat akar — ezt ugyan már Zilahy nem mondja ki, de mások kimondják —, amely nem feudalizmus, nem kapitalizmus és nem is szocializmus, hanem a háromnak valamiféle keveréke, azaz az az államtípus és államforma — féltretevémost már a fasizmus propagátorainak zagyva terminológiáját — ami a totális fasizmusnak leginkább megfelel.

Másodsorban — külpolitikai vonatkozásban — ez az ifjúság „a Dunavölgy népeinek összefogását sürgeti”, többségük tiltakozik „a revíziós propagandának néha még itt-ott megnyilatkozó üres és acsarkodó formája ellen”.²⁸ Azaz Zilahy az „acsarkodó nacionalizmus” helyett ugyanazt a „korszerűsített nacionalizmus”-t üdvözli az egyetemi és főiskolai ifjúság gondolkodásában, amit a „katolikus reformnemzedék” egyik leendő tagja, Rakovszky Tibor is hirdetett a *Korunk Szava* hasábjain.

Belpolitikai téren — hangoztatja Zilahy, ezen ifjúság gondolkodásának harmadik közös vonásaként — évről évre mélyebben kutatva a magyar „sorskérdések” után, ma már tudják, hogy „a magyarság felemelkedésének és benne a saját sorsuknak kiindulópontját a földreform és a telepítés jelentik”.

A reformnemzedék egy része a „magyarság primátusát”²⁹ Közép-Európában, a „korszerűsített nacionalizmus” eredményeit a belső reformoktól remélte. „Tele volt ez az ország — itéli el Németh László is az »acsarkodó nacionalizmust« — fogatlan oroszlánok bőmbőlésével; drága táplálékukat az itteniek fizették (tudniillik a reformok hiányával — P. P.), a bőmbőlésükért” a határokon túliakat „harapták vissza.” E helyzetben — hirdeti Németh László — Magyarország külpolitikája ma csak a belpolitika lehet. „Kifelé hallgatni, befelé tenni: ezzel erősödünk meg kifelé is”, azaz a belpolitikával, a „reformpolitikával” biztosíthatjuk Magyarország vezetőszerepét Közép-Európában. Tehát még azok is, akik őszintén akartak polgári demokratikus változtatásokat nacionalista álláspontból keresték a megoldásokat, a nacionalizmus hamis tudata képtelenné tette őket a valódi összefüggések meglátására, azaz arra, hogy észrevegyék a dolgozó tömegek lényegi helyzetét, valódi érdekeit, s a dolgozók osztályálláspontjára helyezkedve harcoljanak a tényleges demokratikus feladatokért. Németh László szubjektív jószándékában nincs okunk kételkedni, ám hiába hirdette: — „Én az első vagyok talán, aki nemzedékem írói közül felelős állásba került. De ha ez a reform most meg nem indul, elsőnek hagyom el a közéletet, s hallgatásommal adok igazat azoknak, akik mint valami hulláktól fertőzött talajt akarják lehordani az egész magyar középosztályt a növénytelen csikorgó salakkal, de biztos alappal tölteni fel a helyét” — objektíve mégis egyike volt azoknak, akik segítettek elfogadtatni a „reformpolitika” hitelét.

Németh László jól látta, hogy a „reformnak” „két nagy akadálya van: egyik a nagybirtok, másik a banktőke”, de azt már nem látta, hogy mindkettő az adott társadalom lényegét jelenti, azaz megbolygatásuk a társadalom uralkodó alapvető osztályának érdekeibe ütközik, ezekkel az érdekekkel szemben tehát csak az osztályharc fegyvereivel lehet eredményt elérni. Németh László jól látta: „nincsenek tömegek”, melyek a reformokat kiküzdjék. Ebben az

²⁸ A fiatalság vezéreinek a „korszerű” nacionalizmus szellemében elhangzott nyilatkozatai konzervatív körökben nagy „vihart” kavartak. Az ifjúság „vezereit” Szabó Zoltán vette védelmébe a *Katolikus Szemle* hasábjain. (SZABÓ ZOLTÁN: A magyar fiatalság és a dunai kérdés. *Katolikus Szemle* 1935. február. 103.)

²⁹ NÉMETH LÁSZLÓ: Lesz-e reform? Magyarország 1934. dec. 25. 13.

időszakban tényleg hiányosak voltak a munkásosztály forradalmi osztályharcának szubjektív feltételei, ez azonban nem mentesíti az ideológust attól a súlyos hibától, hogy a fasiszta rendszer vezetőihez fordult: ragadják meg a kedvező „pszichológiai” pillanatot a reformok végrehajtására. E „vezetők — azaz Gömbösök — most mutathatják meg — hirdette Németh László is — érnek-e valamit”.³⁰

Németh László „az állam nagy, tohonya bürokráciáját”, mely tele van fontos pontjain „álmos, vagy éppen érdekelt emberekkel” — jelöli meg a „reform” egyik akadályaként. Zilahy az ifjúság ideológiai arculatát felmérő cikkét — mintegy, hogy ellentmondásba ne keveredjen Némethtel — azzal fejezi be, hogy a világ valamennyi országának fiatalságát a közös sors megtanította: „sehol ne várjanak semmit a mai kormányoktól, amelyek mindenütt csak port hintenek a szemükbe. Az ő ijedt, könyörgő, lángokkal és akaratokkal teli szemükbe.”³¹ E befejezést, Németh László gondolatmenetének ismeretében csak egyféleképpen értékelheti az olvasó: — itt az ideje, hogy jöjjön egy másik kormány, egy „reformkormány”, melynek vezetői, a kedvező „pszichológiai” pillanat kihasználásával, a reformok megvalósításával bebizonyítják, hogy igenis érnek-e valamit!

Az 1935-ös választásokon a NEP „nagy győzelmet” aratott, nem hiába mozgósította a „reformkormány” győzelme érdekében az ideológiai harc minden fortélyát, s a fizikai terror összes igénybevehető fegyverét. „A kormány győzött — ez kétségtelen; az is kétségtelen, hogy mi által győzött; — a nyílt választás által, amely senkinek sem kell és reformprogramja által, amely mindenkinek kell” — írja a választási győzelmet kommentáló vezércikkében a liberálisnak kikiáltott *Pesti Napló*, teljesen behódolva a „reformpolitikának”. „A nagy győzelem, amelyet a kormány és pártja a választásokon aratott fölszabadítja az utat a nagy eredmények felé — hirdeti a vezércikk. — Remélnünk kell, hogy a kormány meg fogja hozni ezeket az eredményeket, — amilyen mértékben meghozza, vagy meg nem hozza, olyan mértékben nő, vagy fogy az országban az a hatalmas többség, amelyet a választásokon megódtott.”³²

A választások után Gömbösök arra törekedtek, hogy a totális fasizmus jegyében tömegbázist építsenek ki hatalmuk megszilárdítása érdekében. A reformpropaganda tehát nem ült el a választások után, sőt 1935 első felében még tovább fokozódott, elsősorban azok részéről, akik a második Gömbös-kormánytól határozott jobbratolódást vártak. De nőtt a várakozás a „reformpolitika” iránt azok részéről is, akik szubjektíve becsületes szándékkal, ténylegesen a nép ügyéért kívántak tevékenykedni, s lettek a reformpropaganda becsapottjai. Zilahy Lajos — a megtévesztés készséges eszközeként — az „új szellemi front” meghirdetésével és megszervezésével sietett a „látható kormány”, azaz a Gömbös-kormány segítségére abban a harcban, amit — Zilahy állítása szerint — e kormány folytatott és folytat a „láthatatlan kormány”, azaz a papi birtok, a nagytőke és a világi nagybirtok „hármasszövetsége” ellen.

„Voltak pillanatok”, amikor ez a „láthatatlan kormány” Gömbös Gyulát már-már „térdre kényszerítette”. Ma a választások után az a helyzet — hangoztatja Zilahy —, hogy a „látható kormány”, a „reformokért” harcoló kormány „került felül”, de a „néma birkozás még mindig folyik”. A szellem embereinek tehát a győzelem érdekében segíteni kell a „látható kormányt”. „Új szellemi frontra van szükség”, írók, mérnökök, orvosok, közgazdászok és a „magyar szellemi élet minden olyan rétege, amelynek az országépítés nagy munkájában szerepe lehet” álljon csatasorba, ássa meg az „új reformpolitika áramlási útjait” a „magyar szellemi élet állóvízei felé”, hogy meginduljon a friss áramlás, hogy virágba szökkenhessék — és ne az aszály sújtsa a „reformpolitika” minden vetését. Egyébként „Lesz-e reform?” című cikkében Németh László is — Zilahyt megelőzve — az „értelmes emberek” „agytrösztté szervezésétől” várta a „reformok” megvalósulását: „Kellő emberanyag nélkül — írta — a reformot

³⁰ Uo.

³¹ ZILAHY i. m.

³² Pesti Napló 1935. ápr. 9. l.

elkezdeni: örültség; viszont a reform abban a pillanatban elkezdődik mihelyt a butaság árfolyama esni kezd”, azaz mihelyt az államgépezet fontos pontjait az „álmos” és „érdekelt” emberek helyett „értelmes” emberekkel fogják betölteni.

„A külföldi reformmozgalmak... akár a faszizmust, akár a hitlerizmust nézzük — agítál Zilahy az új szellemi front” mellett — siettek megszervezni a maguk szolgálatára” a szellemi elit vezető embereit, „egyszerűen azért, mert ennek a rétegnek egyöntetű munkája nélkül minden reformmozgalom csak írott malaszt lehet”. Ez a legutóbbi idézet is világosan, egyértelműen igazolja megállapításunk helyességét: Zilahy Lajos objektíve a totális faszizmus számára egyengette az utat. Nem véletlen tehát, hogy a „reformokat” prolongálva egyúttal a hitlerizmus elleni ideológiai harc feladására is ösztönzött. A „német veszély” ellen — hirdette — csak egy „nagyarányú telepítés”, „menthet meg bennünket”, „egy népi védőöv megteremtése” a „pusztuló baranyai falvakban”, csak „a nép testéből épített eleven ösvény” védhet meg bennünket és „semmiesetre sem a hitlerizmust támadó írások”.³³

Zilahy „toborzójára” — állapította meg József Attila, aki az elsők között³⁴ vállalkozott a reform-mitosz szétszólítására — táborába sietettek sorrendben Illyés Gyula, Kodolányi János, Szabó Lőrinc, Sárközi György, Tamási Áron, Nagy Lajos, Féja Géza, Pap Károly, Németh László”.³⁵

Most nem feladatunk, hogy végig elemezzük József Attila nyomán az említett fróknak 1935 tavaszán a *Magyarország* hasábjain megjelent cikkeit,³⁶ egyetértünk József Attila elemzésével és végkövetkeztetésével: „Arról van szó — írja —, hogy ez az írói csoport és közönsége, mely bizonyára a háborúban és a forradalmakban még iskoláit járó fiatal értelmiségből került ki, semmit sem tanult az elődök életéből. (Ti. 1919-ből, s a forradalmat követő demagógiából — P. P.) A népet akarják — ellenünk (ti. a kommunisták, a baloldali szociáldemokraták ellen — P. P.) — megmenteni és át akarják szervezni a társadalmat. Világszemléletük annyira, hogy van egy szegény magyar nép, melynek legnagyobb baja az egyke, és van egy derék magyar kormány mely segít a nép baján, csak rajta segítsenek. A reformkorszakban bizakodnak, de nem tudják miben álljanak a reformok s főként arról sincs tudomásuk hogy mik a reform előfeltételei.

A nép majd újból ráeszmélhet a faszizmus és hitlerizmus tenger tanulságai után a maga csalódottságán, becsapottságán arra, hogy minden erejével a demokráciáért, önmön szabadságáért és érvényesüléséért kell küzdenie, mert a mai polgári értelmiség nem is ismeri nem is érti a dolgozó népnek, a termelésnek, egyszóval annak a társadalomnak a problémáit, amelyben él.”³⁷

A népi írókat a későbbiekben is akadályozta idealista szemléletük a társadalom lényeges kérdéseinek megértésében. Társadalomvizsgálódásuk — nem szólunk most azokról (Darvas József, Erdei Ferenc) akik megtalálták a kapcsolatokat az illegális kommunista párttal — tevékenységük csúcspontján az 1935—38 közti időszakban is a hamis tudat körében mozgott,

³³ Az „új szellemi fronttal” kapcsolatos Zilahy idézeteket, ZILAHY LAJOS: Új szellemi frontot! a Pesti Napló 1934. ápr. 14. 15. és Nyílt kártyákkal (Pesti Napló 1934. ápr. 21. 10.) c. cikkeiből vettük.

³⁴ A Gondolat — 1935 februári számában mutatta meg, hogy a fasiszta ifjúsági szervezetek hogyan csatlakoztak Zilahyék felhívásához, s leplezte le a „radikálisnak” tűnő „reform” jelszavak fasiszta lényegét.

³⁵ JÓZSEF ATTILA: „Új szellemi front”. Szocializmus 1935. május. 198—204. (József Attila Összes művei. II. köt. Sajtó alá rendezte SZABOLCSI MIKLÓS. Akadémiai Kiadó Bp. 1958.)

³⁶ A népi írók egyébként hamarosan rádöbbenek becsapottságukra. „Valamennyien a népi-paraszti politika mgindítását várták Gömböstől, mind azt hitték — írta róluk a KMP illegális folyóiratában Lándor Béla —, hogy az újonnan feltámadó antiliberalizmus egyben antifeudalizmust és antikapitalizmust is jelent és mindnyájuk érzését fejezte ki Németh László akkor, midőn a Gömbös-érát a »Nagy Csalás« idejének nevezte el.” (LÁNDOR BÉLA i. m.)

³⁷ JÓZSEF ATTILA i. m.

azonban a hamis tudat körén belül az a kép amit a társadalomról adtak jelentős mértékben tartalmazott objektív elemeket. S ha a társadalom bajaiából kiutat mutatni idealista társadalomszemléletük miatt nem is tudtak, írásaik nyomán a társadalom széles rétegei eszméltek rá a parasztság mérhetetlen anyagi és szellemi elnyomottságára. Ellenük is és minden olyan erő ellen, mely a népet s az értelmiséget eszméltetni akarta, rávezetni, hogy csak önnön erejével vívhat ki demokratikus szabadságjogokat, első számú szövetségesként támaszkodhat az uralkodó osztályok azokra az ideológiai áramlatokra — többek között a politikai katolicizmus táborában³⁸ jelentkező áramlatokra —, melyek mindenkor készen álltak védelmezni, s ha kellett, új fegyverekkel segíteni az uralkodó osztályok ideológiai frontvonalát.

Пал Петёу

К ПОЛИТИКЕ ЛИТЕРАТУРЫ ПРАВИТЕЛЬСТВА ГЁМБЁША «Поколение реформ»

Под влиянием экономического кризиса и затем сложения международного положения представители противоположных классовых сил все больше внимания обратили на вопросы идеологии, так как они опознали необходимость срочного увеличения радиуса действия своей идеологии. Подчеркивание целого ряда общественных проблем данного периода — именно в интересах отвода глаз — фигурировало и в программе правящих классов, и они стремились «модернизировать» свою идеологию путем высокопарной общественной демагогии. В «модернизации» идеологического фронта первое правительство Гёмбёша отстало в сравнении с одной частью оппозиции в пределах правящих классов, несмотря на повозглашенные в 1932 году 95 пункты. Однако они стремились нагнать это опоздание в интересах «успеха» выборов 1935 года. Гёмбёш и его соратники, хорошо измеряя свое положение, расставили сети и первую очередь молодому поколению интеллигенции, воспитанному в духе контрреволюционного национализма, и путем завоевания доверия последних стремились создать массовую базу из мелкой буржуазии в интересах введения фашизма тотального характера. В целях «пропаганды реформ» построена обширная база печати. Во главу пропагандистского похода Гёмбёш ставил известных фигур так называемого христианского направления, — Иштвана Милотаи, Калмана Хубай, — которые могли легко разрушить башни различных оттенков «консервативного фашизма» в интересах фашизма тотального характера, но более затруднительной задачей оказалось завоевание тех сил, которые стремились к решению действительных буржуазных демократических заданий. Обман одной части последних Гёмбёшу и его компаньонами удалось благодаря содействию Лайоша Зилахи. Зилахи сделал все для того, чтобы налаживать «Мадьярорсаг», находящийся под его редакцией, в смысле пропагандистского механизма «периода реформ», и вовлечь писателей, в первую очередь так называемых народных писателей, путем провозглашения «умственного фронта» в службу пропаганды правительства, стремящегося к фашизму тотального характера.

На выборах 1935 года Партия национального единства содержала «большую победу», недаром «правительство реформ» мобилизовало в интересах своей победы все ухищрения идеологической борьбы, все возможные средства физического террора. По окончании выборов Гёмбёш и его соратники стремились к построению массовой базы под знаком тотального фашизма в интересах упрочения своей власти. Следовательно, пропаганда реформ не прекращена по окончании выборов, более того, в первой половине 1935 года она усиливалась, в первую очередь со стороны тех, которые ожидали определенное перемещение в правую сторону правительства Гёмбёша. Но усиливалось ожидание к «политике реформ» и со стороны тех, которые с субъективно честными желаниями хотели действовать действительно за дело народа, но ввиду того, что они не опознали фашистскую сущность «реформистских» лозунгов Гёмбёша, стали жертвами обмана пропаганды реформ. Лайош Зилахи, в качестве готового средства обмана, путем провозглашения «нового умственного фронта» и организации его спешил на помощь правительству Гёмбёша, и подготовил пути для фашизма тотального характера посредством своей идеологической и организационной деятельности.

³⁸ Vö. PETŐCZ PÁL: A Vigilia irodalomelmélete és irodalompolitikája. ItK 1964. 5—6. sz.

Magyar verses paszkvillus a XVIII. század közepéről

A XVIII. század, a szigorú cenzúrai rendelkezések következtében, a kéziratos paszkvilluskor hatalmas sorát burjánzottatta fel. Intézkedések és emberek ellen ezekben mondta el a gúnyos-haragos ítéletét a kor magyarja. Van közöttük politikai tartalmú is bőven — mint a Mária Terézia koronázásának lelkeségét ellensúlyozó *Ego Theophilus magyar notum facio* és a *Passio libertatis*, amelyeknek a kor szellemét megvilágító jelentősége rendkívül nagy; de a legtöbb a megindult vallásügyi tárgyalások kapcsán a katolikus—protestáns ellentétnek gúnyos vagy elkeseredett megnyilatkozása.

Ez az ellentét ugyanis már a húszas években is rendkívül nagy volt. Amikor 1721-ben összeült a vallásügyi commissio, a vezető katolikusok jó részében az az álom uralkodott el, hogy itt az idő az egész magyarság és ország visszatérítésére. A közhangulatot ebben az irányban akarta befolyásolni az előző század két végletes művének, Labsanszky János *Extractus brevis et verus*-ának és Bársony György *Veritas toti mundo declarata*-jának sürgős újraművése. Új könyvvel sietett e felfogás megerősítésére Erdődy Antal egri érsek, amikor Timon Sámuel-lel megíratta és kiadatta az *Opusculum theologicum*-ot. Károly alatt a tárgyalások nem váltották be a reményt, de Mária Terézia trónralépte újra felélesztette; Bíró Márton veszprémi püspök megírta hírhedt *Enchiridion*-ját (1750). Ám még az az elutasítás sem, amelyben e könyv részeseült, az sem riasztja vissza Damiani János yáci kanonokot, hogy 1763-ban közzétegye — a cenzúra megkerülésével — *Justa religionis coactio* című művét, a vallásbéli ellentétnek ezt a legvégletesebb szavát. Mivel a cenzúra lehetetlenné tette, hogy a protestánsok e támadásokkal a nyomtatott betűt állítsák szembe, kéziratos paszkvilluskban védekeznek. A paszkvillus védekezése azonban nem teológiai érv, hanem gúny és szitok. Gyűlöletük leggyakoribb céltáblája Erdődy érsek (*Pasquillus de familia Erdődyana*; *arcana regni Hungariae*; *castrum doloris* stb.); de támadják és gyalázzák Barkóczy primást és Eszterházy primást (*In primatem Barkóczy*; *de primate Barkóczy*; *sírván említenő szegény Magyarország* stb.). És mivel az ellenük megindult mozgalom-kitervelőit a jezsuitákban látják, azok is megkapják a gúnyos leckéztetést (*Pasquillus Posonii repertus*).

Gúnyban és gyalázkodásban nem maradnak el a katolikus paszkvilluskok sem. 1746-ban egy vers hirdeti: *Ez világ látjuk már a jótul elfordult*. Megragadnak egy-egy tragikomikus esetet, mint a *Rendes ethica Vadosjárul* 1752-ben. Vagy magát, a protestantizmus valamelyik nagyját pécézik ki, mint az a háromszatú históriásének, amely Luther Mártont veszi tolla helyére. Erről az utóbbiról óhajtok e sorokban beszámolni.

Kéziratát Jászapátni, egy jogi könyvekkel és kéziratokkal teltládában találtam. A könyvek és kéziratok jegyzetek Johannes Horváth Simontsicz hagyatéka, aki Egerben tanulta a jogot és Egerben assessoroskodott. Nagy szorgalommal jegyezte le az előadásokat, dolgozta fel a Corpus Jurist, kivonatolta és másolta a tanulságos jogi esetek actáit. Egyik kéziratos kötetében a Mandatum Repositoryum, Dilatorium, Inhibitorium, Divisionale, Correctorium stb. eseteinek bejegyzése után némi szabályokat másol az ortográfiáról, tájékozással kiír egyet-mást az 1730. évi Limitatio Taxarum-ból, furcsaságul lemásolja a Juramentum Judaicum-ot és Juramentum Zingaricum-ot, és egy verses históriát Luther Mártonról. Kéziratát a 150. lap után új számozással folytatja; ezen új számozás szerint a 80—126. lapon találjuk a magyar verset. A bejegyzést a 91. lapon kezdte, mivel azonban a 127. lapra már előzőleg mást (Statuta Comitatus Hevessiensis) kezdett írni, a 126. lap után visszalapozott a 80. lapra és ott fejezte be a paszkvillust. A vers végén az 1760-as szám jelzi az ide való bemásolás befejezését. Ennek a második résznek írása már erősen elstett; a megindulás annál gondosabb volt. Az „Első Historia” címe: *Luther Márton házasodik*. A második: *Luther Márton előzőleg üz*. A harmadik: *Luther Mártonnak haláljárul*. Ehhez *Lether* (sic!) *Mártonnak dicsireírül halot-tas ének* kapcsolódik.

Aránylag az első rész a legsikerültebb. Luther Márton lakomára készül, és elmondja ennek az okát: megúnván a hármasszerzetesi fogadalmat, különösen a szüzességit, felemeli szavát a hit ellen, és az új vallás szerzéséhez társakat keres. A kolostori szüzekre veti szemét, akinek ezelőtt is hirdette az ígét. Most igyekszik ezeket is rábeszélni fogadalmuk elvetésére, és noha éppen Katalin ismételtlen keményen megfelel neki, végre mégis győz: megtartják a táncos lakodalmat. Sajnálkozva vonja a vers végén szerzőnk kérdőre Katalint, majd egy fohászt mond: Luther vallásától óvják az egek a keresztényeket! Ennek a résznek még van mértéke, nem nyúlik el túlságosan, párbeszédeknek is van tartalma. De már itt is látszik, hogy nem egyházi ember szerzése a vers: amikor Luther a mennyországot rajzolja, ezt a naiv elképzelést mondja el:

Minden gyönyörűség ottan találtatik,
Semmi ellenkező dolog nem láttatik,
Valamit kívánhatsz, minden meg adatik,
Múlándó nem léssen, örökké tartatik.
Olimpus hegyénél nagyobbbat nem látunk,
Ehez hasonlókat ott tapasztalhatunk,
De nem kösziklábúl állónak mondhatunk,
Hanem fő cukorbúl untig kóstolhatunk.
A forrás kutak is sokan találtatnak,
Nem vízzel folyóknak azok láttatnak,
Nectár nevű italt ezek mutogatnak,
Mi némüt Istennek Sybillák adhatnak.
Nem cseréppel fedik az épületeket,
Mikoron végeznek nyugovó székeket,
Mézes pogácsával terhelik ezeket,
Csak egyre is tesznek sok száz ezereket.
Alma, dió, körtvély egyéb termésekkel,
Bőven találtatnak minden féliekkel,
Nincsenek kerítve erős sövényekkel,
Szabadon szedhetik minnyájan kezekkel.
Házaknak falai borjú pecsenyébül,
Sok jeles vadaknak ispékelt részekbül,
Vannak építettve készített étkekbül,
Kedve szerint vehet ki ki mindenekbül.
Ajtónak küszöbe vagdalt kolbászokbül,
Fű szerszámmal töltött kövéres tagokbül,
Láttatik, szabadon ki ki mind azokbül
Vehet, de nem fogy el, csak egy is ajtókbül . . .

A „Második História” a durvább paszkvillusok hangján meséli el Luther ördögűzését, illetve harcát az ördöggel. A beállítás komikus, de az elmondás hangja durva: azon van a hangsúly, miképp telik meg a hős plundrája, és miképp menekülnek abból a bolhák. Ennek a záróversszaka a keltezésről ezt mondja:

Ötven kettődikben Ezer Hét Száz után,
Csak két nap múlt volt el Sz. Lőrincz nap után,
Újjobban le írtam fordításom után,
A kinek nem tettzik, jobbítsa ez után.

Ebből azt olvashatjuk ki, hogy a magyar paszkvillus tartalma nem eredeti, hanem fordítás; természetesen szabad fordítás lehet csak. Valószínű, hogy az eredeti nem is volt vers: versbe „újban” foglalhatta verselőnk. A „Harmadik História” Luther Márton haláláról, mennybemenetelének kísérletéről és pokolba kerüléséről számol be, hosszadalmasan, sokszor izléstelenül. A magyar szerző ügyetlenségét mutatja, hogy nagyon is hosszasan időzik a mennyország megpróbálásánál. Nem veszi észre, hogy — amikor a mennybeli szentek megrémülését rajzolja, önkéntelenül Luther jelentőségét mutatja. Van valamelyes elevenség a szentek készüldésében, van sebző komikum Luther bemutatásában, van polemikus tartalom a neki tett szemrehányásokban: de mindez rettenetesen elnyúlik, ellaposodik. Maga a polemikus tartalom viszont sovány: ezen is látszik, hogy világi ember szedte ezt versekbe, akit hamarosabban elragad a szidalom és gúny. Verselő mintái sem lehettek bőven, mert a leíró részekben is csak ennyire képes:

Ha pediglen kérded e Szüzek szépségét,
Vasti királynénak gondold ékességét,
Görög Ilonának szerelmetességét,
Vagy piros hajnalnak az ő fényességét.

Ügyetlen fogás az is, hogy Luther védekezésére, hogy őt Bacchus csábította a bűnre, „választott bírák” mondják ki az ítéletet; annál hosszadalmasabb az ördögök felvonulása, a lakoma pedig, amelyet hősünk tiszteletére tartanak, a Luther képzelte mennyei lakomának a visszája: bagolybél, sárkányhát, szamarfej, kígyóbőrben főtt denevér, ebhájjal rántott lómáj, stb. A végén ezt olvassuk:

Ezer hét száz harmincz és egynek fogytában,
Mikoron írának Karácson havában,
Az üdőt mulatván szedtem ezt strófában
Kívánom, ne lépjünk Luthernek nyomában.
Ötven hetedikben új köntöst szabhattam,
Szebb cadentiákkal felis czifrázhattam,
Augustus havában ide foldozgattam,
Tizen harmadik nap megis nyugodhattam.

Ez a vallomás a magyar vers szerzőjének a leírót, Horváth Jánost sejteti, aki — ezek szerint — e kéziratos gyűjteménybe már megjavítva másolta paszkvillusát. „Szebb cadentiákat” ugyan nem találunk itt sem, ahogy hiába keresnénk abban a lapos toldalékban is, amely halottas énekként fejezi be az írást 1760-ban.

Paszkvillusunk sem tartalma, sem előadása révén irodalmi értéket nem jelent; az az érdekessége, hogy az Erdődy érsek egri környezetében élő világi ember teljes osztozását jelzi abban a szellemben, amelyet a híres *Opusculum theologicum* juttatott kifejezésre.

Alszeghy Zsolt

Ady Endre — táblai díjnok úr

Ady Lőrinc éppen akkoriban, 1897-ben, dédelgette legvérmesebb álmait arról, hogy Bandi fia a jogtudományok elsajátítása után milyen szép karriert csinálhatna, főszolgabíró lehetne Tasnádon, sőt talán még alispán is Szilágy vármegyében, és ily módon ismét felvirágoznék általa az ötvenholdas kisbirtokosság szegényes színvonalára süllyedt Ady-familia.

Akkoriban még maga Ady Endre is határozatlan, ingadozó volt a pályaválasztás útvesztőjében. Még csak nem is sejtette költői rendeltetését, nem eszmélt rá önmagára, nem érezte magában egy rendkívüli költészet erőinek rejtett bizsergését, melyből már néhány év múlva olyan versek fognak kirobbanni, melyek forradalmasítják az egész magyar szellemi életet. Írt már ugyan elég sok verset — főként érzelmős szerelmi dalocskákat és Endrődi Sándor meg Ábrányi Emil hatása alatt hazafias verseket (melyek közül az elsőt *Március 20* címmel a zilahi *Szilágy* c. lap közölte 1896. március 22-én) — de ezeknek a témaköre, belső képvilága és nyelvi zeneisége még távol van a nagyváradi *Még egyszer* kötet megdöbbenően újszerű, elsodrő eredetiségétől, úgy hogy a későbbi Ady-líra csírát sem lehet bennük felismerni.

De annál erősebb volt benne már akkor is a maga egyéni kiválóságának tudata, az a feszítőerő, mely önértetét valami — egyelőre még homályos célú — de nem mindennapi érvényesülés felé lendítette. Népszerűsége, sikerre, emberi rangra vágyott, fel akart törni a szűk vidéki életlehetőségek korlátai közül.

Akkoriban úgy látta, hogy olyan magafajta vagyontalan vidéki fiatalember számára csak a jogi diploma nyithatja meg a közigazgatási és ezzel együtt a társadalmi érvényesülés útját. Ezért iratkozott be a debreceni jogakadémiára, de talán még inkább azért, mert csábította a jogász-kodás független, sokszínű életformája. Ady Lajos jegyezte fel bátyjáról írt emlékezéseiben, hogy bár Debrecent, a kálvinista Rómát, a hegyeshasú civisek konok, maradi metropolisát, mely pénzzel bélelt korlátoltságában részvétlenül hagyta éhenveszni szegény Csokonait is — Ady nem igen szerette, de annál mohóbb életvággyal vetette bele magát a jogász-népség dárúdóiba, fiatalága féktelen szenvedélyével mulatta át a Zilahról odakerült „vig cimborák” — Gáspár Ferenc, Goldstein-Végh Miklós és a Rózsa-fivérek — társaságában az éjszakákat, kint heverészett a Nagyerdő fűvén vagy rakoncátlan csinyekkel ugratta a „magolókat”.

Miután az első alapvizsgát szeptember elején, az utolsó terminuson, nagynehezen sikerült letennie, végleg elvesztette a kedvét a debreceni jogászkodástól. Azzal a tervvel állt apja elé, hogy a második évben már nem szeretne visszamenni Debrecenbe, hanem a budapesti egyetemre akar beiratkozni. Csodálatosan találékony volt a legfurfangosabb érvek felsorakoztatásában, melyekkel elhatározását megindokolta. A témérdek ürügy közül a legelfogadhatóbb mégis az volt, hogy ily módon megszabadulhat a „lump zilahi fiúk” káros társaságától, és a fővárosban teljes komolysággal belefeküdhöz a tanulásba.

Ennek az érvnek meg is volt a hatása: Ady Lőrinc beleegyezett.

Ekkor váratlanul levél érkezett Temesvárról. A családnak egy Mindszentről elszármazott ismerőse, Makoldy Miklós táblai tisztviselő — utóbb az elnöki osztály vezetője — írta: „Bandi jöjjön le Temesvárra, ott a kir. táblánál 90 krajcár napidíj fejében díjnoki állást nyerhet. Havi 21 forintért teljes ellátást kaphat, csöndes szobával, ahol — a zilahi és debreceni »rossz társaságtól« távol — zavartalanul készülhet a vizsgáira. Ha a jogot elvégezte és — mint ahogy őhajtja — a bírói pályára megy, a díjnoki éveket beszámítják a szolgálatába és egyszeriben aljegyzői kinevezést fog nyerni.”

Ez a meghívás kapóra jött. A családi tanács úgy határozott, hogy a fiú az 1897/98. tanévre iratkozzék be Budapesten, de nyomban utána utazózzék le Temesvárra — „jogtávhallgatni”, ahogy a díjnokjelölt úr csúfolkodva mondogatta.

Így is történt.

Ady Endre felutazott a magyar fővárosba, hogy beiratkozzék; de az első, sőt a második tandíj is hamar elázott az újfajta víg cimborákkal rendezett ismerkedőestéken. Végül a táviratilag küldött harmadik tandíjjal csakugyan beiratkozott, és szeptember végén, az index-láttamozás után, leutazott Temesvárra.

*

A Bánság metropolisa — akkoriban még erősen német jellegű város nemcsak lakosságának nemzetiségi összetételében, de gazdasági struktúrájában és kulturális igényeiben is hasonlíthatatlanul más volt, mint akár csak egy évtized múlva is. A Mária Terézia által végrehajtott telepítési akció során a legkülönbözőbb német vidékekről idekerült kolonisták, akiket egyszerűsített gyűjtőnévvel „sváboknak” szokás nevezni, példátlan szívós munkával akkor már másfél évszázad óta tették termékeny humusszá a nagykiterjedésű mocsarakat, hoszszadalmas küszködés után jómódra tettek szert, és harmadik generációjuk már Temesváron is szinte kizárólagosan kezükben tartotta a gazdasági hegemóniát, és ennek eredményeképpen kulturális élete — színháza, sajtója, zenei művelődése — túlnyomóan német jellegű volt. A fontosabb közigazgatási állásokban németek ültek, a meggazdagodott polgárság pénzügyeit németek vezették, a gyors egymásutánban alapított gyárak élére német szakemberek kerültek. Könyvet, színdarabot, zenét, iparművészetet, divatot Bécsből importáltak, de mind-ezt egyre fejlettebb ízléssel, és a városi polgárság egyre szélesebb rétegeire kiterjedő intenzitással honosították meg.

Persze, a falusi és városi dolgozók életszínvonalja nem nagyon emelkedett, műveltsége egyáltalán nem érlelődött, — csak a jómódú polgárságé.

A munkásmozgalom is kezdetleges stádiumban volt, hiszen csak nemrég alakult meg a szociáldemokrata párt temesvári szervezete, mely akkor kezdte meg harcát az ipari munkás-ság jogainak kivívása érdekében.

A temesvári nyárspolgár azonban elvulkultságában már „kis Bécs”-nek látta és nevezte a Bega két partján, négy, egymástól elég nagy távolságra széttagolt kerületét. A város topográfiai helyzetének megfelelően, minden kerület szinte elszigetelten élt. A Belváros szűk utcájú, ódon épületcsoportjait magas vársáncok zárták körül, Mária Terézia-korabeli hatalmas várkapukkal, melyeket alig hat évvel Ady ideérkezése előtt bontottak le, hogy felszabadítsák a város rohamos terjeszkedéséhez szükséges területet. De a mély sáncárkok akkor még megvoltak a színháztól a Józsefvárosi pályaudvar felé húzódó irányban, és az amúgyis mélyenfekvő, mocsaras árokfenéken összegyülemlett szennyvíz elviselhetetlen, pestises büzt árasztott a Belváros egész környékén.

Ebbe a számára teljesen új világha csöppent bele az alig húszéves Ady Endre. Milyen más volt ez a város, mint a borospincékkel övezett, vidáman időgáló Meszes-alj, Zilah vagy a színmagyar, kálvinista Debrecen. Maga Ady mesélte nekem tizenkét év múlva, amikor 1909. októberében az általam rendezett matinéra a *Nyugat* néhány munkatársával és dr. Reinitz Bélával ismét eljött Temesvárra, milyen döbbenet fogta el, hogy tizenkét év előtt a vasúti állomásról majdnem egy óra hosszút dőcögött vele a lusta lóvonat a Józsefvároson és Belvárosig terpeszkedő sivár, beépítetlen területeken keresztül, egészen a város központjában levő „dikaszteriális palotáig”. Ez a Bach-korszakbeli iromba, kaszárnyyszerű épület, melyben még ma is sötét, rideg folyosók mentén a törvényszék és a tábla irodái sorakoznak, nagyon lehangolta Adyt, mikor felért az első emeletre — mondotta — legszívesebben azonnal meg-

fordult volna, hogy szökjék ebből a barátságtalan városból. De mégis erőt vett magán és a huzatos irodák ütvésztojéban, a legsötétebb keresztfolyosó végén, a patkányszagú táblai irattárban megkereste azt az ermdinszenti ismerőst, Makoldy Mikldt, aki már előre egyengette az útját. Vele együtt ment be rozváci Omazta Lajos ítéltáblai segédhivatali igazgatóhoz jelentkezni.

A halvány kreolbarna arcú fiatalember végigsimította „hullámosan omló fekete haját”, és a következő percben ott állott új főnöke előtt:

— Ady Endre joghallgató vagyok.

— Az új díjnokunk?

— Igen. Azt hiszem, meg lesznek elégedve a munkámmal.

Makoldy közben már lakásról is gondoskodott. A levelében jelzett „csöndes kis szoba” a Józsefvárosban, az akkori Arany János utca 13. (ma Ion Ghica utca 12.) számú házban volt. Az alacsony, vedlett vakolatú, sárga ház, közepén nagy tölgyfakapuval, ma is változatlanul olyan, mint amikor Ady Endre lakott benne. A kaputól balra fekvő lakrésznek három szobája, konyhája és éléskamrája van. Egyik szobájának két ablaka az utcára nyílik. Itt lakhatott az a nyugalmazott közös hadseregbeli ezredes, akit Ady — aki keservesen törte a német nyelvet — „Vetti néni” nevű lakásadóőjével folytatott kényszerű beszélgetései során „Herr Tausender”-nek nevezett. Az udvar felől nyílik Ady egykori bútorozott szobájának bejárata, — itt még ma is olyan állapotban van minden, mint akkoriban volt.

Az új díjnok úrnak lakásától a hivataláig naponta elég hosszú utat kellett megtennie, legtöbbször gyalog, mert az elsejtét követő pár nap múlva már lóvasútra se tellett.

Mindennap ott haladt el az akkor még tágas, széles, beépített térség közepén álló kicsiny kápolna mellett, melynek Mária-szobra előtt esténként rőt mécses pislákol: ezen a helyen sütötték meg tízes trónon Dózsa Györgyöt, az 1514-i parasztfordalom vezéjét. Vajon megelevenedett-e Ady lelkében ez a mélyen beágyazott temesvári emlék, amikor később forradalmian felviharzó, kemény Dózsa-verseit írta? Vajon eszébe jutott-e az a régi temesvári ős, amikor még ismeretlenül és rokontalanul, az öntudata alatt kialakulatlanul bizsergő vágyálmaival bandukolt a Hunyady-kastély felé, amelynek ablakából Dózsa úri hóhérai élvezték a „rebellis parasztszörnyű tűzhalálának szörnyű színjátékát?

Kartársaival, a segédiróda személyzetével — mely a mai géprónök hivatását töltötte be — hamarosan összebarátkozott Ady, ez az élésszemű, mókás, szellemesen csipkedő fiú. A dohos irodában tömegesen másolta a végzéseket és ítéleteket. Mikor 1925-ben külföldi emigrációból Temesvárra kerültem, több ízben is kutattam a táblai irattárban Ady díjnoki tevékenységének nyomai után, és kezembe került az az iktatókönyv, melyben a díjnokok a leírás céljából kiosztott ítéletek átvételét igazolták. Ebben aránylag rövid idő alatt kétszázötvenöt ször szerepelt Ady aláírása. Később, 1944-ben Schiff Béla, a pár év előtt elhunyt temesvári újságíró említi, hogy Surdu Luca akkori táblai aljegyző, az iratok kiselejtezése után is egy-kettőre vagy ötven olyan ügyiratot emelt ki, melyen Ady Endre névaláírása látható. Ezeket az ítéleteket néha több példányban kellett leírni, hogy a másolatokat leküldhessék az érdekelt bíróságoknak. Amikor több másolatot készítettek, az egyik leíró díjnok hangosan olvasta a szöveget, a többi pedig egyidejűleg írta.

Gyertyánffy György, akit sokkal később végrehajtóvá neveztek ki, elmondta, hogy még Ady otlléte idején egy forint harminc krajcárra emelték fel a napidíjakat. Ezzel javult egy kissé a díjnokok nyomorúságos helyzete.

Egy szerényebb igényű kishivatalnok még úgy-ahogy eltengődött volna ebből a pénzből, — de Ady Endre, aki világeletében valósággal szórta a pénzt, már akkor sem értett a takarékoskodáshoz, pedig hazulról is kapott néha elemozsiás csomagokat és némi forintokat “a koszt feljavítására”. A kosztját ugyan nem javította fel, de annál bővebben költekezhetett a kocsmákban. A nyárspolgári Temesváron is elég hamar összeverődött körülötte afféle „vig kompánia”, amilyen Zilahon és Debrecenben szépítette meg a jogi paragrafusokkal és pandektákkal körülpitykézett napjait. Ezek a fiatal cimborák nagyon megszerették a viccesen ugrató, dal- és lánykedvelő Adyt, aki emellett még a borral is derekasan megbirkózott.

Nem csoda, ha a sovány gázsi negyednapra úgy elfogyott, hogy még a mindennapi lóvasútra sem maradt. Ady csodálkozott a legjobban, — hová lett a pénz? Savanyú arccal számolgatta a kiadási tételeit, kis noteszéban valóságos mérleget állított fel, de a bonyolult matematikai művelet végén csak azt állapíthatta meg, hogy a szó szoros értelmében „elfolyt” a pénz. Hogy mire ment el? Hát itálra, borralalókra, cigányra, konflisra, nőre. A havi ötforintos lakbért még nagynehezen leszurkolta Vetti néni, de a gázsi nagyobbik részét a különböző kávéházak és kiskocsmák főurai vették át a hónapvégi adósságok fejében. Úgy negyediké táján már csak a baráti segítségéből élt, azok húzták ki a bajból kisebb villámkölcsonokkal, míg megérkezik hazulról a „kosztpénz”.

*

Mikor Ady az 1909 őszen rendezett *Nyugal*-matinéra (melyről másutt részletesebben fogok írni) az esti vonattal Temesvárra érkezett, alighogy a Koronaherceg-szállóbeli szobájában letette a csomagját, arra kért, hogy „lógjunk meg”, a vele együtt érkezett pesti írótól, — akik — mint mondta — elvetemült antialkoholisták, és menjünk el az „Arany Ókör”-be. Ő látni akarja, vajon nem savanyodott-e meg azóta a bora.

Odakísértem és ugyanahhoz a jobboldali sarokasztalhoz ültünk, ahol díjnok korában tanyázott. Az öreg főpincér rögtön felismerte kedves, régi törzsvendégét, a kocsmá legjobborát tette eléje, és rajongással szorongatta az akkor már országos híru poéta kezét. Ady meghatottan és látható büszkeséggel fogadta a népszerűségnek ezt a kétségtelen jelét, pár perc alatt megint otthonosan érezte magát a piros-abroszos asztal mellett, és a harmadik pohár után már kezdte felidézgetni egykori díjnokoskodása emlékeit.

— Többször megesett, hogy éjjél után magamra maradtam itt a kocsmasztal mellett. Egyedül iddögáltam, és közben úgy elszontyolodtam, hogy nem is akartam hazamenni. Ilyenkor búsan átballagtam a harmadik házban levő Hungária-szálló udvarába, és ott lefeküdtem pár órára az omnibusz ülésére, amíg kipárolgott fejemből a borgőz. Mikor reggel félnyolckor befogták a lovakat, hogy az omnibusz az állomásra hajtson, felkászálódtam, megmosakodtam a kávéház vízvezetékénél, és pontos időben bementem a hivatalba.

— Mindig nyomorgatott a pénztelenség, és így már temesvári tartózkodásom harmadik hetében felöltött bennem a terv, hogy valami mellékfoglalkozás után kellene nézni. A kollégák mind találtak valami alkalmi körmölést, ami öt, tíz forint keresetet jelentett. Én azonban nemigen jártam utána. De nagyon megörültem, amikor Omazta Lajos, a kir. ítélőtábla irodavezetője, meghívott a fiai mellé házitanitónak. Ez a foglalkozás — amelyből már zilahi diákkoromban kivettem a részem — sohasem volt valami nagy gyönyörűség. De a hivatali főnököm házába bejáratosnak lenni, vasárnapi ebéd, vendégség és néhány pengő forint — enyhítette az instruktori mesterség egyhangúságát. . . .

A rozváci Omaztáék házában szívesen fogadták az új házitanitót, akit — már nemesi származására való tekintettel is — különös rokonszenvvel vettek körül. Hiszen ez nem volt afféle közönséges díjnokocská, hanem a pesti egyetemen beiratkozott másodéves jogász!

Omaztának három fia volt: a legidősebb, Pista, aki akkoriban az ötödik gimnáziumba járt, tehát Adynál öt évvel fiatalabb volt; azután a két kisebbik, tíz év körüli fiú: Gyula és Lajos, eleven jókedvű gyerekek, akik közül az utóbbi már dedőskorom óta iskolatársam volt. Később mind a két fiú mint a magyar hadsereg hadbiztos-tisztje magas katonai rangot ért el. Az ő privát oktatásukat bizták Adyra.

Én, aki akkoriban szintén első gimnazista voltam, persze, még hírét sem hallottam Ady Endrének, és nem is sejtettem, hogy valamikor az irodalom harcmezéjén a reakciós szellemű front ellen vívott küzdelmeiben, előbb a nagyváradi „Holnap” fallanxában, majd a fővárosi haladószellemű lapokban lelkes fegyvertársa leszek, szoros baráti kapcsolatba kerülök vele, és réám hárul, hogy Ady Park-szanatóriumbeli halottas ágyán szempilláit rásimítsam nagy, megüvegesedett szeméire.

Sok év múlva beszélgettem egyszer Omazta Lajossal Adyról. Ő elmondotta, milyen hamar barátkoztak meg az új házitanítóval. Rendkívül megnyerő, szinte varázslatos modora volt, és különös képessége ahhoz, hogy környezetét egy csapásra meghódítsa. A házi oktatás is valóságos multság volt. Néhány perc grammatika, természetrajz, számtan, — aztán jöttek az érdekesítő mesék. . . . Hej, milyen szívesen hallgattuk! Olyan érdekesen tudott meséket, zilahi diákcányeket és kalandokat feltálatni a házitanító, hogy alig akartuk elengedni, amikor a leckeóra végetért. Reggeltől estig elszórakoztatott volna bennünket, ha más dolga nincsen. Édesapánk is meg volt elégedve vele, de különösen Pista, a legidősebb bátyánk, aki Adynál öt évvel fiatalabb. Ady harmadik látogatásakor már jópajtasok voltak, és a tizedik után — „pertut” is ittak a házitanító és Pista bátyám. Ady Endre lelken szárad, hogy ő volt az, aki az ötödikes gimnazistával megízleltette a hegyaljai bort Arany János utcai hónapos szobájában.

— Novemberben történt, hogy Ady valami kiadósabb lumpolás után pár napig betegeskedett. Dermesztően hideg, fűtetlen szobájában feküdt. Pista elindult az iskolába, de eszébe jutott a beteg házitanító, és elhatározta, hogy inkább őt látogatja meg, mint a piaristák ódon iskolaépületét. Néhány hasáb fát hozott a hóna alatt, és befűtött. Ady a pókróc alatt gubbasztott; az éjjeliszekrényen egy palack bor.

- Kóstold meg, Pista! — kínálta fiatal barátját.
- Nem iszom.
- No, csak próbáld meg.
- Nem iszom.
- De bizony meg fogod inni!
- De nem fogom meginni!
- Fogadjunk hat darab Hölgy-cigarettába, hogy igen.
- Fogadhatunk, de mégsem iszom.

— Na, jól van. Hát... szervusz Pista!

„Pertut” már akkor is úgy ittak, hogy a poharat fenéig lehajtották, Pista is megitta az első pohár vörös bort, majd a másodikat és harmadikat...

— Ezután mind gyorsabban látogatta meg a házitanítót. Ez józú vicceket mesélt neki, sőt, amikor jobban összemlegettek, néhány versét is felolvasta. Titokban írta a verseit, senkise tudott róla, hogy költő is; de nekünk, kisdiákoknak borzasztóan imponált, hogy olyan instruktorkunk van, akinek a versei már újságokban is megjelentek.

*

1926 nyarán rokon látogatásra Temesvárra érkezett Omazta István igazságügyminisztériumi főtisztviselő. Egy temesvári újságíró megkérte, hogy mondjon el egyet-mást Adyra vonatkozó emlékeiből.

— Hát bizony sem én, sem a családuknak nem is sejtettük akkoriban, hogy a mi kedves fiatal házitanítónk valamikor az új Magyarország legnagyobb költője lesz. Már akkor is írt ugyan verseket, ha jókedve volt, némelyiket felolvasta nekem, de ahogy visszaemlékszem, ezek csak afféle könnyű fajsúlyú, szentimentális versikék voltak, minden eredetiség nélkül, Most, hogy Ady egész költői művét, páratlanul gazdag líráját ismerem, nyugodtan állíthatom, hogy azokban a régi versekben nyoma sem volt Ady képgazdagságának, forradalmi szenvedélyének, tragikus magyar viaskodásának. Inkább olyan alkalmi költemények voltak; az első szerelem sóvárgása... megcsalt álmok... a búcsúzás bánata... vagy pedig tréfás bökkversek, mindenféle aktuális témáról.

Három szenvedélyét ismertem: a bort, a dalt és a kilincstörést. Az utóbbi furcsa szenvedélyét alaposan kielégítette a Józsefváros utcáiban. Emlékszem, egyszer vagy 40 réz kilincset láttam nála. Mind kapukról törte le őket. Engem is meg akart tanítani erre a „művészetre”, mert ő valóságos művész volt a kilincstörésben. Alighogy hozzányúlt a kilincshez, máris le volt törve. Mág sem tudom, hogyan csinálta, hiszen nem volt különösképpen erős legény, de ebben utólrhetetlen mester.

— Igaz, sokat ivott a Bandi, de nem volt részeges. Nem tudom, hogyan győzte pénzzel a sok italt és a nagyúri borralalókat? A város bármely kocsmájában szinte korlátlan hitele volt. És amikor pénzhez jutott és az adósságait kifizette, úgy beszéltek róla, mint a város leggavalérabb fiatalemberéről.

— Sokszor elgondolkoztam azon, hogy vajon ez a jókedvű, szeretetreméltó Ady, aki olyan szép szerelmi verseket tud írni, vajon kinek udvarol? Ki lehet az a temesvári leány, akihez mélyebb vonzalom fűzi? Nos, egyszer valahogy meghallottuk, hogy megismerkedett egy Gál Gizi nevű 18 éves masamóddal, aki gyakran megvárta, amikor a hivatalos óra letelével kijött a törvényszéki palotából. Ilyenkor Ady elkísérte a csinos, nyulánk, szőke leányt addig a belvárosi üzletig, ahol dolgozott. Ennyit tudtunk meg temesvári flörtjeiről, melynek emlékét egy később, 1900. január 6-án a nagyváradi Szabadság című lapban közölt vers is őrzi:

DAL AZ INTERURBÁN TELEFONRÓL

Gizust Temesvárt ismerém meg,
Bájos, kacér lány, nagy hamis.
Igaz híve a nő-erénynek,
Fájón vallom be magam is.
A búcsún csókot kértem tőle,
S ő azt felelte dévajon:
Majd, ha Váradról diskurálhat,
Majd, ha megnyílt a telefon.
Az interurbán telefon.

Gizust, a kis kacért, az édest
Tegnap zavarba hoztam ám,
Felcsengetém sürgős beszédhez,
Tudom, pirult a kis leány.
Bejelentém, hogy jövő héten
Bizonytal a szaván fogom,
Mert most Váradról diskurálok,
Mert hát megnyílt a telefon,
Az interurbán telefon.

— És így tovább, még három strofán keresztül, az akkori idők divatos, aktuális kabarédalainak receptje szerint... De — mint ahogy Ady Endre öccse, Lajos emlékezőseiben megírja, „a temesvári nyomott lelkiállapot, a folytonos hazavágyódás hosszú pauza után termékeny, bőségesen buzgó forrásává, lesz új meg új verseknek. A zilahi helyi újság, a tisztos hangú és színvonalas Szilágy tárcarovatában sírja el bánatát, melyet amiatt érez, hogy elszakadt a Szilágyságtól, a jó barátoktól és — Zsókától. Egyik-másik ez időből való verse nem válik szégyenére a későbbi Ady Endrének sem. Mint pl. a *Milyen az ősz?* című, mely *Versek* nevű kötetében 1899-ben jelent meg Debrecenben.

Omazta István nem mulasztja el erősen kihangsúlyozni Adynak mindenkor kifogás-talan hivatalbeli és társaságbeli magatartását. Akármennyit lumpolt, éjszakázott is, akármilyen későn feküdt is le, reggel mindig pontosan ott volt a hivatalában, és példátlan gyorsasággal

másolta az ítéleteket. Kézírása tiszta és hibátlan volt, és egyéb tekintetben is szinte mintaképe volt a megbízható hivatalnoknak.

— Ha nem így lett volna — tette hozzá Omazta István — apám, aki szigorú fegyelmet tartó ember volt, nem tűrte volna meg a házában, pedig kedvelte Bandit, és akkor sem haragudott meg rá, ha valamely túlbuzgó vagy irigy aktakukac intrikálni próbált Ady ellen. Talán csak egyszer történt valami súlyosabb eset. Apám mesélte akkoriban, hogy Ady nagyon megharagudott érmindszenti ismerősére, Makoldy Miklósrá és jó barátja, Ladányi Dezső társaságában igen erősen felelősségre vonta. Ady harcias hangulatában mindenképpen párbajra akarta kényszeríteni Makoldyt, a dolog azonban végül mégis békésen intéződött el az „Arany Ökör” kocsmaszála mellett.

*

Három és fél hónapot húzott ki Temesvárott Ady Endre, 1897 szeptember végétől 1898 január elejéig. Karácsony táján súlyosan megbetegedett: egy makacs influenza roppant elgyötörte és — mint ahogy Ady Lajos említi — a „Vénus vulgivaga” útszéli rózsájának tövisrei is megsértik. A kettős betegségtől teljesen elgyöngült, olyannyira, hogy január első hetében az édesanyjának kell elutaznia utána, hogy hazahozza Érmindszentre.

Még évek múlva is borzongva emlegette, milyen irtózatos karácsonya volt az 1897-i: betegen, pénztelenül, fűtetlen szobában és egyedül töltötte az ünnep estét. Akkor fogadta meg, hogy bárhol lesz is, ha csak mód nyílik reá, mindig hazajön Mindszentre.

Be is tartotta ezt a fogadalmát: Debrecenből, Váradról, Pestről, sőt egyszer még külföldről is hazasieltett karácsonyra, mindaddig, amíg meg nem házasodott.

Franyó Zoltán
(Kolozsvár)

A váci intermezzó

Fejezet Juhász Gyula életéből

A Juhász Gyula-irodalom mindeddig több szempontból felületesen foglalkozott a költő életének Vácott, a piarista noviciátusban 1899. augusztus 25. és 1900. május 5. között lezajlott epizódjával. Kispéter András és Ur György, akik az átlagosnál nagyobb intenzitással foglalkoztak e témával,¹ szinte kritikátlanul valóságnak fogadják el *A tékozló fiúban* és a *Mikor én piarista voltam* c. tárcában leírtakat, s ezzel eleve le kellett mondaniok a váci napok feltételezéseken túlmenő, hiteles megrajzolásának igényéről. Másrészt nem említik vagy eldugottan exponálják a váci epizód hatását Juhász költészetére, világnézeti, emberi fejlődésére. Vörös László *Juhász Gyula és a vallás* c. kéziratban levő általános elvi jellegű dolgozata új adatokat ugyan nem közöl, ám igen sok értékes gondolattal gazdagítja ismereteinket.

1.

Nehéz lenne egyetlen tényezővel magyarázni, hogy a hatodikos gimnazista Juhász miért lett a következő tanévben a váci „újoncnövelde” lakója. Már Kispéter András kiemeli a szülői házban uralkodó misztikus-vallásos légkör hatását.² Különösen az ismert templom- és búcsújáró nagynéni, Tokár Mária befolyása lehetett jelentős, „Mári néni”-é, akinek „Etelka volt legszebb regénye... És titkos, távol férfi hőse /A kapitány, mártír Sebestyén”, [Mári néném (1913)] „Mikor érezte — írja róla visszaemlékezéseiben a költő³ —, hogy véget ér a rövid álom, amelyből az örök valóra ébred, előre kikészítette fehér ruháját, mint az ég menyasszonya, elbúcsúzott a házbeliektől, még egyszer megnézte a csillagokat, megöntözte a virágokat, aztán lefeküdt ágyába, mint egy mindennel megbékélt Antigone, és várta azt, amire oly jól felkészült egy hosszú és ártatlan életen keresztül. Még a csoda sem hiányzott ebből az életből; utolsó perceiben egy fecske repült ágya fejéhez, és énekével ringatta el”.

A fiatal Juhász szokatlan mohósággal fogadta be ezeket a hatásokat. Egyénisége kísérletes élességgel Tonio Krögert juttatja eszünkbe. A művész hajlamú, az érdeklődési kör, lelki alkat szempontjából az átlagembertől elütő Juhász, akár Thomas Mann felejthetetlen hőse, iskolatársai körében nem sok megértésre talált. A környezettel való érintkezések alkalmával lelkiileg minduntalan sérülést szenvedett. Hogy belső harmóniáját, nyugalmát megőrizze, a magányt kereste, befelé fordult. Mohón olvasta a lét, a vallás és hit kérdéseivel foglalkozó könyveket. Reggelente ministrálni járt, otthon a ház egyik rejtett zugában „oltárt”

¹ UR GYÖRGY: Juhász Gyula ifjúsága. Szeged 1958. 43—50.

KISPÉTER ANDRÁS: Juhász Gyula. Bp. 1956. 22—23.

² Uo.

³ JUHÁSZ GY.: Nefejecsek. Mári néni. Szeged 1924. jan. 1.

állított fel, ahol testvérhúga segédletével „misézett”.⁴ „E fiúból pap lesz, akárki meglássa” — mondogatták ezt látva a család ismerősei. (Juhász Gyula: Örökség. Bp. 1958. Szerk.: Péter László. — Ö 1 : 190.)

Különösen a költő igen vallásos édesanyja szerette volna, hogy fiából pap legyen. A fiatal Juhász, látva Mária néni egyszerű, vallásosságban eltöltött, harmónikus életét, illúziókat táplált a szerzetesi életről, mely — mint gondolta — lelki harmóniát és emellett heroikus tettek révén érvényesülést, dicsőséget biztosít majd számára. Ezért volt ereje lemondani „a világ örömeiről”.

A családban egyébként is tradíció volt a papi pálya. Az édesapa, Juhász Illés érettségi után rövidebb ideig bencés novicius volt. A család Mária néni révén rokonának vallotta Németh József temesvári címzetes püspököt is.⁵

A fiatal Juhász vagy talán a család döntéséhez a külső körülmények adták meg az utolsó lökést. Az állandóan betegeskedő és kiszívetésű Juhász Illés nem tudta volna fiának a magasabb iskoláztatást biztosítani. A továbbtanulásra csak úgy volt lehetőség, ha a költő Vácra megy. A noviciátusban ugyanis egy próbaévet kellett eltölteni, mely eskütétellel záródott. A noviciusok ezután a gimnáziumot vagy az egyetemet látogatták, aszerint, hogy tettek-e már érettségit vagy nem. A költségeket a piarista rend viselte.⁶

2.

„A Kegyes-Tanítórend a tanév második felében szokta felhívni az érdeklődő tanulókat figyelmét a rendbe való felvételre. Így történt 1899. tavaszán is. A szegedi piarista gimnáziumból három fiatal jelentkezett, köztük Schütz Antal és Juhász Gyula”.⁷

Már a belépés előtt érezte, hogy nagy feladatra vállalkozott. Kétségek támadtak benne hivatásérzete őszinteségéről, vallásos meggyőződése szilárdságáról, hisz volt idő, mikor hitt az evangéliumok csodáiban, Jézus istenségében kételkedő Renannak. Tizenhatéves korában már túl volt a „hitetlen Büchneren és Moleschotton csakúgy, mint a hívő Swedenborgon és a Flammarionon”. (Ö. 1 : 220.) A világról sem lehetett olyan könnyen lemondani.

De izzó lelke forró lángját
Nem oltá el se fagy, se tél,
A gaeták ködös, bús honában
Még mindig szeret és remél:
Észak jegében, tél fagyában.

— írja Ovidiusról néhány nappal Vácra érkezése előtt.

1899. augusztus 25-én jelentkezett a váci rendházban, hogy megkezdje a próbaévet. Mintegy jelképként ezen a napon jelent meg a már idézett *Ovidius c. verse a Pesti Naplóban*.

Az egykori noviciátus épülete a mai Köztársaság utca és a Constantin tér sarkán található, a Löwy Sándor nevét viselő gépipari technikum és diákotthon foglalja el. Nem Juhász volt az első költő, aki ide menekült a világ elől. Az épület falán elhelyezett emléktábla jelzi, hogy Madách Imre mintegy két évet töltött noviciusként e falak között.

A Vácott töltött nyolc hónap történetével Juhász két írásában foglalkozik részletesen: *A tékozló fiú c. elbeszélésben* (1925) és a *Mikor én piarista voltam c. tárcában* (1921). Az előbbiben az író idegen nevek mögé rejti noviciustársait és nevelőit, az utóbbi pedig személyes jellegű visszaemlékezés.

A noviciustársak közül ma már csak hárman élnek. Bíró Imre nyugalmazott piarista gimnáziumi tanár közöttük a legfiatalabb. Agárdi László és Babos Dezső a költővel egyidős volt; ők is a hatodik osztály elvégzése után lettek noviciusok. Az ő szíves segítségével próbálom meg a váci napok történetét rekonstruálni.

Kolostorba lépésének első óráit Juhász egy későbbi szegedi osztálytársa, Eisner Manó emlékkönyvében örökítette meg *Harangok* cím alatt. Alcíme: „Életemből — 1899. augusztus 25.”

„Beléptem a folyosóra, amely erősen küzdött az alkonyi homállyal. Idegenek közé... Valami húsz fiatalember feketébe öltözve járkált többnyire szótlánul a hosszú bolthajtásos síkátornban. Jóestét kívántam nekik, akiket először láttam életemben s akikkel egy életet akartam eltölteni.

⁴ JUHÁSZ MARGIT szóbeli közlése.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ AGÁRDI LÁSZLÓ: Adat Juhász Gyula életéhez. It 1938. 32.

Egy óra alatt jó barátok, mi több »testvérek«, frátes in Domino lettünk. Gyertyát gyújtottunk egy alacsony teremben, amelyben egymás tetejére rakott padok heverték.

Elmondottuk, honnan jövünk, hogyan, mikor érkezünk meg.

Az egyik sápadt, szinte sárgaarcsú székely ifjú Székelyudvarról jött, a másik Szombat-helyről, a harmadik Nagyszombatról. Egy pufók képű, cseh származású elővette hegedűjét és hegedült. Szemei felvillantak, lázba jött és húzta-húzta a nótát: repülj fecském! Olyan szívből húzta, hogy a könnyei is megeredtek. A másik cigarettára gyújtott, gondolta, egy évig ügyis enélkül kell maradnia. Nagyokat szippantott, csak úgy csillogott a szeme. A harmadik pilsa gyertyafényénél levelet írt édesanyjának Szombathelyre. . . Hamar felvidultunk, felmelegedtünk.

Ekkor a nyarutói esthomályban megkondultak a dóm harangjai. Bim-bam, bim-bam! De olyan különös idegen volt a hangjuk. Mindnyájan elhallgattunk, mindnyájunk arca elborult. Én kinéztem az ablakon a hosszú négyszegletű udvarra, ahol búsan zizegtek a vadgesztenyefák. Mind egyet gondoltunk. . . hogy most a mi szülőtájunkon is megkondult a harang. . . és ekkor éreztem először igazán, mi a haza!⁷

Huszonnyolc újonc jött össze az ország minden részéből. 14—20 évesek voltak, többnyire paraszt- vagy szegénysorsú iparos- és hivatalnokcsaládok gyermekei. Sok volt közöttük az árva: mind alakuló és alakítható szellemű anyag.⁸ Két nap múlva fogadalmat tettek: Gáspár János, Perényi Mihály, Surányi Antal, Katona Ferenc, Komáromi Károly, Vajda Imre, Somogyi István, Kőrodi Lajos, Polgár István, Nagy Aurél, Hajós József, Zelky Károly, Baltaváry Jenő, Nagy Lajos, Horváth Antal, Mátyássy István, Juhász Gyula, Szepesi Bódog, Szegedi László, Nagy Ferenc, Károlyi Gábor, Bíró Imre, Babos Dezső, Albert István, Pap Imre, Sebes Gyula, Havas Vilmos és Agárdi László.⁹

Eskütétel után még ugyanazon a napon következett a beöltözés: ekkor kaptak reve-rendát. Civilkabátjukat leadták a magiszternek. Augusztus 28-án végignézték a volt noviciusok fogadalmát.¹⁰ A fogadalmat tett noviciusok hazamenetele után, 28-án aludtak az újonc növendékek, köztük Juhász Gyula is először a dormitóriumban.

Megkezdődtek a hétköznapiak. A noviciátus szigorúan kiszabott napirendjéről a két, még ma is élő kortárs és szemtanú, Agárdi László és Bíró Imre levélben számolt be nekem. Hangsúlyozni szeretném, hogy ők Juhász két említett írását: tehát *A tékozló fiút* is csak az általam a továbbiakban felhasználandó levélbeli közléseik elküldése után olvasták el, ismerték meg. Ez még érdekesebbé teszi közléseik valamint *A tékozló fiú* egyes mozzanatai között fennálló hasonlóságot. (Pl.: a magiszter intelme a borral kapcsolatban; találkozás séta közben a rabokkal; maga a napirend csaknem teljes egészében.)

A napirend betartásáról a „horárius” gondoskodott cseppet. Télen-nyáron egyaránt korán reggel, fél 6-kor volt az ébresztő. 6-tól 7-ig közös imádság és szentmihelahallgatás. Mindenki új imakönyvet kapott. 7 óra után volt a reggeli. 8-kor kezdődtek az előadások. Az osztályt nem végzők a noviciátusi tanteremben, az osztályt végzők pedig lakosbórákban részesültek oktatásban. Ezzel telt el a délelőtt. Délben az ebéd a földszinti refektóriumban volt. A tanárok mást étkezést kaptak, de a noviciusoknak is kijutott bizonyos ünnepnapokon a bor. A magiszter azonban intette a növendékeket: „Carissimi! A bor nem azért van az asztalon, hogy elfogyjon!”¹¹ A szemesebbek nemcsak hogy nem fogadták meg a tanácsot, hanem szomszédjaiktól is elkérték. Többek előtt érintetlen maradt. Az ételeket a kiszolgálók (kredenciárius tanulók) egy mell-magasságban nyíló ablakon kapták az ebédlővel szomszédos konyhából tálcan és csészékben. A noviciusok adták tovább egymásnak, majd az üres edényeket vissza a kredenciáriusoknak. Ebéd után némi szabad idő (tempus liberum) következett. Aztán megint két tanítási óra. Előadás után párokba osztva séta — sétabottal a kézben — a városba vagy a környékére. Sokszor elmentek a Hétkápolnáig, a vasúti síneken túl eső dombokra, télen Kisváciig. Gyakran találkoztak a váci fegyház rabjaival, néha az inasgyerekek utánuk károgtak, fekete ruhájuk miatt a varjakhoz hasonlítva őket. Séta után stúdium az esti hosszabb imádságig. Imádkozás után vacsora, utána ismét rövid imádság. Ettől kezdve beszélgetési tilalom (silentium) a reggeli imádkozás, illetve mise utánig.¹¹

Ez a télen-nyáron-ugyanaz napirend lehetővé teszi az élményalapja a *Gyázköntös* (1910) c. Juhász vers metaforáinak:

A szürke unalom barátságát
Fölvenni és letenni mindenik nap,
Az elgyötört vágy egyhangú imáját
Hadarni mindig, míg ajkunk kiszikkad.

⁷ AGÁRDI 1961. ápr. 2-án, BÍRÓ 1961. máj. 6-án hozzám írott levele alapján.

⁸ A magyar Kegyes-Tanítórend névtára az 1899—1900. tanévre. Bp. 1960. 47.

⁹ AGÁRDI: Adat. It. I. h.

¹¹ AGÁRDI és BÍRÓ levelei alapján.

A váckörnyéki sétákra emlékeztetnek a következő sorok:

Ó ismerem: velem járt éjt napon
Sötét köpenyben, mint a zord zarándok,
Mentünk, mint néma zárdái barátok
A temetőbe tartó utakon.

[Melankólia (1925)]

A noviciusok mestere, (magisztere) Roch Gyula tanította a rendi tárgyakat (fogadalomtan, a rend története, alapszabályai), így ő végezte a szerzetesi életre való előkészítést. A piarista rend elhunyt tagjainak emlékére 1925-ben kiadott évkönyv többek között ezeket írja Roch Gyuláról:¹² „A túlfeszített munka okozta idegességében olykor talán kelletlenül erősebben markolt bele a fiatal lelkekbe.”

„Szigorú, kedélytelen ember volt, mindent szóvá tett. Éjjel is benézett a szobájával szomszédos hálószobába, és helyre igazította a félrecsúszott takarókat is. Vasárnapi beszédében keményen megróttá a hét közben tapasztalt hibákat. Arra törekedett, — a szükségesnél nagyobb buzgalommal — hogy növendékeit bevezesse a rendi életbe és fegyelembe” — jellemzi Bíró Imre egykori nevelőjét.¹³

A *tékozló fiú* felfokozott ellenszenvvel, a negatív vonásokat élesítve mutatja be a magisztert. Ez azzal magyarázható, hogy *A tékozló fiú* elsősorban lélekkrajz. Az író a lélektani megoldás érthetőbbé és indokolttá tétele céljából a hős lelki fejlődésének szolgálatába állítja a cselekvő személyek jellemét és az eseményeket. A rokonszenves promagiszter Rómába való utazása után — ami csak a kisregényben történt így (sem Agárdi, sem Babos nem emlékszik erre) — a magiszter ellenszenves egyénisége, zsarnokoskodása adta az első lökést az immár magára maradt hősnek, Bacsó Jánosnak, hogy elhagyja a noviciátust. Így a magiszter negatív vonásokban, hibákban kétségtelenül gazdag jellemének hiperbolizált bemutatása a meggyőzőbb motiválást is szolgálta. „Rándvég Mihály, a másodmester (promagiszter) latin és görög nyelvet valamint éneket tanított. Ő is pontos, pedáns ember volt, de nem oly keménykezü, mint Roch. Ő is mindent észrevett, szót is érte, de megértőbb és közvetlenebb volt, ezért közszeretetten állott” — írja levelében Bíró Imre.¹⁴

„A virágok és gyümölcsök szerelmese” Kőszegen született 1855-ben. 1878-ban lett a rend tagja. 1880-tól Vácot tanított. 1894-ben promagiszterré, 1900-ban, Roch Gyula távozása után magiszterré nevezték ki. 1910-ben tüdőbaja miatt megvált Váctól — nem bírta az ottani erős levegőt. Mosonmagyaróvárról lett házfőnök és igazgató. Itt halt meg 1917-ben.¹⁵

„Magiszterünk szigorú férfiu volt — írja Juhász (Ö. 1 : 191.) — de a promagiszter a világ legbájosabb embere. . .nagyon kedvelte a zenét, maga harmóniumon játszott órák hosszat, és kiválasztott költője a szelídlelkű Vergilius volt, akit oly áhítatosan tolmácsolott nekünk, mint a szentatyákat.” Hasonlóan nagy szeretettel emlékezik meg *A könyvek és én* c. írásában is erről a „gyermemetegül tiszta és bölcsességig emelkedett öreg szerzetes”-ről.

„Nyolc hónapig nem tudtam semmit a világról” — írja a költő. (Ö. 1 : 191.) Nehéz volt „a csönd és magányosság komor képeit és hangulatait, a rideg folyosót” megszoknia. Vágyódott az otthoni környezet után: „Magam gyakran fölkeltem, és mezítláb suhantam a kongó boltíves folyosóra és néztem, néztem a nagy sárga holdat, amely most Szeged fölött is mosolyog. . .” (Ö. 1 : 191.)

Az első naptól kezdve komolyan vette a szerzetesi életet. „Az ünnepélyes szentmiséken — írja róla Agárdi¹⁶ — gyakran szerepelt, mint szertartásvezető, gyertyáttartó vagy tömjénvivő.” A felemelőt, a magasztosat kereste ebben az életben. Megtanult lelkesedni nem mindennapi dolgokért, s ilyeneknek vágyott maga is részese lenni. Különösen egy olvasmány jelentett mély élményt számára: Chateaubriand Vértanú. Eudor és Cymodocea szerelmének és vértanúságának története, de különösen Eudor eltévelyése, majd vezeklése, szenvedése, hősi halála, melyet a „katolikus és legitimista” író a kereszténység prózai eposzának nevezett művében nagy megjelenítő erővel írt meg, döbbenetes erővel hatott Juhászra. „Chateaubriand finom, nemes, ábrándos, ragyogó katolikus ellenforradalmár költészeté a legmélyebb irodalmi élményem volt ekkor — írja. (Ö. 1 : 191.) — Elhatároztam, hogy misszionárius leszek, elmegek valami exotikus tájra, és vértanúhalált halok a kereszténységért.” Gyönyörűnek találta a szigorú szerzetesi életet, sőt maga is kínoztá, sanyargatta testét. Ilyenkor „nagy öröme telt a tökéletesség gyakorlásában. Gyakran fölserkent éjjel, kilopózott a hideg folyosóra, és a hideg kövön, a feszü-

¹² FRIEDRICH GYULA: Az Űrban elhunyt rendtagok kegyes emlékezete 1923. szept. 1-től 1925. szept. 1-ig. Kézirat. Kegyesrendiek Központi Könyvtára. 10. 1.

¹³ BIRÓ id. lev.

¹⁴ Uo.

¹⁵ FRIEDRICH I. m. 1916. szept. 1-től 1918 szept. 1-ig. Vác 1920. 4—6.

¹⁶ AGÁRDI: Adat. It i.h.

let előtt leborulva buzgó imádságba merült, míg a hajnal föl nem derengett.” (Ö. 2 : 135.) Renánért akart vezekelni, Szent Ágostont, Assisi Ferencet és Loyola Ignácot akarta követni, akik hosszú tévelygés után tértek meg.

Csakhamar csalódnia kellett. A rend nem szenteket és mártírokat, hanem józanéletű, engedelmes közkatonákat akart az egyház számára nevelni. Noviciustársai átlagemberek lévén, minden túlzástól tartózkodva az arany középutat választották: alkalmazkodva, bele-nyugodva, engedelmeskedve élték a kolostor szürke életét. Értetlenül figyelték Juhász szélsőségek felé hajló viselkedését, túlbuzgóságát, a nevelők pedig egyenesen elítélték. Az eszmények lassanként szertefoszlottak. Hamarosan rá kellett döbennie, hogy lényegében semmi sem változott, a kolostorban éppúgy nem értik meg, a lelki béke és harmónia itt is megvalósíthatatlan, akár odakinn. Fiatal érzékei is lázadni kezdtek az örömtelen, egyhangú élet ellen. A kolostor már nem a nagy, heroikus tettekre való felkészülés színhelye, hanem a vallás kaszárnyája volt számára.

Egyre inkább Zola és Anatole France lázadó szelleme, a kétely, a szabad élet utáni vágy ébredt fel hatalmas erővel benne, a noviciátus napirendhez kötött életét zsarnoki elnyomásnak, a kolostor falait börtönnek érezte, amelyek közül jó volna minél hamarabb kiszabadulnia.

1900 elején olyan esemény történt a noviciátusban, amely nemcsak az ő lelki harcára, hanem noviciustársai kelleyállapotára is elemi erővel hatott: hirtelen, tragikusan meghalt Juhász évfolyamának legidősebb tagja, seniorja, Gáspár János.

A szombathelyi születésű, szerencsétlen sorsú fiatal szerzetesújonc húszéves, magistermetű, erős, egészséges fiú volt. Az 1899–1900-as tél rendkívüli hideget hozott. Ő sietve, anélkül, hogy kellően felöltözött volna ment ki éjjel a dolgára, megfázott, tüdőgyulladást kapott. A betegség gyorsan folyt le: Gáspár János 1900. január 11-én meghalt.¹⁷

„Egy elbocsájtás vagy önkéntes kilépés is igen foglalkoztatott bennünket, el lehet tehát képzelni, hogy milyen hatással volt ránk egyik társunk halála” — írja Bíró Imre.¹⁸ „A halottat a noviciátus kápolnájában ravatalozták fel. A szomszéd szobában alvó noviciusok — emlékszik vissza Agárdi László¹⁹ — panaszkodtak, hogy egész éjjel féltek emiatt.”

Napról napra érezte, hogy a kolostor falai között — ahogyan a *bűnös barát* (1912) c. versében utóbb írta — „az örök múlás szele hegedül”. Egyre kibírhatatlanabbnak, félelmetesebbnek érezte a noviciátust.

Egy másik, nehezebben körvonalazható epizód tette ezt az érzést még erősebbé. Elbeszélésében egy bizonyos Zarkóczy Kálmánról ír Juhász, aki a kolostorban beteges vonzalmával üldözte őt. Agárdi László is ír egy bizonyos „budapesti születésű, cinikusan viselkedő Z. K.”-ról, aki Juhászal egy napon hagyta el a noviciátust.²⁰

Elküldtem Agárdinak Zarkóczy leírását Juhász elbeszélése alapján. Így válaszolt:²¹ „Helyes a leírás, Z. K. ilyen volt. Távozása után többé nem hallottunk róla.” Minden bizonnyal a budapesti születésű Zelky Károlyról írt Juhász és Agárdi egyaránt.

Ez a mozzanat állhatott egy, a megszületése után azonnal megsemmisített drámája középpontjában. „Egy intim drámát írtam »Noviciusok« címmel, amit most nem vagyok hajlandó letisztázni. Maga lesz az első (és tán utolsó) olvasója. A hőse én vagyok” — írja Kosztolányinak 1905 augusztusában.²²

A honvágy, az elretentő élmények után most olyan benyomások következtek, amelyek a külvilágot tették egyre kívánatosabbá. A tavasz melege behatolt a kolostor falai közé is: „Bevallom, hogy a szerelem se kimélt már ez időben, de eszményképem olyan messze és fönn állott, a csillagos menyorszámban, az Úr trónusa mellett, a szeráfok között és Szent Teréznek hívták” — ír a költő egy valóban szokatlan élményről. (Ö. 1 : 191.) Agárdi László is emlékszik a dormitóriumban elhelyezett szentképre, mely — mint ahogy levelében írja²³ — „a realitást szem előtt tartó rendi nevelés okossága: nemcsak a férfiak, hanem a nők között is vannak szentek”. Furcsa hatás: ez a szentkép a földi élet utáni vágyat ébresztette fel a költőben:

Tavasszal elméláztam az imákon,
És úgy sejtettem: él még e világon
Valaki, aki engem még szerethet.

[Egy régi novicius. . . (1906)]

A kolostorból kizárt világot egy újság varázsolta elé, melyet vagy a kályhafűtő csempé-
szett be, vagy hazulról küldött élelmiszercsomag burkolópapírként jutott be hozzá.
Zoláról vitakozott rendtársaival, s egyre elkeseredettebb hangú leveleket küldött haza.

¹⁷ AGÁRDI és BÍRÓ levelei alapján.

¹⁸ BÍRÓ id. lev.

¹⁹ AGÁRDI id. lev.

²⁰ Uo.

²¹ AGÁRDI lev. 1961. jún. 2.

²² Juhász levele Kosztolányihoz. B. K. J. levelezése. Sajtó alá rendezte BELIA GYÖRGY Bp. 1959. 100.

²³ AGÁRDI lev. 1961. jún. 2.

Hogy a kilépés hogyan történt, nehéz teljes pontossággal megállapítani. Elbeszélésében Juhász noviciustársának betegségét — amely a valóságban két hétig tarthatott — nyolc hónapra nyújtja. A kisregény haldokló noviciusának, Vándornak a betegsége és halála lesz ezzel a távozás egyik fő rúgója, s egyben egy hatásos lélektani megoldás alapja és eszköze. Az írói fantázia és élményformálás nyomait érezhetjük visszaemlékezéséből is. (Ö. 1 : 193.)

A valóságban az történt, hogy Juhász a hazaküldött panaszkodó levelei egyikét azzal fejezte be, hogy: „lehetek még jó világi, de nem jó szerzetes”.²⁴ Valószínűleg halványan célozgatott Zelkynek vele szemben tanúsított viselkedésére. A magiszter, aki minden hazaküldött levelet elolvasott, azonnal átlátta a helyzetet, és gyorsan határozott. Juhászt és Zelkyt elkülönítették a többiekől. Egy napon hagyták el a rendházat, a magiszter még pénzt is előlegezett a költőnek az útiköltségek fedezésére. „Május ötödike volt éppen — írja visszaemlékezésében (Ö. 1 : 192—193.), — Napóleon halálának évfordulója és Munkácsy temetése, mikor egy fél-szeg és nyugtalan fiatalember megérkezett a váci vonattal Budapestre.” Innen este utazott tovább Szegedre. A vonaton Byron Kainját olvasta. Saját szenvedései, kételyei jutottak eszébe, mikor az engedelmisséget, térd- és főhajtatást megtagadó, teremtőjétől tudást és halhatatlanságot követelő Kain és Lucifer lázadást sejtető dialógusait olvasta. „Még bennem gomolyogtak — írja²⁵ — a csend és magányosság komor képei, a régi folyosó, régi püspökök arcképeivel, a hosszú közös imák és elmélkedések az oratóriumban, a refektórium hallgatag böjti homálya, a múzeum tudományos nyugalma, az infirmária, ahol a haldokló carissimus ágya mellett imádkoztunk, a dormitórium az őrzőangyal képével, és most egyszerre a tagadás és lázadás nagy költője szól hozzám hatalmas hangjával. Szinte elszédültem a szabadság levegőjétől, mely most hirtelen megcsapott, az élet és gondolat teljessége tárult ki előttem, a lehetőségek birodalma nyílt meg, ifjúság, munka, harc, szerelem, dicsőség vártak reám.”

3.

A váci napok élménye Juhász egész költészetén végighúzódik. Jelentőségét azonban eltúlozni nem szabad. A felszabadulás előtti kritika ezen a ponton is torzított. Cs. Szabó László például Juhász költészetének fő élményterületébe sorolja a papnövendék emlékeket. A torzítás legkirívóbb példáját azonban Váth János nyújtja. Ő Juhász költészetének fő ihletőjét látja a novicius-élményekben.²⁶

A váci ihletésű verseket vizsgálva sajátos kettősség állapítható meg. Egy részük a kolostori élet Juhász számára emlékezetes, megkapó mozzanatait idézi: *Régi opátos alkonyat* (1910), *Jó volna. . .* (1924), *Ki álltam. . .* (1925), *Egy régi novicius* (1926). Nostalgikus visszavágódás csendül ki ezekből. Közvetlen ihletőjük a költő életében bekövetkezett egy-egy kudarc, csapás, csalódás lehetett. Ilyenkor újra szeretné kezdeni az életet, fiatalon, álmokkal, vágyakkal, hittel telve.

Jó volna egyszer még a hús kolostor
Komoly és kongó folyosóin át
Tizenhatéves hittel égbe zsongó
Hangon rebegni régi szép imát.
A szűz tavaszba szűz vágygal kinézni,
Mint tengerre a fiatal hajós
És a jövendőt álmokkal idézni,
Mint görbe bottal madarat a jós.
Jó volna egyszer még elhinni fájón,
Hogy életem csak vár és nem siet,
De körülöttem megjárt pusztaságon
Üres kancsók és összetört szívek.

[Jó volna. . . (1924)]

Úgy érzi, hogy a szerzetesi pálya nyugalmat, harc nélkül érvényesülést hozott volna, és a kilépés a számára egyedül helyes és biztos út elhagyása volt:

A kereszt fénylett, hallgatott.
Mentünk az estbe, kispapok. . .

Azóta sokszor mentem én
Az estbe, éjbe, árnyba, gyászba

²⁴ JUHÁSZ MARGIT szóbeli közlése.

²⁵ Kézirattörredék. Kilenyi féle Juhász-gyűjtemény.

²⁶ VÖRÖS LÁSZLÓ: Juhász Gyula és a vallás. Szakdolgozat. Szeged 1962. 30.

S nem fénylett már rám az a fény,
 Dóm tornya sárgás ragyogása.
 De jaj, nem is lesz soha már
 Ama boldog sugárnak mása
 S nem lesz ama csönd, üdv, remény,
 Azóta messze mentem én!

[Régi opálos alkonyat (1910)]

A váci ihletésű verseknek ez a csoportja túlnyomórészt Juhász életének legküzdelmesebb periódusában, 1924 és 1934 között született. Ezért lényegesebbnek kell tartanunk azokat a verseket, amelyek a kolostori élet árnyoldalait mutatják be, mert ezek a Juhász életműben időben egyenletesen elosztva helyezkednek el, így a bennük leszűrt vélemény inkább tekinthető szilárdnak: *Szűzek* (1904), *Beato Angelico* (1909), *A bűnös barát* (1912), *Váci szeptember 1899.* (1934). Itt kell megemlítenünk a *Mikor én piarista voltam* (1921) és *A tékozló fiú* (1925) c. írását is. Érdekes és szembetűnő, hogy míg a nosztalgikus versekben a magánember szemével nézi Juhász a kolostori élményeket, és a szerzetesi életmódot elfogadhatónak tartja, addig a fenti verseiben, írásaiban főleg arról esik szó, hogyan viszonyul mindehhez a művész, a költő. Itt a válasz már csak egyértelműen elutasító lehet.

E két verscsoport összevetése egyben választ ad arra a kérdésre is, hogyan hatott a váci intermezzo Juhász világnézeti, emberi fejlődésére. Az elrettentő élmények megtisztították vallásosságát minden klerikális színezettől, s a megkapó mozzanatok hatásával együtt a deista jelleg felé mélyítették.

A váci élmények, a kolostori élet szokatlansága, a vallási szertartások mozzanatai jelentős szerepet játszottak Juhász miszticizmusának kialakulásában. Erről maga vall már 1906-ban: „Tizenhatéves koromban piarista novicius voltam. Miszticizmusom eredete”.²⁷

A nyolchónapig tartó szellemi rabság után, ahogy írja: „a lehetőségek birodalma nyílt meg, ifjúság, munka, harc, szerelem, dicsőség vártak reám.” Juhász mohón vetette bele magát az életbe és az irodalomba. A következő két gimnáziumi éve alatt végzett önképzőkori munkája már sejteti a sokoldalú alkotóművészt: a költőt, prózistát, kritikust és az újságíró.

Csaplár Ferenc

Igazi és ál Radnóti-problémák

Diószegi András *Radnóti-problémák* című (az ItK 1964. 4. számában olvasható) cikke szerint a Radnóti-problémát megoldottnak tekinthetjük, de még vannak vitás tételek, nyitott kérdések. „Komlós Aladár magát a főkérdést, Radnóti költészetének szocialista jellegét is vitatja; az ő szemében Radnóti egyike azoknak a polgári lírikusoknak, akik a 30-as évek során szembefordultak a fasizmussal, anélkül, hogy világnézetük, esztétikájuk polgári jellegét feladták volna.”

Meglepetve olvastam e sorokat. Ezt írtam volna? De hiszen ezt azért sem tehettem, mert restelnék ilyen pongyolán, ilyen pontatlanul, ilyen semmitmondóan fogalmazni. Valóban nemcsak Radnótit, de soha senkit sem neveztem így egyszerűen, közelebbi meghatározás nélkül polgári lírikusnak, mert az ilyen jellemzésnek olyan bizonytalan, olyan végtelenül sokféle értelme van, hogy épp ezért semmi értelme sincs: nem tudni, hogy a szocializmussal rokon-szenvező „polgári” írók kell-e érteni rajta vagy a szocializmust tagadó polgári liberálist. Mit írtam hát? Azt, hogy Radnóti viszonya a szocializmushoz még további tisztázásra szorul, mert líráját nem hatják úgy át, mint József Attiláét, a marxizmus tanításai, az osztályharc gondolata és indulata”. Radnóti baloldali volt, a szónak a Horthy-korban használatos értelmében, amely szerint a baloldaliság ellenzékiesség, szembenállás a Horthy-rendszerrel és szimpátia a szocializmus eszméjével; s ő e sokféle árnyalatot magábafoglaló baloldaliságnak is a baloldalán állt. Még a szerelemnek is oly változatát látjuk nála, „amely csak a szocializmus erkölcsének légkörében termethet meg”, sőt „a természetben talált mély és feltűnő öröme szintén nem független szocializmusától, érezhetően elfordulás a nagyváros természetellenes rendjétől, a polgári élettől, vágy egy szabadabb és tisztább élet után”. S mint ahogy általában „a fasizmus ellen harcolók, nemcsak ellenállóknak érezték magukat, hanem egy jobb emberi társadalom előharcosainak is”, úgy ő is „nemcsak a hitlerizmus bukását s utána a régi élet folytatását várta, hanem új világot is”, s az új világot leíró szavai „az osztály nélküli társadalomra utalnak”.

Nem vitázom ezúttal arról, hogy igazam volt-e vagy sem. Csak azt kívántam megmutatni, hogy a *Kritika* c. folyóirat szerkesztője olyan állítást tulajdonít nekem, amelynek semmi értelme nincs, s ha mégis valami értelmet olvasunk bele, az egyenesen ellentétes a cikkemben találhatóval.

Komlós Aladár

²⁷ Juhász levele Horváth Henrikhez. 1906. Kéleányi-gyűjtemény.

Redl Károly

PROBLÉMÁK GELLÉRT PÜSPÖK DELIBERATIO-JÁBAN¹

A velencei származású Gellért csanádi püspök egyetlen ráánkmaradt és egyben utolsó műve, a *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*, a magyarországi latin nyelvű teológiai irodalom legrégebb emléke, a XI. század első feléből.² A *Deliberatio* allegorikus-misztikus módszert alkalmazó exegetikai irat, a katénás irodalom érdekes terméke, amely tárgyát Dániel próféta könyvéből meríti. Gellért a Nabukodonozor király által a tüzes kemencébe vetett három ifjúnak, Ananiásnak, Azariásnak és Misahelnek csodálatos szabadulásukért zengett dicsőítő énekét kívánja magyarázni. Gellért csodálkozik azon, hogy ennek az egyház liturgikus gyakorlatában jól ismert himnusznek a fejtegetésével előtte még senki sem foglalkozott, mintha titkok híján levőnek tartották volna, holott — mint mondja — a legnagyobb titkok vannak benne elrejtve.³ Úgy látszik tehát, hogy nem tudott Rabanus Maurusnak ezen canticum értelmezésével foglalkozó kis munkájáról, bár az esetleges összefüggés kérdését még közelebbről meg kellene vizsgálni.⁴ A *Deliberatio*, noha 8 könyvre terjed, mégis befejezetlen: csupán az első kilenc vers magyarázatával készül el (Dan. 3, 57–65), a himnusz nagyobb része azonban megtárgyalatlan marad. Előadásomban ennek a műnek néhány problémájával szeretnék foglalkozni.

A Gellért püspök életére és művére vonatkozó kutatások Karácsonyi János alapvető monográfiája (1887),⁵ de Manitiუსnak a középkori latin irodalom történetéről írt művében Gellértről készített vázlata⁶ óta is jelentős eredményeket hoztak. Bár a kutatók figyelmét elsősorban a két Gellért-legenda, a *Legenda Maior* és *Minor* kötötte le, ami könnyen érthető, hiszen ezek a korai magyar történelem elsőrendű forrásai közé tartoznak, azért a némileg elhanyagoltabb *Deliberatio*-val kapcsolatban is születtek figyelemre méltó megállapítások, mégpedig forrásainak vizsgálata terén.⁷

Gellért teológiájának elemzése során Ibrányi Ferenc⁸ rámutatott arra a nagyon érdekes tényre, hogy a *Deliberatio*-ban a nyugati teológia hagyományos anyaga mellett jól megkülönböztethető egy eléggé heterogén réteg, amely Pseudo-Dionysius Areopagita misztikus teológiájából származik. Főként Gellértnek Istenről adott tanításában mutatkozik meg ez a hatás, akit kimondhatatlan és elviselhetetlen világosságnak nevez, és aki az őszegység, amelyben minden létező részesedik, amennyiben egy. Amit Gellért Isten lételjességéről és transzcendenciájáról, a tökéletesség hármasságáról, a misztikus homályról mond, azt mind Dionysiusból veszi. De innen származik a megismerés illuminációs elmélete, az angyalokra vonatkozó nézeteinek egy része, akiket Gellért Dionysius *De coelesti hierarchia* című műve nyomán „coelestis essentia”-knak nevez, és kegyelemtanában az isteni kiadásnak és a teremtményi részesedésnek, a manatióknak és participatióknak a gondolata is. Ibrányi még úgy gondolta, hogy Gellért közvetlenül görög eredetiben tanulmányozta az areopagitikus iratokat, és ezért a keleti teológia nyugatra való áramlásának egyik közvetítőjeként értékelte őt. Gellért műve

¹ Előadásaként elhangzott „Quellenprobleme in der *Deliberatio* des Bischofs Gerhard” címen a Deutsche Historiker-Gesellschaft Okortörténeti szekciójának Stralsundban tartott II. Nemzetközi Ülésszakán 1962. szeptember 5-én a „Historiographie und Religionsgeschichte der Spätantike” témakörrel foglalkozó munkacsoportban.

² Egyetlen, hibás kiadása: Ignatius de Batthyán, Sancti Gerardi Episcopi Chanadiensis Scripta Et Acta. . . , Albo-Carolinae MDCCXC. — Olvasásakor ajánlatos figyelemmel kísérni Sörös P. szövegkritikai megjegyzéseit a Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend Története I. köt. IV. Függelékében.

³ Delib. 2, 74.

⁴ A problémát felvetette BODOR ANDRÁS alább idézendő cikkében.

⁵ KARÁCSONYI JÁNOS: Szent Gellért csanádi püspök élete és művei. Bp. 1887.

⁶ MAX MANITIUS: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. II. Teil. München 1923. 74–81.

⁷ A Gellért-legendák problémáiról legújabbán íj. HORVÁTH JÁNOS: A Gellért-legendák forrásértéke. MTA I. OK XIII. köt. 1–4. sz.

⁸ IBRÁNYI FERENC: Szent Gellért teológiája. Szent István Emlékkönyv I. köt. 495–556.

így szerepet kapott volna a dionysiusi gondolatvilágnak a nyugati teológia számára oly nagy jelentőségű recepciója folyamatában, amelyet Hilduin és Scotus Eriugena fordításai indítottak meg a IX. században.

Ivánka Endrénének⁹ azonban már sikerült kimutatnia, hogy Gellért Dionysius Areopagita műveit, nevezetesen a *De divinis nominibus* címűt és Maximus Confessor ehhez írt kommentárját¹⁰ Scotus Eriugena, ill. Anastasius Bibliothecarius latin fordításában idézi. Ennek ellenére Gellért görög tudását még ő is biztosra veszi a következő indokok alapján: Először, mivel a *Deliberatio* latin szövege némely esetben olyan kifejezéseket tartalmaz, amelyek az előző latin fordításokból nem magyarázhatók meg kielégítően és szerinte feltételezik a görög eredeti tekintetbe vételét. A legfontosabb ezek között az „essentiatio” főnév, amelyet Gellért Dionysius terminológiája alapján megtestesülés (incarnatio) értelemben használ. Az *οδοιωσις* főnév ugyan nem fordul elő Dionysiusnál — mondja Ivánka —, csak a megfelelő ige (*οδοιωθηvai, οδοιωται*), de ebből a görög igéből könnyen képezhető az „essentiatio” főnév, feltéve, hogy az igét „essentiari”-nak fordítjuk, s nem „substantificari”-nak, mint Scotus vagy „substantiari”-nak, mint Hilduin. Ivánka ezért felteszi, hogy Gellért a görög szöveg szem előtt tartásával alkotta meg az „essentiatio” főnevet. Jegyezzük meg vele szemben, hogy fölösleges görög szöveg ismeretének feltételezése ebben az esetben. Ugyanannak a műnek, tehát a *De divinis nominibus*-nak a fordításában, amelyből az előbbi példák valók, Eriugena a görög ige fordítására használja egy „essentiari” ige alakjait is, pl. az *οδοιωθη* aoristost „essentiata est”-tel adja vissza.¹¹ Gellért tehát pusztán a Scotus-fordítás ismerete alapján már képezhetette az „essentiatio” főnevet. Egyébként az *οδοιωσις* főnév is előfordul egyszer Dionysiusnál, igaz, hogy nem megtestesülés értelemben, amit Scotus „essentialitas”-nak fordít.¹² A másik érv Gellért görög tudása mellett az, hogy Gellért, Ivánka szerint, görög eredetiben ismeri Epiphanius egyházatyának az eretnekségekről írt művét, a *Panarion*-t, és hogy a nevek etimologikus magyarázatában is részben görög forrásokat követ.

Ez utóbbi érv azóta megdőlt, és ezzel Gellért görög tudása problematikussá vált. Bodor András¹³ ugyanis kimutatta, hogy a *Deliberatio* fő forrása a név szerint sehol sem említett Isidorus *Etymologiae* című munkája. Isidorusból veszi Gellért sok egyéb világi és egyházi jellegű tudnivaló mellett az eretnekeknek műve első könyvében található felsorolását és nem a görög Epiphaniusból, mint azt Ivánka, de nem is Epiphanius esetleges ismeretlen latin fordításából, mint azt Manitius feltételezte. És Isidorusból származik a nevek etimologikus magyarázata is.

A *Deliberatio* forrásainak vizsgálata terén elért eredmények azonban további problémákat involváltnak. Mindenekelőtt, bár a *Deliberatio* legfontosabb forrásaira az eddigi kutatások rámutattak, nem egy részlet felderítetlen vagy megvilágítatlan maradt, amelyek pedig még jelentősen befolyásolhatják a *Deliberatio* jelenleg sajnos hiányzó összefoglaló modern méltatását.¹⁴

Továbbá, hogy Gellértnek a Pseudo-Dionysius Areopagitához való viszonya kérdésénél maradjunk, említsük meg csupán a következő tisztázásra váró feladatokat: Használt-e Gellért görög forrásokat vagy nem? Egyelőre úgy látszik, hogy nem, de véglegesen csak akkor mondhatunk, ha a dionysiusi terminológia minden nyomát a *Deliberatio*-ban megvizsgáljuk ebből a szempontból is. A görög források használata mellett eddig felhözott, általában nem kielégítő érveken kívül van ugyanis olyan, amit mostanáig nem hangsúlyoztak eléggé. Gellért kétszer használja a „hieromista” főnevet,¹⁵ amely a dionysiusi *ιερομύστης* megfelelője. Ez a dionysiusi terminus azonban nem fordul elő a latin fordításokban és így a görög szöveg ismeretére vall.¹⁶ Fontos probléma az is, hogy honnan és milyen úton jutott hozzá Gellért az areopagitikus iratokhoz, elsősorban a kétségtelenül használt latin fordításokhoz, amelyeknek ismerete a XI. században feltűnő dolog Nyugaton.

⁹ IVÁNKA ENDRE: Szent Gellért görög műveltségének problémája, ÉrtNy Széptud. XXVI. köt. 3. sz., MTA kiad., Bp. 1942.

¹⁰ Az areopagitikus iratokhoz készült, Maximus Confessor neve alatt hagyományozott kommentárokat, mint H. U. v. BALTHASAR kimutatta (*Das Schollenwerk des Johannes v. Scythopolis, Scholastik* 15. 1940. 16–38), legnagyobb részt Scythopolis-i Johannesnek kell tulajdonítanunk. Cf. WALTHER VÖLKER, *Der Einfluss des Pseudo-Dionysius Areopagita auf Maximus Confessor, Studien zum Neuen Testament und zur Patristik*. Bd. 77. Berlin 1961. 332–333.

¹¹ *De divinis nominibus* c. 2. — Dionysiaca (Recueil donnant l'ensemble des traductions latines des ouvrages attribués au Denys de l'Aréopages. 1937) I. 109.

¹² *De div. nom.* c. 2. — Dionysiaca I. 85.

¹³ BODOR ANDRÁS, Szent Gellért *Deliberatio*-jának főforrása. Száz. 77 (1943) 173–227.

¹⁴ Ilyen érdekes részlet pl. a világot kormányzó hét „principium” problémája (*Delib.* 53–54).

¹⁵ *Delib.* 4, 243 — Vö. IVÁNKA i. m. 7.

¹⁶ A *ιερομύστης* terminus háromszor fordul elő az areopagitikus iratokban. Kétszer a *De div. nom.*-ban (*Dionysiaca* I. 75. 137), ahol Hilduin „sacri initiatores”-nek ill. „sacreiniciati”-nak, Eriugena pedig „sacri doctores”-nek ill. „sancti doctores”-nek fordítja. Egyszer pedig az *Epist. ad Titum*-ban (*Dionysiaca* I, 638), ahol Hilduin „sacri initiatores”-szel, Eriugena pedig „sacri magistri”-vel adja vissza.

A görögökkel való érintkezésre Gellért szülővárosában, Velencében, de általában a korabeli Itáliában megvolt a lehetőség. Áll ez Magyarországra is, ahol a görög egyház már a X. század óta érezte befolyását. A magyar—bizánci kapcsolatok taglalása nélkül említsük meg csak azt, hogy Gellért egyházmegyéjében, éppen püspöki székhelyén, Csanádon, a korábbi Marosváron is volt egy Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt görög monostor.¹⁷

De Gellértnek Nyugat felé is voltak összeköttetései. A *Deliberatio*-ban említi, hogy egykor járt Galliában, és ott Platón értekezéseit olvasta a zsidók istenéről és az égi lelkekről.¹⁸ Külön kérdés, hogy mire, talán a Timaiosra vagy valamilyen pszeudo-platóni műre kell-e itt gondolnunk. Említést tesz egy bizonyos Richardus apátról is, akinek elveszett vagy lap-pangó *De divino patrimonio* című művét, amelyben a szentháromság és a megváltás problémáival is foglalkozott, elküldötte. Ezt a Richardot a verduni St. Vannes kolostor híres apátjával, szent Richarddal, a szerzetesi reformmozgalom egyik kiemelkedő képviselőjével szokás azonosítani, aki szentföldi zarándoklatok alkalmával 1026-ban és talán 1035-ben is átutazóban járt Magyarországon, s feltehetően Gellérttel is kapcsolatba került.¹⁹

Az ugyanis nagyon valószínű, hogy Dionysius Areopagita iratainak latin fordítását Gellért Franciaországban vagy francia közvetítéssel ismerhette meg. A Dionysius-stúdiumok egyik legfontosabb központja a Párizs melletti St. Denys kolostor volt, amelynek apátja, Hilduin volt az areopagitikus művek első fordítója a Dionysius iránt élenken érdeklődő IX. században. Bár ez az érdeklődés a X—XI. században csökken, mégis akad érdekes nyoma az ezredforduló tájékaról is. Szent Odiló, Cluny ötödik apátja, aki a mi István királyunkkal is levelezésben állt, elődjéről, Maiolus apátról (+994) írt *Vilájában* a következőket mondja: „Midőn egyszer szent Dionysius mártír monostorában tartózkodott (ti. Maiolus apát), és éji időben — mint szokása volt — olvasta ugyanezen mártír és csodálatra méltó . . . filozófus könyvét az Égi Fejedelemségről (de Principatu Coelesti), mivel mély álom lepte meg, a gyertya kezéből a könyv lapjára hullott. Akkor valami csodálatos és szokatlan dolog történt: a tűz, természetének tisztét követve, a lenzsínőrt és a viaszt megemésztette, de a könyv lapját sértetlenül hagyta.”²⁰ A XII. századi Dionysius-renaisszánsz, amelynek hátterét e kor reformmozgalmának, a szerzetesség régi formái visszaállítására törekvő új rendeknek, a ciszterciáknak és karthauziáknak, a keleti egyházatyák, a görög tradíciók iránti nagy érdeklődése képezi, lotharingiai és champagne-i kolostorokban talált fordításokra támaszkodik.²¹ Mindez, úgy hisszük, eléggé valószínűsíti Gellért Dionysius-ismeretének francia provenienciáját.

Ezen elsősorban kultúrtörténeti adalékok és problémák mellett, amelyek jól mutatják a mi XI. századi teológusunknál a későantikvitás talajába kapaszkodó szellemi gyökérzetet, legyen szabad felvetnem a *Deliberatio* egy helyével kapcsolatban, amely több külföldi és hazai kutató figyelmét felkeltette, egy inkább társadalomtörténeti jellegű kérdést. Részét képezi ez egy többfelé ágazó problémacsoportnak, amit eretnek-kérdésnek nevezhetünk.

A *Deliberatio*-nak ebből a szempontból legérdekesebb helye az, ahol az isteni erővel (*divinae virtutes*) szembenálló ördögi erők (diabolicae virtutes) szól Gellért, a 4. könyv vége felé, mintegy szemlét tartva a két ellenséges tábor erőviszonyai felett.²²

Először az egyház régi ellenségeivel foglalkozik, akik fölött már sikerült úrrá lenni. Megemlíti Eunomiust, Ariust és Porphyriust, mely utóbbi ellen Eusebius, Apollonaris és az egyházdoktorok ragyogó díszé — „splendor doctorum, lux inter rutilantissima coeli sidera” — a Gellért által különösen nagyrabecsült Jeromos harcoltak eredményesen.

Ezután rátér a jelen helyzetere. Panaszosan állapítja meg, hogy most is milyen sok ellensége van az egyháznak. Már-már elfoglalják az egész földkerekséget, és nincs, aki dőreségeiknek ellene mondjon. Nálunk is (apud nos), tehát Magyarországon, mindnyájan megátkozták nemcsak az isteni szertartásokat, az egyházat és a papokat, hanem magát az Isten fiát, a mi urunkat, Jézus Krisztust is. Gellért azonban pontosabban is jellemzi ezeket az eretnekeket. Minden időben hallatlan eretnekség — mondja — visszakövetelni a holtak lelkeiért keresztény

¹⁷ Vö. MORAVCSIK GYULA: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. Szent István Emlékkönyv I. 402—405.

¹⁸ Delib. 84: In Platone quippe disputationes quondam apud Galliam constitutus quasdam de Deo Hebraeorum confidenter fateor me legisse et coelestibus animis.

¹⁹ Delib. 296 vö. KARÁCSONYI I. m. 257—258. Richardus verduni apát zarándokútjára és magyarországi tartózkodására I. Ademar Cabannensis, Chronicon . . . c. 65. — GOMBOS, Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I. 17; HUGO FLAVINIACENSIS, Chronicon . . . Lib. II. c. 23. — GOMBOS I. m. II. 1202; EBERWINUS, Vita s. Symeonis heremitaе — GOMBOS I. m. III. 2613.

²⁰ De vita beati Maioli libellus (Bibliotheca Cluniacensis. éd. Protat 1915. col. 287): Cum esset aliquando in monasterio sanctissimi martyris Dionysii, et nocturno tempore legeret (ut sui moris erat) ejusdem martyris et admirabilis (utraque lingua, utraque conditione) philosophi librum de Principatu Caelesti, gravi somno superveniente, candela de manu ejus super libri paginam defluit. Accidit tunc quiddam mirabile et insolitum: ignis, naturae suae officium prosequens, linum consumpsit et ceram; paginam dimisit illaesam. Idézi Dionysiaca I. LXXIII. 4. jegyz.

²¹ IVÁNKA I. m. 15.

²² Delib. 97—100.

szokás szerint adott alamizsnákat („omnibus inaudita saceulis haereses (!) repetere eleemosynas pro animabus defunctorum christianorum more expensas”). Ne gondold kedves testvérem — Gellért a Deliberatio-t egy számunkra ismeretlen Isingrimushoz intézi —, hogy ez az üldözés és eretnokség kisebb a régiéknél. Felpanaszolja, hogy az ördög mindazt elvitte, amire az isten törvényei közül megtanítottuk a boldog megvilágosodáshoz újonnan érkezőket — azaz az újonnan megkeresztelteteket, megtérteket. Mindnyájan — mondja — csaknem egyhangúan tagadják a test feltámadását: ennél a vételnél nem lehet nagyobb vétket elkövetni a világban. Érdekes megjegyzést tesz a püspökökre nehezedő politikai nyomásról: Eltiltanak már a beszédétől is, holott püspök a nevünk, adózás alá hajtanak bennünket, holott isteni parancsolat ránkibizta az egész világot. Homályosan céloz egyesekre, akiknek az a szándékuk, hogy az egyház hatalma és méltósága a Methodus-félék (v. Methodius—, methodianistae) segítségével végre nálunk is, az eretnekek tetszésére, egészen meggyöngyüljön. — Nem világos a methodianisták kiléte!

A magyarországi helyzet jellemzése után Gellért figyelmét a külföldi viszonyok felé fordítja. Itáliáról megjegyzi, hogy noha nem szokta az eretnokségeket dajkálni, jelenleg — úgy hallatszik — némely tájain bőven van az eretnokségek gyűlékony anyagából. Verona — „urbium Italiae nobilissima” — eretnekekkel viselős. A dicső Ravenna és a boldog Velence azonban sohasem tűrte meg az isten ellenségeit. Szerencsésnek mondja Galliát, mert ment az eretnekektől, de szerencsétlennek Graeciát, mert sohasem akart eretnokségek nélkül élni.

Szövegünkben a jól megkülönböztethető három rész közül az első, amelyik a régi eretnokségekkel foglalkozik, részben Jeromos Dániel könyvéhez írt kommentárjának bevezetésén, a második Magyarországra vonatkozó rész személyes megfigyelésen, a harmadik, a külföldi viszonyokkal foglalkozó pedig feltehetően közvetett értesülésen alapszik. Közülük kétségkívül a legjelentősebb az, amelyik a hazai „eretnokség”-ről ad hírt. Az ugyanis, amit Gellért Itáliáról, Galliáról és Graeciáról mond, sajnos túlságosan általánoságban mozog és nem árul el semmit az eretnekek tanairól vagy viselkedéséről. Ami a Galliabeli viszonyokat illeti Gellért nyilatkozata, hogy ti. ott nincs eretnokség, túlzott optimizmusról és hiányos érte-sültségről tanúskodik. A század első felében, tehát még Gellért életében, Franciaországban több helyen van eretnokségről tudomásunk: Chalons-sur-Marne (circa 1000), Aquitania (1018), Orléans (1022), Arras (1025) etc.

A XI. századi eretnokségekre és e kor magyar társadalomtörténetére vonatkozó forrásanyagunk szűkösége, valamint a század első felében megfigyelhető nyugati eretnekmozgalmak jellegének nehéz kérdése, amely kapcsolódik a balkáni bogumilizmus és a nyugat-európai katar-mozgalom összefüggésének, a katarizmus genezisének tágabb problémájához, elegendőek voltak ahhoz, hogy a Deliberatio e helye iránt érdeklődést támasszanak, amit csak fokozhatott az a tény, hogy Gellért élete a Kelet és Nyugat között érintkezés akkoriban fontos közvetítő területein, Velencében és Magyarországon játszódott le.

Az értelmezés kérdésében az álláspontok megoszlottak. A kutatók egy része, első-sorban a hazaiak, de Ilarino da Milano²⁵ is, az 1046-os magyarországi ún. Vatha-féle pogány lázadással hozza kapcsolatba, míg más részük, főleg a külföldiek, a hierarchia-ellenesség, az eleemosyna visszakövetelése és a test feltámadása tagadásának alapján dualisztikus eretnokségre gondol, amelyhez a kor eretnekmozgalmaiból keresnek analógiákat. Döllinger²⁴ és P. David²⁵ a katarizmus, Arno Borst²⁶ és a magyar Rónay György²⁷ a bogumilizmus megnyilvánulását vélik itt felfedezhetni. Mielőtt a magunk magyarozati kísérletével előállnánk, először is hársítuk el egy alaptalan nézetet az értelmezés kérdésében, amit Döllinger és utána A. Borst is követ, mikor Gellért szóban forgó szövegét mindentől az észak-itáliai viszonyok jellemzésére próbálják felhasználni, nyilván azon feltételezés alapján, hogy Gellért művét még itáliai tartózkodása alatt írta vagy legalábbis kezdte írni. Lényeges tartalmi és kronológiai érvek ezen felfogás ellen szólnak. Gellért ugyanis, mielőtt Magyarországra került volna, Velencében a Szent György kolostor apátja volt, és csak hosszabb magyarországi tartózkodása után lett püspök. Szövegünk pedig félreérthetetlenül mondja: „et episcopi nominamur”. Helyesen hangsúlyozza ezért Ilarino da Milano, hogy Gellért magyarországi helyzetet ír le („egli describe una situazione ungherese”). A Deliberatio datálása is a mű Magyarországon való keletkezését bizonyítja: A terminus ante quem a közzefogásnak megfelelően szerintünk is 1046 szeptembere, Gellért halálának éve a pogánylázas során, amit többek közt a mű befejezetlensége is valószínűsít. A terminus post quem-et pedig 1044 húsvétjában jelölhetjük meg, ekkor ugyanis Gellért életében Magyarországon olyan esemény történt, amelyre a

²⁵ Ilarino da Milano, Le eresie popolari del secolo XI nell'Europa occidentale. Studi Gregoriani II. Roma 1947. 50—51.

²⁴ IGN. DÖLLINGER, Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters. I. München 1890. 61—62.

²⁵ P. DAVID: Un Credo cathare? Revue d'histoire ecclésiastique. 1939. XXXV, 759. skk.

²⁶ ARNO BORST: Die Katharer. Stuttgart 1953. 78-79.

²⁷ RÓNAY GYÖRGY: Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején, Gellért püspök „Deliberatio”-jának tükrében. ItK. 1956. 471—474.

Deliberatióban is található utalást.²⁸ S végül még egy perdöntő érvet a Deliberatio magyarországi keletkezése mellett, ezúttal a mű eleje tájáról; a harmadik könyvben Gellért „nostra Pannonia”-t említ (Delib. 73.).

A. Borst és nyomán Henri-Charles Puech²⁹ egy másik eltúlzott megállapítást is megkockáztatnak. Borst azt mondja, hogy Gellért szerint az eretnekek „auch in, Griechenland” viele Gesinnungsgenossen haben”. Puech szerint pedig „ils avaient en Grèce beaucoup de congénères, de corréligionnaires”. Gellért viszont csak annyit mond, hogy Graecia szerencsétlen, mert sohasem akart eretnekségek nélkül élni. Utalást sem tesz arra, hogy ezeknek az eretnekeknek valami köze volna a veronai és itáliai eretnekekhez, kivéve persze, hogy egyaránt eretnekeknek nevezi őket, ami azonban még nem kielégítő alap egy olyan fontos kérdés eldöntésénél, mint amilyen a balkáni és nyugati heterodox mozgalmak esetleges kapcsolata a XI. század első felében. Puechnek tehát semmi oka sincs arra, hogy Gellért szövege miatt kételyei támadjanak saját koncepcióját illetően, amely szerint a bogumilizmus expanziója nyugatra csak a XII. század közepénél valamivel előbb kezdődik meg, és a XI. században nyugaton feltűnő eretnek mozgalmak és tanok még nem álltak a bogumilizmus befolyása alatt.

Semmiképp sem lehet tehát, mint Döllinger teszi, ebből a dokumentumból a katharizmus észak-itáliai elterjedésére következtetni, sem pedig, mint Borst, a bogumilek új bizánci irányzatának itáliai jelentkezését olvasni ki belőle.

Mivel tehát az, amit Gellért az „apud nos”-eretnekekről mond, hazai jelenségre vonatkozik, felvethetjük a kérdést, hogy lehet-e nálunk feltételezni ekkor kathar vagy bogumil eretnekeket, ahogy P. David, ill. Rónay György teszik, vagy pedig valami más, a korabeli magyar társadalom saját jelenségéről van-e szó.

Ilyen az említettekhez fogható, igazi eretnekségnek a XI. század eleji, a kereszténységgel éppen csak hogy megismerkedő, a nemzetiségi rend pogány hagyományait még elevenen őrző magyar társadalomban aligha volt reális lehetőség. Az új rendszer ellenes erők a pogány restauráció irányában hatnak, nemcsak 1046-ban, hanem még később is, és nem egy külön egyház, egy ellenegyház létrehozása felé, ami a valódi eretnekségek lényegéhez tartozik.

Ne tévesszen meg minket az, hogy a teológus Gellért itt eretnekségről beszél, mert ez még korántsem biztosíték arra nézve, hogy valóban a szó társadalmi-történeti értelmében vett eretnekségről van szó. Gellért szemléletében a már megkeresztelt, de a pogányságba visszacsúszó magyarok feltétlenül eretnekszámba mennek, de történetileg nem. Az eretnekekre vonatkozó kifejezések (secta, haereticus) jelentésköre a középkori nyelvhasználatban különben is meglehetősen tág, és a vallásitól kezdve, amelyen belül nemcsak a keresztényekre, hanem a zsidókra, mohamedánokra és pogányokra is alkalmazható, egészen a politikaig terjed.³⁰ Krónikánk, amely kifejezetten visszacsúszó pogányoknak jellemzi az 1046-os lázadás résztvevőit, éppen Gellért püspök mártírúrnak elbeszélésénél ugyanezeket a pogányokat kétszer is „haereticus”-nek nevezi.³¹ Amikor tehát Gellért az eretnekekkel kapcsolatban azt mondja, hogy nálunk csaknem mindenki megátkozta az egyházat, a szertartásokat és papokat, akkor minden valószínűség szerint ugyanarról a mozgalmról szól, mint amelyikről műve vége felé ad hírt, a nép általános egyházellenes felkelését megjósolva: „universus vulgaris exercitus adversus nos concitabitur” (Delib. 266). Ez a mozgalom, mely már évek óta elrelődött, mielőtt 46-ban nyíltan kitört volna, társadalmi tartalmát tekintve a nomád pásztor társadalom feudális osztálytársadalommá való átalakulásának reakciós jellegű terméke volt, a szabad rétegek tiltakozása lesüllyedésük ellen, ideológiájára pedig a pogány hagyományok felújítása mellett az új rend ekkor még főleg idegen származású képviselőinek, világiaknak és egyháziaknak a gyűlölete, az idegen-ellenesség a jellemző.

Lehetséges azonban talán még jobban konkretizálni a Gellért által leírt helyzetet, és pedig éppen az ún. eretnekekre vonatkozó különös megjegyzés kapcsán, hogy ti. ezek visszakövetelik a holtak lelkeiért tett adományokat (elemosynas). Mit kell értenünk itt az elemosyna szón? És mit jelentens az, hogy visszakövetelik ezeket?

Az egyháznak tett adományok az egyházi szervezet sokféle szükségletének megfelelően igen különböző természetűek lehettek, de ebben az időben a legfontosabb kétségkívül a föld,

²⁸ Aba király ünnepi megkoronázásának visszautasítására Gellért által cf. a következő forrásokat: Legenda Maior c. 14 — Scriptores Rerum Hungaricarum (= SS.) II. 500; Leg. Minor c. 5 — SS. II. 476; Chron. Hung. Comp. Saec. XIV. c. 75 — SS. I. 329—330. Lásd ezekhez még BATHYAN I. m. LXII—LXIV.; KARÁCSONYI I. m. 152—157; PAULER: A magyar nemzet története. I. Bp. 1899. 84—85 és a 419. lapon a 176. jegyzet. — Erre vonatkozik szerintünk a Delib. 264: Nil insipientius Deo praepone re diabolum, carnalia spiritalibus, et regium manibus ferre pileum, et Christi verba ventilare pedibus. Pro nefas frequenter talia vidimus.

²⁹ HENRI-CHARLES PUECH: Catharisme médiéval et bogomilisme, Accademia Nazionale dei Lincei 12., Convegno di Scienze Morali Storiche e Filologiche 1956. Thema: Oriente ed Occidente nel Medio Evo. Roma 1957. 81—82.

³⁰ A. BORST I. m. 177. 14. jegyz.; 252. 6. jegyz.; 126. 26. jegyz.

³¹ Chron. Hung. Comp. Saec. XIV., c. 84. — SS. I. 341—342.

a birtokadomány volt. A király, a királyi család, de a magánszemélyek által történt birtokadományozások is az egyházat az ország egyik leghatalmasabb földbirtokosává tették, és így nemcsak ideológiai, hanem gazdasági-társadalmi téren is jelentős szerepet játszott, mint a feudális termelő és tulajdonviszonyoknak a királyi és világi nagybirtok mellett legfontosabb kialakítója.³²

Ennek a folyamatnak megvolt a maga ellenzéke a társadalom különböző rétegeiben.³³ Az adományozások folytán az egyház földesúri fennhatósága alá nemcsak szolgarendű elemek kerültek, hanem szabadok is, akik — úgy látszik — nem mindig ismerték el ezt a fennhatóságot, s ezért az egyház jogait biztosítani kellett. Az igen korai, talán a XI. század első éveiből való veszprémi görög nyelvű oklevél szerint „azokat, akik nem akarnak a monostor főnhatósága alatt lakni... — üzzék ki arról a helyről kedvük és akaratuk ellenére”.³⁴ Egy 1067 körüli oklevél, a századi monostor alapítólevele kimondja, hogy az adományozás napjától Ceda faluból távozzanak azok, akik a „szabadság nevére igényt tartanak”.³⁵ Kálmán király első törvényének 19. fejezete szerint (1100 körül): „Azok az elűzött régi telepések, akiknek másutt nincs földjük, eddigi földjükre térjenek vissza. Ha (közben) földjüket monostoroknak vagy egyházaknak adományozták és nekik van más földjük, ez (tudniillik a közben történt adományozás) maradjon sértetlenül.”³⁶ Más adatok is tanúskodnak arról, hogy az egyházi nagybirtok a szabadok lesüllyesztésének folyamatában egyik módszerként a szegény szabadok, szabad pásztorok, kisebb szabad birtokosok közösségi vagy magánföldjeikről való elűzését alkalmazta. Valószínűnek látszik, hogy ezek az egykori földjükről, szállásterületükről annak eladományozása miatt önként távozó vagy kiűzött, hontalanná vált elemek felhasználták a keménykezü István halála (1038) után Orseolo Péter és Aba Sámuel uralmának alatt kialakult anarchikus helyzetet, amely az idegenellenes, egyházellenes és pogány restaurációra törekvő erők feléledésének kedvezett, és igyekeztek az egyház kezébe került egykori földjeiket visszaszerezni, azokra visszaköltözni.

Ez lenne tehát a Gellért-féle visszakövetelni (repetere) kifejezés jelentése, aminek nem sok értelme van, ha az egyéb szokások könnyen pusztuló adományfelelésekre, fogyasztási cikkekre, használati tárgyakra, állatokra és textiliára etc. gondolunk. Megerősíti ezt az értelmezést az is, hogy az adományozott birtok megjelölésére használják az elemosyna kifejezést nemcsak Nyugaton,³⁸ hanem nálunk is, pl. David dux-nak a tihanyi apátság részére a XI. század második felében íratott adományozó levelében.³⁹ Az adományozás motivációjaként pedig, okleveleink és a vagyoni összeírások tanúsága szerint, általában az adományozó és rokonai vagy ősei lelki üdvösségének, a túlvilági viszonzásnak reménye szerepel. Például az I. András király által alapított tihanyi apátság 1055-ös alapítólevele szerint az adományozás „pro sua et coniugis, filiorum filiarumque et omnium parentum suorum vivorum sive defunctorum salute” történik.⁴⁰

Ennek megfelelően Gellért idézett szavai — „repetere elemosynas pro animabus defunctorum christianorum more expensas” — az akkor kibontakozó általános egyházellenes támadásnak egy konkrét mozzanatára vonatkoznak, az egyházi földbirtok terjeszkedő uralmával szembeszegülő, a lesüllyedés ellen küzdő szabad rétegek mozgalmára, és nem valamilyen dualista dogmatikából folyó gyakorlati következményre, mint aminek a bogumileknél és kataroknál az alamizsna (elemosyna) tagadását kell tartanunk.⁴¹

³² Az egyházi nagybirtok jellemzésére I. legutóbb LEDEKER EMMA: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. 11–12, 29–30, 175. skk.

³³ L. I. Steph. Decr. I. c. 1. De statu rerum ecclesiasticarum... assensum vero non prebeat (scil. rex) improvide affirmantibus, non debere esse res dominicas, id est domino dominancium traditas... amely bár a 847-iki mainzi zsinat egyik határozatának szó szerinti átvétele (ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. 15–16.), mégis bizonytalannal megvolt a maga aktualitása nálunk is.

³⁴ Az idézet CZEBE GYULA fordításából való, aki az oklevél görög szövegét is közli A veszprémi görög oklevél g. művében (Ertekezések a Történeti Tudományok Köréből XXIV. köt. 3. sz., MTA kiad., Bp. 1916.).

³⁵ Preterea do territorium quod postea concessit michi Salamon Rex cum Magno Duce in villa que dicitur Ceda. Vnde ex hac die recedant, preter ecclesiasticam familiam, quicunque libertatis nomen affectant. (WENZEL: Árpád-kori Új Okmánytár. I. 25.)

³⁶ Colom. Decr. I. c. 19. Veteres coloni eieci, terram non habentes alibi, ad suam revertantur. Si terra eorum data est monasteriis vel ecclesiis, et ipsi aliam habent, hoc in violabiliter ita permaneat. (ZÁVODSZKY I. m. 186.) A magyar szöveg SZILÁGYI LORÁND fordítása (Árpád-kori Törvények. Felsőoktatási Jegyzet-ellátó V., Bp. 1959. 41.)

³⁷ LEDEKER I. m. 176–179.

³⁸ L. J. F. NIERMEYER szótárában (Mediae Latinitatis Lexicon Minus, fasc. 4, Leiden 1956) az „elemosyna” címszót.

³⁹ Az oklevéltek közli SZENTPÉTERY IMRE: Középkori Oklevélzszevegek. Bp. 1927. 43.

⁴⁰ Kladva A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend Története X. köt. (A tihanyi apátság története I.), Bp. 1908. 487.

⁴¹ A test feltámadása tagadásának kérdését (Delib. 99: Omnes uno pene simul ore carnis negant resurrectionem, quia (!) iniquitate nulla unquam in mundo major iniquitas arbitrandi), amellyel kapcsolatban RÓNAY GY. I. m.-ben bogumilek magyarországi jelenlétére következtet, és amelyre előadásomban a megszabott

Befejezőként említsük meg, hogy az eretnek-kérdés körébe a Deliberatio-ban még más érdekes adalékok is tartoznak, amelyeket ezúttal nem részletezhetünk. Ezek egy része visszavezethető irodalmi forrásokra, más részük azonban — úgy látszik — nem olvasmányból, hanem személyes megfigyelésből vagy valamilyen értesülésből származik. Különösen figyelemre méltó, hogy többször történik bennük utalás a görögökre (Graeci). Pl. emliti Gellért, hogy a görögök tisztelik Uriel főangyalt, akit különösen az eretnekek hívnak segítségül.⁴² Vagy másutt, hogy a görögök közül sokan egy a manicheusokéval rokon tévtant követnek.⁴³ Kérdéses azonban, hogy kiket kell a „görögök” megnevezés alatt értenünk. Általában a bizánci egyházat, vagy esetleg valamilyen a birodalom területén található régi vagy egykorú eretnekséget? A görögök, görög írók és egyházi viszonyok iránti érdeklődés Gellértnél mindenestre további problémák távlatát nyitja meg. Hátterében bizonyos szerepet játszik a görög egyház magyarországi jelenlétének és működésének kívül, amire vonatkozólag a Deliberatio-ban is találunk eddig nem méltatott fontos utalást,⁴⁴ a század közepére (1054) bekövetkező, de már korábban érlelődő egyházszakadásnak, az egyház sorsát és egységét elsődrendű ügyének tekintő, reform-szellemű Gellért által kétségekívül aggodalommal figyelt eseménye is.⁴⁵

Esze Tamás

UJVÁRY TAMÁS VERSEI

(Első közlemény)

Katolikus hang a Rákóczi-szabadságharc költészetében

Tanulmányunk tárgya az a verses kézirat, amelyet Ujváry Tamás, a nyittrakövesdi Mária-templom kántora dedikált 1705 elején II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek. Thaly Kálmán fedezte fel a Rákóczi—Aspremont levéltárban Vörösvárott 1866-ban.¹ 8 fólió-lapra terjed.² A benne levő két magyar verset ki is adta az *Adalékokban*.³ Időrendben első az a vers, amelyre szerzőjének az 1704. május 28-án kivívott szomolányi kuruc győzelem adott alkalmat. Ennek ezt a címet adta: *A szomolányi diadal emléke*. A másik Szatmár kapitulációja alkalmából készült, s Thalynál ez a címe: *Szatmár vára megvételéről*. Tehát ez is alkalmi költemény: Szatmár vára december 25-én adta meg magát a kurucoknak. Azt a latin és magyar szöveget, amely ezt a

keretek szűkössége miatt nem térhettem, még behatóbban újra meg kell vizsgálni. Tekintetbe kell venni, hogy a bogumilizmus, mint arra DMITRI BOLENSKY (The Bogomils. Cambridge 1948.) és ARNO BORST rámutatnak, maga is fejlődő jelenség, ami pl. a Sámuel cár bolgár birodalmának bukása (1018) után bizánci milliőbe kerülő szekta tanáinak megváltozásában, módosulásában is kifejezésre jut. Érdekes és talán ezzel a folyamattal kapcsolatban levő tény az, hogy noha a X. századi források, elsősorban Cosmas presbyter irata a bogumilek ellen (X. sz. második fele) nem említik a test feltámadásának tagadását az eretnekekről, a XI. században már halljuk ezt a vádat (BOLENSKY I. m. 134. 3. jegyz. és 181—182.). Kérdés továbbá, hogy mennyire valószínűsíthető, milyen adatokkal támasztható alá a szekta északi irányba való terjedése a XI. sz. első felében, mivel a források inkább egy déli irányú, a Balkán-félszigettől Kís-Ázsiáig nyúló terjeszkedés folyamatáról értesítenek (HENRI-CHARLES PUECH—ANDRÉ VAILLANT: Le traité contre les bogomiles de Cosmas Le Prêtre. Travaux publiés par l'Institut d'Études slaves XXI. Paris 1945. 166). Figyelembe kell venni továbbá, hogy egy olyan újonnan megterített népnél, mint a korabeli magyarság is, a hitbéli bizonytalanság és ingadozás, különösen ami a test feltámadásának a közönséges ész és tapasztalat számára oly meglepő és idegenszerű tételt illeti, ami a kereszténységen belül is Pál és Augustinus óta a XI. századi dialektikusokig sokszor vita és tagadás tárgya volt, szinte elkerülhetetlen. Ez a hitbéli ingadozás aztán a teológus számára természetesen eretnekségnek minősült, amire könnyen csapathott le az egyház nagymúltú apologetikus irodalmában használatos formulákkal. A szóbanforgó hely esetében is talán feltételezhetjük a teológus Gellért asszociációinak a hatását, aki jól ismerte a Makkabeusok könyvének azt a halotti mise szövegében is benne levő helyét (2Machab. 12, 43—46.), amely a halotti adományok értelmét a feltámadás hitében jelöli meg. Aki tehát a holtak lelki üdvéért tett adományok, azaz az egyházi javak, ellen támad, az a feltámadás hitének tagadásában, ez pedig a hit egyik kardinális pontja, bizonyval elmarasztalandó.

⁴² Delib. 233 — vö. IVÁNKA E.: Szent Gellért Deliberatio-ja, Századok LXXVI. 1942. 499—500; BODOR A. i. m. 217—219.

⁴³ Delib. 227 — vö. Delib. 87—88.

⁴⁴ Delib. 20.

⁴⁵ Gellértnek az egyházra vonatkozó nézetét összeállította IBRÁNYI F. i. m. 532—539. — Gellért és a szerzetesi reformmozgalom problémához I. GALLA FERENC: A clunyi reform hatása Magyarországon, A Szent István Akadémia Történelmi, Jog- és Társadalomtudományi Osztályának Felolvasásai 2. k. 4. sz., Pécs 1931. 76—80.; Galla kritikájára I. CSÓKA J. LAJOS: Clunyi szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században? Regnum 1942—1943. 141—176.; WACZULIK MARGIT: Szűz Mária tisztelete kereszténységünk első századában. Regnum. 1938—1939. 66. skk.; E. WERNER: Die gesellschaftlichen Grundlagen der Klosterreform im 11. Jahrhundert. Berlin 1955., különösen a III. fejezetét (36—70.).

¹ Először a Dunántúli levéltárak ismertetése, különös tekintettel II. Rákóczi Ferenc korára c. beszámolójában ismertet. (Pest 1867. Értekezések a Történettudományi Osztály köréből. III. köt. 37.)

² SZABÓ T. ATTILA: Kéziratok énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI—XIX. században. Zilah 1934. 200. és STOLL BÉLA: A magyar kéziratok énekeskönyveik és vergyűjtemények bibliográfiája (1565—1840). Bp. 1963. 113.

³ Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Pest 1872. II. köt. 39—45., 73—80.

két éneket a kéziratban keretbe foglalja, Thaly nem adta ki. Csupán az egy strófára terjedő verses ajánlást és az Ujváry nevét magában foglaló záradékot közölte. A kézirat, amelyet *Ujváry Tamás énekfüzetének* szoktak nevezni, most lát napvilágot először egész terjedelmében:

APlausus

Celsissimo Principi Transylvaniae Francisco Rakoczy de Főlső Vadász, Dei Gratia nec non Incliti Comitatus de Saros supremo et perpetuo Comiti etc.: Salutem ac perpetuam foelicitatem cum omnibus adiunctis pro Libertate Patriae pugnantibus cum Deo fidelibus sui Domino Patrono naturaliter benignissimo Gratosissimo

Vovebat et Offerabat
a Deo paCeM Sorte faVente preCans.

Carmen Memoriale

Salveat ista Dies rutilo celand(a) lapillo,
Explicet et crines Phebus ab axe suos.
Omne bonum Coelum cantat tibi celsus Apollo,
Cantat ter gratum grata Thalia melos.
Reddite castalio mihi pectora pota liquor(um),
Quare canam Vester tyro feratis opem.
Insignem cupio venerari namque Patronum,
Carmine quoque bono Phebe Juvare modo.
Fama sonat Cujus permultas inclyta terras,
Illum cui celebri vehit(ur) sua fama carina,
Qua sulcat vastum svada diserta salum.
Es columnen Patriae rapido quiatotus amore,
Is flagrat in Patriam dignus Amore pari.
Spectes virtutem vernas virtutibus uber,
Vis spectare genus Nobile stemma geris.
Principis invicti victritia signa triumfent,
Vivat foelices Tempora Mille Dies.
Annuat Omnipotens ex celsis Jupiter astris,
Adque foerax tellus Annuat ipsa tibi.
Larga ceres et flóra tibi dona ministrent,
Plurimus ipse suas detque lyaeus opes.
Aurea de ducant niceo tibi pollice fila,
Tres vitae humanae fila trahendo deae.
His Ita ConDigna Mars sarta neCtat ple orantl.

Az föl fuvalkodot Istentől el futamodot Magyar országot pusztító magyar virt szomjuhozó Ráczok veszedelmiről és Szákmar meg viteliről.

Uy Versek. Nota. A Sz. Haromságnak.

OH melly csudalatos Isten az te dolgod mindenben bölcs tanacsod, mindent ára vihez amire akarod vezered s oktathatod az te nepeidet Igaz hiveidet meg aldod s boldogítod.

Miltóságos Urunk Rakoczy Fejedelem országunk hiv bainokia, az kit az Ur Isten csudalatos képen Német kézből ki hozot, kit Mars és Bellonak teyével fel tarta tovabis boldogicson.

Groff Forgacs Gyeneral Bone Kapitannyal Szakmarhoz rendeltetik, Kegyelmes Urunktul az Fejedelemtül Raczok ellen küldetik, hogy Raczokat roncsak valahol talalyak mindenüt vagiak öllyik.

Vitez Kapitanyok bator fő hannagyok vaidak és tizedesek, taborban tündöklő vitességgel finló próbált magyar seregek, édes Hazaiokért szép szabadsagokért kardal kik öveczkettek-

Ordinatiohoz az rendes traktahoz mindent ők disponálnak, az ör allasokra fiuk Istra-sakra mindent alkalmaztatnak, rivadást ha hálnak lóvésre vigyásznak, ellenséggel harcolnak.

Egész eyel napal s nyukhatatlansagban vannak ör allasokban, Raczokra vigyáznak lovakon nyargalnak ellenséggel harcolnak, vérek ontasaval éltek fogyasaval semmit ők nem gondolnak.

Szamtalan sok Racság mint rut fene vadcság Szakmar ála érkezék, hogy Szakmara menne élest bé vihetne mind azon mesterkedik, nagy vak merősséggel dühött kevélységgel legottan meg ütkezék.

De az nagy Ur Isten csudalatos képpen az Raczok(at) meg veré, mert sok szamo népét és minden élését Szakmar alatt el veszte, hatalmas kezével mint eles fegyverrel öktett meg szégyenetté.

Sok fegyver villogas mint eghen villamas látatnak vigh Szakmarban, sok Agyu és Minak mint folyhó ropoghas hallatnak az uczakban, mint az rettenetes meny kő egh csattoghas eyel napal hazakban.

Zengh Szakmarnak vara mindenütt uczaia az sok jajgatasoktul, el ajolt lábanczok evel holt sok Raczok eő ordittasoktul, hogy már meg kell valni és hogy ki köll menni Szakmari Uraságbul.

Vigadgyatok ezen országunk fiay mindenütt hiv lákosi, kik kevély Németnek feslett Nemzettségnek voltatok csak Jobbagyi, vighekben lákazo sok portiótt adó magyar haza fiay.

Öröllyhezz vigadhacz hires Szakmar vára Kőrös Marus hatara, Sz. Jobb Ecsett Szegett Beszermény és Kalo Gyula Szolnok vigh haza, Debreczen és Bihar Szamos tartománya már Racság nem rabolya.

Isten aldgya többel kívánt vitességgel mindenütt magyarokat, országunk népének igaz hiveinek nyuicson kívant sok jokat, hatalmas kezével mint eles fegyverel őrize országunkat.

Tehat milto azért illy nagy jo voltodért Sz. Szüz tigid dicsirünk, righi Patronánknak mint nagy Aszszonyunknak tiszta szivből vallanunk, hogy szent Könyörgéssed és erdemed által tőled meg segettettünk.

Tisztelett dicsirett Sz. István királynak országunk Sz. Atyanak, righi magyar ország fő Patronussanak szentséges Királyának, kit az Isten ada magyaroknak hagra lenne Gubernatora.

De te szépen finló mint sas virel élő sok io Vitez Legények, kik mezőtt nyargaltok dühött Raczott vagtak vattok bator szivőek, mint mezőtt ződ füvel annyi szerencsekkel aldgyon Isten mezőben.

Ezer fölött Hett száz szintin negyedikben, Karacsony ho hetiben, mikor az Labancság és evel holt Racsag volna nagy rémőlisben, költének ez Versek Saio vize mellet Karacsony hó hetiben.

Ricsani Német fő Generalis töredelmes Gyunasa és keserves Poenitentia tartó Soltara következék mellynek Notaiia lehet Csillag Niző Magyar etc.

Elbocsata Ricsani egy csuport sereghitt,
hett ezer valagatott Német fegyveressit,
hogy Jablonczy mezőben vitez hirit Nevét,
ki terjeze hatalmat igy kezdé bezeditt.

Nem tudom én soha mert küldött bennünkett,
az Romay csaszar-hogy magyar Nemzetett,
Óllyük vagiuk igessük ontsuk ki vireket,
és ippen el puszticsuk io láko földőkett.

Az Isten nem adott Kecskenek nagy farkatt,
sem Kondor disznonak unicornis szarvatt,
Tallallas és fallallas bagolynak hatalmatt,
hogy ippen el ronthassa oroszlyán taboratt.

Holott az magyar Nemzet volt nekünk oltalmunk,
Török és Tatar ellen volt erőss Paisunk,
és Kivánsagunk szerint étellünk s italunk,
aranyos és eszűstős finyes ruhazatunk.

Ennek egyeb nem oka hanem az gyűlölség,
Nemzetekkel született sok csalárd mesterség,
Sok Jambor Aszszonyokon perpatrált dühösség,
sok Artatlan szüzeken tött poklos fesletség.

Már az magyar Nemzetnek igen meg vetise,
és eő ruhazattyoknak gonosz gyűlölséghe,
az Sidoknalis alab valo böcsöllése,
io hírek és Neveknek labala vetise.

Sok bagacsyainknak fel s ala jarása,
rétek és vetiseknek le kaszaltatasa,
az szegény Jobbacságnak verése s taglása,
lovok mellett kötözve unok hurczolása.

Országok törvénye ellen tiszték bé hozasa,
Német gavaleroznak tiszték el adása,
sok szabadvárasoknak Jussok el rontasa,
ugy mint Jasság és Kumság dühös rongalása.

Minden kereskedések erőss meg tiltása,
Vamok és harminczadok Németnek adása,
az Pósoni piz verő haznak el rontása,
lehetetlen dolgoknak valo kivanása.

Sok Artatlan uraknak meg Aristalasa,
országok törvénye ellen iovok foglalása,
partolas szine alatt sokak meg rontasa,
örökös Curyaiok Németnek adása.

A mit lovon fogattunk gyalog nem állásunk,
az ország lakosinak meg nem halgatasunk,
sok hunczfut és rebelis selma okadasunk,
ez volt minden irgalmas jó választ adasunk.

Megh illetyük immár az szep vitessegett,
mint az bunta dizsno az hajos szekerett,
vagy mint az suta kecske az arany pereczett,
és az Kullogo szamar az barsonyos nyergett.

Miltán ezért az Isten meg verett bennünket,
mert már nem szenvedhetette szamtalan vitkünket,
undok és utalatos cselekedetinkett,
azért adott fejünkre eles fegyverekett.

Azt az Kírált az Isten soha meg nem áldgya,
a' ki eő fogadasat hiven meg nem tartya,
az országnak lakosit törvéntelen rontya,
az ellenség kezében országostol adgya.

Nagy Aszszonyunk képinek masra fordittása,
io kelendő eszüstös piznek el rontasa,
aranynak és eszüstnek országbol hordasa,
sok forspont marhaioknak Becsben fel haitása.

Nadasdi és Zerinyi frangye Pan ölise,
s több miltóságos urak el vesztise,
minden sok szép ioszágok Confiscált vitele,
és az egész országbol ippen ki küldése.

Sok rendbeli portiok hamis talalasa,
annak Uyab és Uyab meg szaporittasa,
egy talleros ko sonak arra fel csapasa,
ötött fél forintokra egy masa hozasa.

Itten visza attuk tokainak veszisitt,
Duplan meg füzettük vérek ki ontasitt,
sok ártatlan csecs szopok fegyvere vetisitt,
sok özvegyek és arvak ártatlan ölísitt.

Ezek vire ontasa mint az Abel vire,
fel hatott és kiáltván az magos eghekre,
ally boszott nagy Ur Isten értünk néz ígyunkre,
ki vagy az ártatlanok hatalmas őrzője.

Rachaellel miltan sok Anyak sirhattak,
midőn gyermekeket mint labdat úgy hantak,
eles fegyverekkel ket felé csapdostak,
és az nagy vér ariából sok helen kapdostak.

Nem tagadgyuk s meg vallyuk vitettünk ellened,
győzhetetlen Aszszonyság lettünk ellenséged,
midőn Sz. Istvan Kiraltol hagyott országodott,
pusztítottuk s rablottuk saiat örökődött.

Aube aube tu maigott her Jesus Maria,
ki vagy az magyar országnak édes Patronaja,
nagy Aszszonyság ne hagy el bünösök oftalma,
nem leszünk már ez uton országod rontoja.

Az ki ezen verseket gyűlöli s utálya,
az magyar országnak tünder álnok tagia,
teyel mézel folyo Jovay tolvaja,
minden igaz magyar ezt bizony meg vallya.

Ezer fölött heft szában szintin negyedikben,
az mikoron irnánok ezen esztendőben,
szerszé ezen soltaros verseket szép rendben,
Ricsani fő Gyeneral Jablonczy mezőben.

Nomen nobilitas ut febus fulgiat orbi,
Rebus in adversis floreat hungaria.
HIS paVper flneM Deo Lego trIno In personIs
CVI honor et VIRTvs sIt pVRIs In
VotIs plae parae VIRgInI aVe.

Köz mondazban szoktak magyarok mondani,
a ki mikint tanult csak úgy tud szantani,
ki melly mestersegett örvendett tanulni,
aval szokta magát tengetni s taplalni.

Miltóságodnak

Miltatlan holtig Isten Imado szegény szolgálja, Nitra Kővesd hegyin livő sok csudakkal
tündöklő, Nagy Boldog Aszszony Templomanak miltatlan magyar Cantora.

Uy Váry Tamas. Mpria-

Bár majdnem száz esztendeje, hogy felfedezték, Ujváry Tamás kéziratával érdemben még senki sem foglalkozott. Senki nem kereste: milyen alkalomból készült, ki volt a versek szerzője. Azt sem vizsgálták meg, hogy bennük miként tükröződik az a két történelmi esemény, amely alkalmat adott szerzetetésükre és az a kor, amelynek irodalmi és történelmi dokumentumai. A „kuruc költészet” terjedelme szerint nagy, értéke szerint többnyire sekélyes irodalmában általában nem is keltettek különösebb érdeklődést. Hitelességükben az ún. kuruc ballada-pőr idején senki sem kételkedett, de Szerb Antal 1935-ben — a fejedelem halálának 200. évfordulójára készített *Emlékkönyv*ben — többek között az Ujváry-kéziratban levő magyar versek hitelességét is kétségbe vonta, sőt a kézirat létében is kételkedett.⁴ A szomo-

⁴ SZERB ANTAL: A kuruckori költészet. — Rákóczi, Emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára. Bp. 1935. 269–308.

lányi diadal emléket azért nem tartotta hiteles kuruckori versnek, mert az a történeti összefoglalás a német uralom bűneiről, amelyet az énekszerző Ritschan császári generális szájába adott, „oly fölünyesen intelligens és oly teljes, hogy valószínűleg egy jóval később élő kiváló történetíró írta”. A *Szatmár vára megvételéről* szóló énekkel szemben azért tanúsított kétséget, mert „Balassa-strófáiban számos Balassa reminiscencia található”, s benne „egyezéseket találok más kuruckori költeménnyel”, lám a *Cantio Tokaival* való helyenkénti egyezését már Thaly is említette. Hitelessége ellen „a legfontosabb érv lenne azonban a költemény modern lendülete, gyorsasága, mely Thaly balladáira emlékeztet” és a vers 9. strófájában megszólaló „dekoratív fegyverzőrej”. Szerb Antal bizarr tanulmányát Varga Imre igazította helyre *A kuruc költészet hitelessége* című alapvető iratában.⁵ Az Újváry-kéziratot megtalálta a levéltárban, de nem mondotta meg, hogy hol is van voltaképpen („az Orsz. Levéltárban letétbe helyezett Rákóczy—Aspremont—Erdődy-féle levéltár egyik leveles ládájában”), ezért Stoll Béla sem tudta megtalálni, mikor kéziratossá énekeskönyveink bibliográfiáját készítette. Varga megállapította, hogy „azok az érvek, melyekkel — Szerb Antal — véleményét megtámasztja, megdőlnék a tényeken”: a kézirat megvan és hiteles.

Azért is kellett közölnünk teljes terjedelmében, mert Thaly szövegkiadásában értelemváltoztatott hibák fordulnak elő. Módosítanunk kell Varga Imre elismerő véleményét: „Thaly a szavak hangszínét néhol megváltoztatta, a központozást, helyesírást helyenként módosította, de kiadása egyébként helytálló.” Thaly nem olvasta el gondosan a kéziratot, amikor kiadványa számára lemásolta. A 7. strófa *d* sorában azt a hibát követte el, hogy az „unok” szót — Újváry „undok”-ot akart írni, de a *d* betű tollában maradt — „urok”-nak olvasta, pedig az „undok” szó előfordul a vers 13. strófájában,⁶ a *c* sorban is („Undok és utálatos cselekedetinket”), s így került bele a németek bűnlajstromába ez a képtelenség:

Az szegény jobbágságnak verése, s taglása,
Lovok mellett kötözve urok harcolása.

Azok, akik a verset Thaly után újra leközlötték, úgy próbáltak a bajon segíteni, hogy a „harcolása” helyett „hurcolása”-t írtak.⁷ De ez is képtelenség: a németek a jobbágyok lovai mellett, kötözve hurcolták földesurukat? Ilyen helyzet sohasem fordult elő. Ez majdnem olyan képtelenség, mint az a másik, hogy a földesurak lovak mellé kötözve harcoltak. Másik elírása még bosszantóbb: a 10. strófában azt akarja mondani a költő, hogy a német a földesurakat sem kiméli: javaikat, semmibevéve az ország törvényét, elfoglalja, örökös nemesi kúriájokat németek kezére adja. Hogy miket követett el a német katonaság a nemesi kúriákon, ezt az 1697-es szép nemesi ének mondja el nekünk („Óh szegény magyarság, mit gondolsz magadban?”).⁸

Szabadságod ellen házodban is beszáll,
Uri módon bizvást énekölve sétál,
Te nemes fejedre tüle sok „hunczfut” száll,
Azt mondja: házodtul máshová távozzál!

Rettentő hatalmát kölletik kerülnöd,
Magad cselédestül más szállásra menned,
Az hol nem adatik az te csöndességéd —
Hanem köll szenvedned igen nagy inséget.

Thaly *A szomolányi diadal emlékében* a „Curyaiok” szót „királyok”-nak olvasta, így állott elő a strófa értelmének megtörésével egy furcsa sor: „Örökös királyok németnek adása.” Képtelenségét maga is érezte, ezért jegyzetet fűzött hozzá: „Az austriai háznak a magyar királyságban örökösödését illető s a pozsonyi 1687-iki diatával elfogadtatott végzést érti.”

Újváry Tamás személyéről csak annyit tudunk, amennyit kéziratában foglalkozásáról mond: ő a „Nitra Kövesd hegyin livő sok csudákkal tündöklő Boldog Aszszony templomának miltatlan magyar Cantora”.⁹ De ez is igen fontos adalék ahhoz, hogy megértsük

⁵ Bp. 1936. 25. It Füz. (Császár) 57.

⁶ Legelőször a XV. században a Müncheni-kódexben fordul elő, a XVIII. században már közkeletű szó. Régies (XVI—XVIII. században) formája: *ondok, öndok*, stb.

⁷ A Magyar Költészet Bocskaytól Rákócziig c. antológiában. Bp. 1953. 291—294. (Magyar Klasszikusok)

⁸ A Szencsei-kódexből THALY KÁLMÁN adta ki: Adalékok. I. köt. 270—274. — Lásd még: Szentséidaloskönyv. Sajtó alá rendezte BUDA JÁNOS. Bp. 1943. 37—39.: 11. Cantio alla de po(r)cione. (Régi Magyar Verseskönyvek I.)

⁹ BALOGH FLÓRÁN: *Beatissima Virgo Maria Mater Dei, quae Regina et Patrona Hungarorum*. Eger 1872. — DUALSZKY JÁNOS: *Nyitra vár- és város történelmi vázlata*. Nyitra 1875. — WAGNER JÓZSEF: *Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez*. Nyitra 1896. — WAGNER JÓZSEF: *Adatok a Nyitra-városi plebániák történetéhez*. Nyitra 1902. (Lenyomat a Nyitramegyei Szemléből.) — Történetének népszerű ismertetését lásd: KARNYANSZKY JÁNOS: *Nyitra. Kövesdhegyi Boldogasszony temploma*. Megjelent a Boldogságos Szűz tiszteletének nyilvánulásai Nyitra egyházmegye területén: Szűz Mária Virágoskertje. XVII/1901. 247—248.

és megmagyarázzuk verseit, mert mind a kettőben kifejezésre jut bensőséges Mária-kultusza. Új hang ez függetlenségi harcaink protestáns szellemű költészetében.

A kövesdi hegy Nyitra város határában emelkedő halom volt, a falakon kívül néhány száz lépésnyire a hajdani Török-kaputól. A nép Szarka-hegynek hívta, az oklevelekben olykor „Mons Viridis Campi”, „talán azért, mert a különben kopár sziklát részben gyepp borítja”. Említik e „Mons Mariae” német és szláv nevét is: „Frauenberg; Matka Boza.” E domb lejtőjén épült talán eredetileg is keresztalakú temploma.¹⁰ 1506-tól kezdve vannak adatok róla. Egy pápai okirat szerint 1630 táján Telegdy János kalocsai választott érsek, a nyitrai püspökség adminisztrátora újjáépítette „a Boldogságos Szűz tiszteletére”. 1630. június 10-én már megemlékezik róla végrendeletében: „Kétszáz frtot hagiok az Keövesden valo Boldogasszonyhoz, hogy az eöreg holtárt megh czinaljak belüle.”¹¹ „A felszentelés ünnepén a pápától engedélyezett búcsú hírére hatalmas tömeg gyűlt össze. Megjelent a katolikus vallásra visszatért Kínorány Gábor aposztata pap, aki harminc évig volt az egyik protestáns felekezet tagja.”¹² A templomról megemlékezik Eszterházy Pál nádor is a *Mennyei Korona* című könyvében: „Nitra Várahoz nem messzre vagyon egy Böldogságos Szűz Kápolnája, mely már két száz Eszten-döktül fogvást áll, és noha sokszor el-pusztították az Eretnekek, mind-azáltal az hivek ujjobban föl-épétték, holott sok nyavalyákban lévő Emberek gyógyulnak-meg, kik fogadásokat téznek azon szent helyen.”¹³ Ime, egykorú tudósítás szerint, ezek azok a „sok csudák”, amelyekkel „tündöklő” a „Boldog Asszony temploma” a „Nitra Kövesd hegyin”. Egy későbbi tudósítás szerint a templom „főoltárán a boldogságos Szűznek a kegyelet érmeivel díszített szobra áll”. „A fő-oltárt Jáklín Balázs nyitrai püspök¹⁴ kőből építette; fából készült oltárszekrényre, melynek ajtócskáján J. H. S. aranyos betűk csillogtak, részben feketére, részben kékre volt festve és aranyozással díszítve. Az oltárt két színezett oszloppal megtámasztott hát-lapja közepén a Boldogasszony mennybevitelének képe állott, angyaloktól körülvéve; mellette az egyik oldalon sz. Péter, a másikon sz. János ev. szobraival. E kép felett ísmért a Boldogságos Szűz, sz. Joakim és sz. Anna társaságában és sz. Simeon és (újra) sz. Joakim szobraiolt környezve volt látható; az állvány csúcán pedig sz. Mihály főangyal tiporta a legyőzött sárkányt.”

Augusztus 15-én „az ájtatos hívők ezrei kísérik a székesegyházból a Mária templom felé indított körmenetet”. A templomnak orgonája is volt a XVII. század vége felé, a hagyomány szerint Szobieszki János lengyel király adományozta, s talán éppen a Rákóczi-szabadságharc elején, a Nyitra váráért és városáért folyó harcokban ment tönkre. Ebben az időben az orgonisták megkülönböztetik magukat a kántoroktól; Ujváry kántornak írta magát, magyar kántornak, mert nyilván más nemzetiségű kántora is volt a templomnak.¹⁵ Bizonyára nemcsak a templomban, hanem a körmeneteken is végzett kántori szolgálatot. Adatok vannak arról, hogy a templomot a XVII. század utolsó évtizedében állították megint helyre, valószínűleg 1694-től kezdve szolgált Ujváry Tamás a kövesdi templomban.

Magyarságát neve és versei is bizonyítják. Az Ujváry név valószínűleg ersekújvári származásra utal. Lehetséges, hogy annak az Érsek-Ujváry Albertnek leszármazottja, aki feleségével és sógorával 1622-ben kapott armálist II. Ferdinánd királytól.¹⁶ Ujváry Tamásnak kortársa volt egy Ujváry Imre nevű Nyitra megyei birtokos nemes, akit valamikor a XVII. század végén iktattak be Kálmánfalva és Paczolaj birtokába.¹⁷

¹⁰ (VURUM JÓZSEF): Episcopatus Nitriensis eiusque praesulum memoria cum ichnographicis tabellis exhibentibus priorem, ac modernam faciem castrí, et civitatis Nitriensis. Pozsony 1835. c. mű címlapja előtti levő képen: Nítria, ut olim fuit, látható a kövesd-hegyi templom is, de már nem keresztalakú.

¹¹ CZEIÉL GÁBOR: A Szent-Ferencrendiek Nyitrán. Nyitra 1911. 87.

¹² GALLA FERENC: Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából. I. köt. Bp. 1947. (Regnum-Könyvek. I. Egyháztörténeti források. Különlenyomat az LK 1946–1947. évi XXIV. és XXV. évfolyamból.)

¹³ Mennyei Korona az az Az egész Világon levő Csudálatos Boldogságos Szűz Kepeinek röviden föl tett Eredeti... Ki bocsátott uyonann Galanthal Esteras Pal... 1896. Eszten-döben. RMK I. köt. 1496. 123.

¹⁴ 1691-től 1696-ig volt nyitrai püspök, Vurum említett könyve szerint. — Ujváry Tamás idejében tehát így nézett ki a templom oltára. Nem Mária-szobor, hanem Mária-kép díszítette az oltárt.

¹⁵ A világi katolikus kántorokra nézve lásd: GAOS B. EMILIÁN: Szoszna Demeter György kézíratos énekeskönyve (1714–1715). Pannonthalma 1938. 12. (Pannonthalmi Füzetek 20.) — A katolikus kántorok szolgálatára nézve hasznos felvilágosítást nyújt Domasy Pál „adolescens” Kassán, 1707 március 1-én kelt obligatorija, amelyben kötelezi magát, hogy engedelmes lesz Zboray Jánoshoz, „úgy mint Nemes Kassa Városa illendő tisztességgel bé vétetet régi magyar kántorához”. Thaly Kálmán Kuruckori Okmánygyűjteménye. OSZK Kézírtattára. Fol. Hung. 1389. VII. 335–336. — A Rákóczi-ház munkácsi orgonistájára nézve lásd THALY KÁLMÁN: Munkácsi leltárak s udvartartási iratok. (1680–1701.) Történelmi Tár. Új folyam 1/1900. 337. — 1708-ban is van szó munkácsi orgonistáról, Kolozsváry Andrásnak Kőrösy György főkomornnyikhoz, Munkácsról, 1708 június 19-én írt levelében. OL Rákóczi-szabadságharc levéltára. V. 3. a/C.

¹⁶ OL Helytartó Tanács Levéltára. Acta Nobilium in Com. Nyitra. C. 30.

¹⁷ OL Bírósági-levéltár. A nyitrai káptalan levéltárának mutatója. LII. 133. — Ujvári Tamásnak hívták a pápai református egyházmege egyik predikátorát, aki 1639-től 1642-ig szentmiklósi, 1654–1657 között pázmándi, 1658. mezőörsi, majd 1669–1674 között újra szentmiklósi predikátor, s 1669-ben már esepese volt az egyházmegyének. Lásd ESZÉ TAMÁS: A magyar Praxis Pietatis. Bp. 1963. 71. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 36.)

Tanulmányunk további részében ismertetni fogjuk az Ujváry-kézirat verseit az esemény- és szellemtörténeti háttér minél teljesebb felderítésére törekedve, s miután megállapítottuk helyüket a magyar Mária-kultusz történetében is, megpróbáljuk felderíteni: ki a versek szerzője.

A Carmen Memoriale

Az Ujváry-kézirat első verses szövege az ajánló sorok után következő *Carmen Memoriale*, mely Thaly meghatározása szerint „Rákóczi fejedelmet, mint Magyarország szabadtó bajnokát dicsőítő latin himnus”. Valóban himnus-e?

Nem himnus, hanem üdvözlő vers, a Rákóczi-kor nyelvhasználatára szerint: *aggratulatoria*. Abba az irodalmi családba tartozik, ahová Csuzi Cseh József,¹⁸ Almási Benjamin,¹⁹ Tasnádi H. István,²⁰ Lischovini²¹ hasonló versei, köszöntik a fejedelmet valami nevezetes alkalomból. Gondoljunk Teleki Mihály²² vagy Czegei Vas György²³ beszédére, amellyel hűségüket bizonyították, amikor először jelentek meg a fejedelem színe előtt, vagy Szaniszló Zsigmondéra²⁴ az erdélyiek nevében a solti táboron, Telekesy István egri püspökére,²⁵ mikor Rákóczit fogadta Eger kapujában, vagy Csécsi János professzoréra hasonló alkalomból Sárospatak határában.²⁶ A korabeli üdvözlőbeszéd és üdvözlővers abban különbözik egymástól, hogy az egyik prózában, a másik versben szólal meg, az egyik többnyire magyar, a másik latin nyelvű. Ehhez az iratlan szabályhoz Ujváry Tamás is ragaszkodott: magyar versei elé latin *aggratulatoria*-t készített. Az *aggratulatoria* és az *oratio*, helyesebben *dictio* funkcióját tekintve is különbözik egymástól: az orátor dikciójáért nem vár azonnali, kézzelfogható jutalmat, csak jóindulatot kér személye és a közösség számára, melyet képvisel, jutalma a kedves, biztató válasz. Aki viszont üdvözlőverset szerkeszt, abban a reménységben nyújtja át, hogy jutalmat kap fáradozásáért, s főként anyagi ellenszolgáltatást vár a nagyúr magasztalásáért. Ezt a szándékát valami módon igyekszik is kifejezésre juttatni. Így járt el Ujváry Tamás is kéziratának ajánló strófájában:

Közmondásban szokták magyarok mondani:
A ki mikint tanul, csak úgy tud szántani,
Ki melly mesterséget örvendett tanulni,
Avval szokta magát tengetni s táplálni.

Mint annyian mások, például: Almási Benjamin, a dési református iskola rektora, közvetett, irodalmi formában anyagi segítségért folyamodott a fejedelemhez. Nevezetes énekfűzete tehát gyakorlati célt szolgált. Később látni fogjuk: alighanem rá is szorult a segítségére.

A *Carmen Memoriale* így hangzik magyarra fordítva:

Ujjongó tapsvihar

Felsővadászi Rákóczi Ferencnek, Isten kegyelméből Erdély fennsleges fejedelmének, Sáros vármegye örökös főispánjának stb.: természet szerinti urának, kedves és kegyes jóakarójának, s mindazon hűséges híveinek, akik Istennel vele együtt harcolnak a haza szabadságáért, üdvöt és örök boldogságot fogadott és ajánlott, Istentől — az ő kegyelme folytán — békét kérve.

Emlékvers.

Piros rubintba foglalva legyen üdvözölve ez a nap, s a ragyogó Phoebus bontsa ki sugarait.

¹⁸ ESZE TAMÁS: Csuzi Cseh József, a Rákóczi-szabadságharc ismeretlen írója. ItK 1964. 265–284.

¹⁹ ESZE TAMÁS: Almási Benjamin. ItK 1964. 483–489.

²⁰ ESZE TAMÁS: Egy fejezet a Rákóczi-szabadságharc könyv- és irodalomtörténetéből. A debreceni tipográfia termése 1703–1705. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei)

²¹ RMK II. köt. 2285. — ESZE TAMÁS: A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. MKSz LXXI. köt. 1955.

²² Lásd a 18. sz. jegyzetben említett tanulmányban, 279.

²³ Magyar Történelmi Évkönyvek és Naplók a XVI–XVIII. századokból. III. Czegei Vass György és Vass László Napló. 1659–1739. Bp. 1896. 445–446. (Monumenta. Scriptores XXXV.)

²⁴ TORMA KÁROLY: Szaniszló Zsigmond napló (1682–1711). Történelmi Tár 1890. 316–317.

²⁵ „D. Episcopus excepti illum sermone Ungarico, cujus tenor desumptus erat ex I. Reg. lib. de Samuele quando ei dicebant seniores civitatis Bethlehem: Pacificus — ne est ingressus tuus; breviter sed sensate respondi Ragoczius, se omnino pacificum ingressurum, nec haeresim in hanc catholicam episcopalem urbem intromisurum, sed quod, si opus erit, vitam et sanguinem se profusurum asseruit.” Adatok Telekesy István egri püspök korához. 117. Kivonatok az egri Jézus-társaság Háztörténetéből az 1699–1707. között lefolyt közérdekű eseményekről. Adatok az Egri Egyházmegye Történelméhez. IV. köt. 1908. 539.

²⁶ „Közel jöven Patakhoz: az Városon kívül két rendbe állván a Reformátusok, Csécsi nevő Pataki Professor rövid, de szép üdvözléssel excipiálta ő Felsőgét; azután pengi béméven a Várban, Fejedelmi Asztalához leült.” Baniczky Gáspár naplója. 1707–1710. Rákóczi Tár. I. köt. 1866. 47.

Mennei jót zengjen neked az isteni Apolló, s a kegyes Thalia énekeljen neked gyönyörűséges éneket.

Adjátok nekem castaliai nedűvel megtöltött szíveteket és segítsetek, hogy — mint a ti új vitéztek — ujjongva énekeljek.

Apollóhoz méltó ünnepi ódával óhajtom köszönteni a fenséges patrónust, akinek dicső híre bejárja a nagyvilágot, őt, akinek szent hírét viszi a hajó, amely dicső zengéssel szeli a véghetetlen tengert.

Az elragadó szeretet a haza gyámolává tett, hasonló szeretet lángoljon benned a haza iránt.

Nézd az erényt, s jóságos cselekedeteiddel virágozz gazdagon, nézd nemes nemzetségedet, hisz diadémot viselsz.

A győzhetetlen fejedelem győzelmi jelei ékesítsenek, s ez a dicső nap éljen ezer esztendeig.

A csillagos égből a mindenható Jupiter hajtson fejet előtted, s a bőtermő föld is helyeslje tetteidet.

Ceres és Flóra ajándékozzon meg bőven, s Lyaeus ontsa számodra gazdagon áldásait.

A sors istennői aranyfonalból fonják meg életed fonalát.

Így övezze Mars méltó koszorúval a kegyesen kérőt.

Kéziratának ajánló strófájában Ujvári Tamás iskolázott, tanult voltára hivatkozik: amit művelni tanult, azzal kedveskedik. A versírás technikáját iskolában sajátította el, onnan való az ókori mitológia ismerete és ennek a kor barokk szellemében való alkalmazása. A *Carmen* jelentéktelen és jellegtelen vers: a kor irodalmi közhelyeivel, az *aggratulatoria-irodalom* szokványos rekvizitumaival ékesíti a fejedelem személyét és kíván áldást országlására. Mennyivel szebben tudja dicsérni a fejedelmet magyarul, Balassi-strófában:

Miltóságos Urunk
Rákóczi fejedelem,
Országunk hív bajnokja,
Az kit az Úr-Isten
Csudálatosképpen
Német kézből kihoza,
Kit Mars és Bellona
Tejével feltarta —
Tovább is boldogítsa !

Hol járt Ujvári Tamás iskolába és hány grádusát járta meg? — erre a kérdésre sem találtunk eddig feleletet.

A szomolányi diadal emléke

A szomolányi győzelem a kuruc hadviselés kiemelkedő teljesítménye volt: 1704. május 28-án Bercsényi, Károlyi és Ocskay seregei tönkrevették Ritschán Ádám császári generális seregét. A generális sebesülten a kurucok fogságába esett. A csata után a győzelmes kurucság a jabloncai réteken töltötte az éjtszakát.²⁷ Az ének szerzőjét, aki versét a *Csillag nízó magyar* ma már ismeretlen nótájára írta, nem foglalkoztatta az ütközet érdekes története, Ritschán személye is csak annyiban, hogy a csata után, a jabloncai éjtszakán, az ő szájába adta gyónás formájában a magyarországi Habsburg-uralom bűneinek lajstromát:

Elbocsátá Ricsány egy csoport seregit,
Hétezer válogatott német fegyveressit,
Hogy jablonczi mezőben vitéz hirit-nevét
Kiterjessze hatalmát; így kezdé beszédit:

A vers tárgya tehát nem a szomolányi diadal, hanem az idézett strófa után mindjárt „Ricsány német főgenerális töredelmes gyónása és keserves poenitentia-tartó zsolttára következik”. Ritschán személyéről, pályafutásáról később, a maga helyén fogunk szólni, előbb megvizsgáljuk az ének értelmezésekor felmerült problémákat.

1. Szerb Antal megfigyelése helyes volt: *A szomolányi diadal emléke* valóban egy olyan szerző műve, aki tájékozott volt az ország helyzetéről, ismerte azokat a történelmi körülmé-

²⁷ MARKÓ ÁRPÁD: *A szomolányi kuruc győzelem*. Bp. 1931. (Különlenyomat a Századok 1931. 7–8. számából.) — Ritschán személyével nem foglalkozik.

nyeket, amelyek előidézték a Rákóczi-szabadságharcot. Igaza volt abban, hogy a kövesdi templom kántora nem tekinthette át a magyar sérelmeket olyan széles látókörrel, mint ahogyan ezt „Ricsány gyunása”-ban megtaláljuk: Abban azonban tévedett, hogy a sérelmek felsorolása bizonyíték a vers későbbi eredete mellett, s alighanem egy modern történetíró alkotása. Azt kellett volna kérdeznie: vajon nem egykorú forrásból merített-e? Íme, az ének forrását megtaláltuk, szerzője egy korabeli közíró munkájából merített: a *Centum Gravamina* néven emlegetett iratból, amely a magyar sérelmek tételes felsorolása. Mintegy 16–18 tételt emelt át belőle a maga versébe.

A *Centum Gravamina*-t régóta ismeri történetírásunk. Már Katona István közölte egy 95 gravament tartalmazó szövegét a *Historia Critica* XVII. kötetében.²⁸ Márki Sándor szerint már korábban megjelent nyomtatásban, éspedig 1739-ben a *Histoire des Révolutions de Hongrie* második tomusában.²⁹ Ez azonban tévedésnek bizonyult: az említett helyen nem a *Centum Gravamina*, hanem a *Recrudescunt* olvasható. Az egri káptalan levéltárában levő példánya is csonka, utolsó három tételt hiányzik. Így jelent meg az egri *Adatok* negyedik évfolyamában.³⁰ E nevezetes sérelmi iratnak az idők folyamán variánsai keletkeztek, egy teljes kéziratát Zemplén vármegye levéltára őrzi.³¹ Ezt Szirmay Antal és Kazinczy Ferenc találkoztott vele. Szirmay 1680-ra tette keletkezését, s ezt a címet adta neki: *Gravamina Hungarorum contra Germanos 1680*. Kazinczy „egy-két hozzáfűzött szavával becsesebbé is tette”. „Nevezetes írás — mondotta róla —, s kár, hogy nem tudatik, ki tette fel és mi végből?” Másik megjegyzését az első gravamenhez fűzte, mely azt mondja, hogy a németek gyűlölsége a magyarok ellen velük született. Kazinczy glosszája: „Hát mi szeretjük őket?” Az ő meghatározása szerint is a kézirat: „*Centuria Gravaminum Hungarorum Germanis proposita*.”³² A zempléni kéziratot Dongó Gyárfás Géza adta ki 1910-ben az *Adalékok* 16. évfolyamában, olyan formán, hogy mindjárt össze is vetette az egri kézirattal.³³ Keletkezésére nézve ő Szirmay véleményét fogadta el: „A 'Gravaminum Centuria'-nak ez a példánya az 1680-ból reánk örökölt példány Tökölyi-korabeli írás.”³⁴ Valójában a Rákóczi-szabadságharc kitörése előtt, a XVII. század utolsó, vagy a XVIII. század első éveiben készítették. Elég elolvasni a XCIII. gravament, máris látjuk: a karlócai békekötés (1699.) után írták, tehát már a Rákóczi-kor publicisztikájához tartozik. Említi a *Turcicum Jus*-t, az *Ujszerzeményi Bizottság*, a *Neoacquistica Commissio* működését, akárcsak a századfordulón szerzett sérelmi ének, a *Lamentatio Calamitatum Hungaricarum* „Hallottad-e hírét a' Turcicum Jusnak?” (XLVIII. LIII. LV. LXXIII.) Szó van benne az eperjesi vérsztörvénysekről (XCVI.), a Kunság és a Jászság zálogba vetéséről (XLV. XLVI.), az 1687. évi országgyűlésről, ahol törvényt hoztak a Habsburg-ház fiági örökösödéséről (XCVI.). Mindezek a Thököly- és Rákóczi-szabadságharc között történt események.

Számunkra különösen figyelemre méltó a *Centum Gravamina* két utolsó tétele azért, mert az *Emlékiratok* egy sokszor emlegetett állításának értelmét világítja meg. Rákóczi ezt írja: „Rágalmazó nyelvek hirdetik a magyarok esküszegéseit. . . . Az osztrák ecset durva vonásokkal, sőtét színekkel festi a magyarokat, és túl éles vésővel vési történelmi emlékeiket. Hol durva, barbár és paraszti erkölcsökkel vádolják, hol azt vetik szemére, hogy nem ért a tudományhoz és a szépművészethez. Néha pedig dorbézolását, lustaságát, kapzsiságát kárhoztatják. . . . Visszautasítom a rágalmakat és felderítem az igazságot. . . .”³⁵ A XCIX. és a C. tételben a *Száz Tétel* szerzője ezt veti Bécs szemére: „Az ártatlan, hűséges országglakók a sajtó útján megjelenő újságokban, gaz, sőt a halállal egyenlő rosszakaratú kicégerzése, és az ilyen arcátlan kicégerzésnek megszerezte és a külső országokban méltatlan közzététele.” Rákóczi nyilván ezekre a dehonosztáló iratokra is céloz idézett soraiban. Jól ismerhette Bécs magyarellenes sajtópropagandáját, amelyet az udvar a szabadságharc kitörése után még élesebben folytatott, de voltaképpen csak a régi gyakorlatot követte. A fejedelem arra törekedett, hogy ellensúlyozza. Könyv- és irodalomtudományunk még adós a kurucellenes császári publicisztika anyagának egybegyűjtésével és feldolgozásával, s van még tennivalónk

²⁸ KATONA ISTVÁN: *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriae*. XVII. köt. Buda 1805. 407–412.

²⁹ „Latinul közli — írja Márki Sándor Rákóczi életrajzáról szóló könyve 241. lapján, a *Kiáltványról* szólva — egybekötött *Centum gravamina Hungariae germanis proposita*, 1704. *Hist. des révol.* II. 55–108.”
³⁰ *Adatok* Telekesy István egri püspök korához. 15. 1703. A magyaroknak a németek ellen való száz sérelme. (A kurucz mozgalom okait tárgyaló röpirat.) *Adatok az Egri Egyházmegye Történelméhez*. IV. évf. 1908. 366–369.

³¹ Jelzete: *Historicum*. Tom. XVI. Fasc. 187. Nro. 209.

³² *Index Historicorum*. Ad Fasc. 187. Nro. 209.

³³ A magyarok sérelmeinek száz pontja. *Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez*. XVI. évf. 1910. 22–27., 125–128., 292–295.

³⁴ „Szirmay Antal determinálta 1680-ra és jegyezte föl az eredeti kéziratnak extractusa mellé” — olvassuk Dongó Gyárfás Géza publikációjában. — Szirmayra nézve lásd KÖNYG GYÖRGY: Szirmay Antal (1747–1812). Bp. 1903.

³⁵ II. Rákóczi Ferenc *Emlékiratainak* 1951. évi kiadását használtuk. Az idézet a 65–66. oldalon olvasható.

a kuruc publicisztika területén is. Különös nyomatékot kell tulajdonítanunk a fejedelem ilyenfajta nyilatkozatainak: „Menjen azért újonnan Világ elejbe igaz ügyünknek istenes folytatása, ellenben pedig az Austriai Háznak az dolgok végezésében színes állhatatlansága és még most is nemes szándékunknak és az ország szabadságának utóso romlására és megcsalattatásunkra igyekező szándéka.” A *Recrudescunt* is „Az Austriai Ház erőszakoskodása alól való fel-szabadulásért fogott Magyar fegyvernek ártatlanságáru al az egész Keresztyén világnak eleibe adatott Manifestum”.³⁶

A *Centum Gravamina* katolikus szerző munkája. Hét tételle (LXXXII—LXXXVIII.) a katolikus egyházat ért sérelmekkel foglalkozik: az esztergomi érsek mellett koadjutorságot létesítettek, az egyházi főméltóságokat idegeneknek adományozzák, nem kímélik a kegyes hagyományokat és a régi megszentelt helyeket, más célra fordítják az alapítványokat, az elszegényedett plébánosok eltartására szolgáló fundáció jövedelmét rosszul osztják szét. Az utolsó, nem valami nagy jelentőségű panasz éppen egyházi szerzőre utal, de olyan katolikus papi emberre, aki nem szíveli a jezsuitákat, mert kifogásolja, hogy „a papságnak sok rendbeli javadalmát a jezsuiták kapják ajándékba”. S aki, miként Rákóczi is, esztelenségnek tartja a protestánsok háborgatását. (LXXXIX.) A legnagyobb katolikus sérelem „Magyarország Nagyszassonya képmásának ősi alakjából való kifogatása”: „Effigie Magnae Dominae Hungariae a forma antiqua depravatio”, vagy az egri szöveg szerint: „Effigie hereditariae Magnae Dominae Hungariae vetustae depravatio.” A mondat értelme homályos. Talán ezt értelmezi az egri kéziratban található Mária-gravamen: „Miraculosae B. Matris Mariae V. Patronae Hungariae imaginis Potsensis ex regno Viennae Austriae ablatio et nulla ejusdem restauratio.” Máris benne vagyunk Ujváry Tamás gondolatvilágában. A szomolányi ének 15. strófájának első sorában a német bűnököt gyónó főgenerális a bűnök közé sorolja „Nagy-Asszonyunk képének másra fordítása”-t, vagyis — minden valószínűség szerint — a Pócsról Bécsbe hurcolt csodatevő Mária-kép esetét: nem adták vissza, hanem hamisítvánnyal pótolták.³⁷

A *szomolányi diadal emlékének* szerzője tehát egy katolikus szemléletű, katolikus kéztől származó közkeletű sérelmi iratot, egy panaszjegyzéket használt fel a nemzeti sérelmek versbe foglalására. De nem egész terjedelmében, hanem válogatva a tételek között. A forrásul szolgáló kéziratban voltaképpen nem is száz sérelemről van szó, mert szerzője néhány sérelmet két-három tétel alá szétbontva tárgyal, hogy éppen százra kerekedjék ki a gravamen-lista. Nézzük meg, melyeket, miképpen használt fel az énekmondó:

- | | | | |
|-------|---|---------|---|
| I. | Innatum odium Germanorum contra Hungaros. (A németeknek velők született gyűlölsége a magyarok ellen.) | 5. a—b. | Ennek egyeb nem oka hanem az gyűlölség, Nemetekkel született sok család mesteriség. |
| VI. | Vestitus abominatio. (Az öltözéknek útálása) | 6. a—b. | Már az Magyar Nemzetnek igen meg vetise, és ő ruhazattyoknak gonosz gyűlölséghe. |
| XV. | Judicum et rusticorum verberatio. (A bírának és parasztnak ütlegelése.) | 7. c—d. | Az szegény Jobbagycságnak verése s taglása, |
| XVI. | Rerum, dari non possibilium, postulatio. (Kiszolgáltatni lehetetlen cikkeknek követelese.) | 9. d. | Lehetetlen dolgoknak való kívánása. |
| XVII. | Vagabundorum Bagnesorum per regnum spatiatio. — (Az országszerte ögyelgő bagáziáknak fuvarozása.) | 7. a. | Sok bagacsyainknak fel s ala járása. |

³⁶ ESZE TAMÁS: A debreceni nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. Bp. 1961. (A Debreceni Kossuth-Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei 26.) — A „Manifestum Principis Francisci Rákóczy, ex impresso Patenti descriptioni” szövegét lásd CSÁSZÁR FERENC: Rákóczy Discursusai, avagy II. Rákóczy Ferenc fejedelemnek a Magyar Nemzet örökösítését tárgyzó gondolatai c. irat mellékleteként. Bp. 1848. 53—58. (Adatok a Magyarok Történetéhez I.)

³⁷ A pócsi Mária-kép történetének rövid leírását lásd: BALOGH FLÓRIÁN i. m. 334.: „S. Imaginem Vienne comitantes Basilitae ex dictis copis unam sibi expituerunt, et ad leniendum Pócsensium, suumque dolorem domum retulerunt, Ecclaeque suae, in locum prioris imposuerunt. Btma Virgine, quae sibi semel Locum hunc, aeram Gratiae suae elegit, iacturam antiquam clementissime resarciante.”

- XIII.
Pratorum et fenilium falcatio. — (A rétekek és legelőknék lekasztása.)
- XIX.
Honestarum mulierum et virginum violatio. (Tisztességes női személyeken és leányokon való erőszakoskodás.)
- XXVI.
Austriacorum in Hungariam libera inductio. (Az ausztriaiaknak szabad behozatala Magyarországra.)
- XXVII.
Communis commercii indictio. — (A közkereskedelemnek megadóztatása.)
- XXIX.
Salis patrii a precio imperialis ad flor. 4. den. 50. auctio. — (A hazai só árának a birodalmi áron felül 4 frt 50 dénárral való megtoldása.)
- XXXII.
A quibusdam civitatibus et oppidis inferiorum Hungariae gravis extorsio. — (Magyarország alsó részeiben bizonyos szab. kir városoknak és mezővárosoknak terhes megsarcoltatása.)
- XXXV.
Judaeorum magis, quam Hungarorum manutentio. — (Inkább a zsidóknak, mintsem a magyaroknak tenyeren hordozása.)
- XXXVIII.
Comitum Nádasdi, Zerenyi, Frangepani et aliorum decaptivatio. — (Nádasdy, Zrínyi, Frangepán és másoknak lefejeztetése.)
- XXXIX.
Eorundem, in extremum familiarium universorum bonorum confiscatio. — (Az ők és a határokon kívül levő családok egész vagyonának elkobzása.)
- LXIV.
Domus monetariae Posoniensis sublatio. — (A pozsonyi pénzverőháznak eltörlése.)
- LXIX.
Effigiei Magnae Dominae Hungariae a forma antiqua depravatio. — (Magyarország Nagyasszonya képmásának ősi alakjából való kiforgatása.)
- XCIX. — C.
Innocentium fidelium Regnicolarum infamis et plane morti aequabili impressio in novis publicis iniqua descriptio. — (Az ártatlan, hűséges országlakóknak a sajtó útján megjelenő újságokban, gaz, sőt a halállal egyenlő rosszakaratú kicégérezése.) — Ac tandem tam iniquae descriptionis per Regnum et exteras Provincias injuriosa publicatio. — (És végre az olyan árcátlan kicégérezésnek országszerte és a külső országokban való méltatlan közzététele.)
7. b.
Rétek és vetéseknek le kaszaltatása.
5. c—d.
Sok Jambor Asszonyokon perpatrált dühöség, sok Artatlan szüzekben töltött poklos feslettség.
8. a.
Országok törvénye ellen tisztek bé hozása.
9. a—b.
Minden kereskedések erőss meg tiltása, Vamok és harminczadok Németnek adása.
17. c—d.
Egy talleres kő sonak arra fel csapása, ötött fél forintokra egy masa hozása.
8. c.
Sok szabadvárosoknak Jussok el rontása.
6. a., c.
Már az magyar Nemzetnek igen meg vetise, az Sidoknal is alab valo böcsöllése.
16. a—d.
Nadasdi és Zerinyi frangye Pan ölise, s több miltóságos urak rutol el vesztise, minden sok szép ioszágok Confiscált vitele, és az egész országból ippen ki küldése.
9. c.
Az Posoni píz verő haznak el rontása.
15. a.
Nagy Asszonyunk képinek masra fordittása.
6. d.
Jo hirek és Neveknek labala vetise.

A szomolányi ének értéke tehát nem abban van, amiért Szerb Antal dicsérte: a magyar gravamenekben való jártassága nem a versszerzőt, hanem a *Centum Gravamina* szerzőjét dicséri. Nem közvetlenül átélte, hanem hallott, olvasott nemzeti sérelmeket adott Ritschán generális szájába. S nem is az egyetlen olyan kuruc vers, amelynek tartalma a sérelmek felsorolása. E tekintetben értékesebb nála, mert személyes élményeket énekel meg jórészt, a *Lamentatio Calamitatum Hungaricarum*, az „Óh, te kis maroknyi szegény magyar nemzet” kezdetű vers, amelyet eddig csak Hornyik János közléséből ismertünk,³⁸ most azonban előkerült egykorú kézírásban is.³⁹ Verses rokona a *Centum Gravamina*-nak, testvére a szomolányi éneknek. Idézzük két strófáját tartalmi hasonlóságuk és különböző hangütésük érzékeltetésére:

Az erős heleket mindenüt ők birják,
A fő fő tiszteket magoknak kaporják,
Mindenféle Sirját az Országnak sziják,
Es a szegény Magyarat hitetlennek hiják.

Bár minden jott tettél, elég ha Magyar vagy,
Németnek, Olasznak kedvetel, csak rosz vagy,
Mindent, a' mit kíván, kedve szerint ne adgy,
Mit követ, ha nem kár, és veszedelem nagy.

Ez az ének protestáns szemléletű. A gravamenek felsorolása bűnbánatra való felhívással végződik. Felsorolja sommásan a magyarok bűneit: szitok, átok, vérontás, hamis vád, részegség,¹ szegénynyomorítás, irigység, paráznaság, káromkodás. Ez is reális részlet a kor magyar világából, Rákóczi is igazolja.⁴⁰ Le kell hát vetkezni:

Hamis Esküvesre ne szoktasd magadat,
Es farkas modgyára ne mard barátodat,
Ha kívánod birni békével házadat,
Es e' nagy Igátul szabadulásodat.

Fegyver az ellenség ellen, erkölcsi megújulás a magyar bűnök ellen — a két gravamenek együtt fejezi ki Rákóczi nemzetformáló szándékát. Ritschán gyónását, melyben a németek szomolányi vereségét az elkövetett bűnök büntetésének mondja, a fejedelem az elszenvedett kuruc vereségek idején prózában nemzete fejére olvassa. A szomolányi ének 13. strófájában olvasható intellemmel gyakran találkozunk Rákóczi leveleiben és kiáltványaiiban:

Miltán azért az Isten megverett bennünket,
Mert már nem szenvedhette számtalan vitkünket,
Undok és utálatos cselekedetinket:
Azért adott fejünkre éles fegyvereket.

Az ilyen tartalmi és hangulati egyezések híven szemléltetik a Rákóczi-szabadságharc irodalmának és költészetének egységét.

2. A szomolányi ének teljes címe: *Ricsány német főgenerális töredelmes gyunása és keserves poenitentia-tartó zsolttára*, miként a 24. strófa c-d sora mondja:

Szerzé ezen zsolttáros verseket szép rendben
Ricsány fő-gyenerál jablonczy mezőben.

Hogy a költő gyónás formájában mondatja el Ritschán generálissal a Habsburg-uralomtól szenvedett magyar sérelmeket, ez sem az ő egyéni leleménye. A XVII. században, korábban is, szívesen éltek vele az ellenfelet kicsúfolni vagy megalázni szándékozó literátorok. Megtaláljuk protestáns területen is. 1630-ban egy lutheránus diák hasonló verset szerzett Brunswick Tóbiásról, „az Augustana vallást igazán követő hívek” egykori szuperintendenséről. A versben maga a vallását elhagyó püspök szólal meg: vádolja magát, jajong, mert fél, hogy cselekedtéért pokolra fog szállani.⁴¹ Egy névtelen katolikus szerző I. Rákóczi György erdélyi feje-

³⁸ HORNYIK JÁNOS: Kecskemét város története. Kecskemét 1866. IV. 3–7.

³⁹ OL Családi levéltárak. Nádasdy-család levéltára. Könyvek. K. 8. 262.

⁴⁰ II. Rákóczi Ferenc Emlékiratainak idézett kiadásában 65–66. — Vö. ACSÁDY IGNÁC: A magyar társadalom 1680 körül. Századok XX. köt. 1886. 10–31.

⁴¹ Címe: Bruntzik Tóbiásnak lelki gyötrelmérül való vallástétele, melyet önnön maga ezen versekben világosságra bocsátott Szeredben, Anno 1630. B. Asszony napján. — Az OszK Kézirattárában őrzött Fol. Lat. 2077. sz. kéziratból kiadta PAYR SÁNDOR: Egyháztörténeti Emlékek. Forrás-gyűjtemény a dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerület történetéhez. I. köt. Sopron 1910. 188–193.

delem „bűneit” akarja leleplezni ebben a formában: a fejedelem Geleji Katona Istvánnak, Erdély református püspökének gyón meg halálos óráján.⁴² Kegyetlen, igazságtalan szatíra ez a vers. Az az ember, aki írta, szertelen gyűlöletet táplált szívében Rákóczi ellen. Alszeghy Zsoltot a *Confessio Rakocziána* az irodalmi gyónás legjellegzetesebb, s talán legrégebbi dokumentumára, *Balassa Menyhárt árultatása* gyónási jelenetére emlékezteti.⁴³ De egyik sem szolgálhatott volna irodalmi minta gyanánt a *Ricsány gyónása* szerzőjének, mert Balassa, Brunswick, I. Rákóczi György a maguk bűneit gyónják, magukat vetkeztetik metellenre, a generális azonban nem a maga tetteit gyónja, ő a „Német Nemzet” képviselője, s vallomásaiban a magyarországi Habsburg-uralom tárja fel vétkeit. Pedig neki magának is lett volna mit meggyónnia: ő volt az az ember, aki 1697-ben embertelen hadviseléssel vérbefojtotta a hegyaljai kurucok felkelését.⁴⁴ A hegyaljai szörnnyűségeket azonban nem Ritschán, hanem az énekszerző teszi szóvá a versben.

A szomolányi, helyesebben: a Jabloncai gyónás irodalmi rokona, ha nem műfaját, hanem tendenciáját tekintjük, egy névtelen szerző prózai szövege: *Az Német Nemzetnek Pater Markó Capucinusí Szerzetbeli Paphoz tet Gyónása*.⁴⁵ Ez a kiadatlan kézirat a Thököly-szabadságharc irodalmi emléke. Keletkezése idejét szövegéből meg lehet határozni: „Istennek ellemen való haragiát érzem, mert Kassát, az felső Országnak Metropolisát el vesztettem” — olvassuk a gyónásban, s Thököly udvari prédikátorának, Lippóci Miklósnak „Nemes Cassa Várasának meg-vétettésekor” mondott, irodalmi értékű magyar prédikációjából is tudjuk, hogy ez az esemény 1682. szeptember 17-én történt.⁴⁶ A gyónás protestáns írás: említi a gyász-évtizedet, a gályarab prédikátorokat. Egyébként a *Centum Gravamina* elődje, egyik tagja a kuruc publicisztika amaz ágának, amely a kuruc felkelések igazolására, hol versben, hol prózában, hol csúfolódó szóval az emberek gyönyörködtesére, hol pedig ünnepélyes komolysággal, a világ és a nemzet elé terjesztett kiáltványban, felsorakoztatja a „Német Nemzet” azaz a magyarországi Habsburg-uralom katonai és kamarai adminisztrációjának bűneit. Érdemes arra, hogy közzé tegyük ezen a helyen teljes szövegében:

Az Német Nemzetnek Pater Markó Capucinusí Szerzetbeli Paphoz tet Gyónása.

Minek utánna sok, és nagy mód nélkül való Bünöket cselekedtem volna migh Mattyás, és Laszló, s több Magyar Királyoknak is idejében seöt az után is szintén egy ideigh, noha a Magyar Nemzetségh semi alkalmatosságot nem adot hozzá; és jóllehet ezen Birodalomnak kezdetitől fogvást a' Magyar Nemzetet kemény hüt általís Eletemnek meg jobbítássáru! assecuráltam volna, mind azonáltal meg feletkezvén azon assecuratiomrul is, ismit az okádásra térván, mindént meg szegtém, az Magyaroknak ajánlot Tiszti hivatalokat meg nem tartotam, azoknak szabadságit, immunitássait s minden Privilegiumit föl forgattam, az Végekhez Német Tiszteket tettem születet Haza fiait onnid kj rekesztetem, az Hegy alat levő Hajdu Városokban, nem külömben az Bányá Varosokban is Nemeth Magistratusokat, ugy a' Camorákra is Praeseseket helyeztettem az Országnak nagy, és kiváltképpen való Kárával, s azokat minden Törvények ellen föl forgattam. Gubernatort Posomban rendeltem, halhatatlan szókkal nevezendő Adókat, tudniillik, Accisák, Senicz, Mund, Pferd, és stobb Portioknak reportitioját vetettem az Ország Lakosira. Magyar Tanácsokat az titkos belső Tanácsban nem alkalmaztattam, seöt eökét nem külömben mind Csuffnak tartottam: az Törökkel, azoknak hire nélkül (adván visza előb hatalma alá sok Végekét Várokkal edgyüt) Békeséget szerzetem, eöket meg nem általmaztam, seöt mindén titkon való munkálkodást vittem véghez Szabadságoknak meg rontasara, el vételére, s semmissé tételére. Egymás után való Instantiájokat, föl kiáltássát, és sok Arvak, s Rabok könyves siránkozásit nagy szomorúságokkal meg vetettem. Sok várokat, és végeket, kiket régenten az Ország Lakosinak általmára épetettek, földel egyenessé tettem, sok izekre öszve rontván, (el)rutitottam, az Ország Szabadságinak általmáért föl fegyverkezet szegény Lakosokat Hóhérok gyalázatos kezeivél meg ölettem. Az (egy)-házj személyeket, noha ártotlanokat törvéntelenségre vonván a Gályakra, s Tengerekre íteltem, másokat az Országbul ki vetettem; másoknak az Isten tiszteséget meg tiltottam. Az Ország L(ako)sinak Jóságait sok Ezereken el adtam. Azokáért ismértem (le)kemet, en vétkeket, oh én igen nagy vétkeket, és az minden ha(tó) Istennek ellenem való haragiát

⁴² THALY KÁLMÁN: Ismeretlen históriás énekek a XVI. és XVII. századból. V. Századok VI. évf. 1871. 399–412. A vers címe: *Confessio Rakocziána*. A végén azonban: *Pasquillus contra Principem Rakoczoy*.

⁴³ ALSZEGHY ZSOLT: A XVII. század magyar lírai költészete. Bp. 1935. 37. és 43. (Ért Ny Sztud. XXV. 6. sz.) — A *Confessio Rakocziána* eredetét, szerzetetésének alkalmát kutatva, figyelmünk Geleji Katona István püspök 1636. április 21-én kelt levelére irányul. ZSILINSZKY MIHÁLY adta ki: Geleji K. István levele, melyben tagadja, hogy ő rágalmazta volna I. Rákóczi György fejedelmet. *Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező VIII. évf. 1877. 225–226.*

⁴⁴ Erre már BAJZA JÓZSEF is gondolt A kuruc elbeszélő költészet c. doktori értekezésében (Bp. 1906. 39–40.): „Feltűnő, hogy úgy fogja fel a szomolányi vereséget, mintha a tokaji garázdalkodásért büntette volna meg Isten. Oka valószínűleg az, hogy Ritschán vagy maga, vagy hada részt vett a dulásban.”

⁴⁵ OL Családi levéltárak. Sibrik-család levéltára.

⁴⁶ RMK I. köt. 1290. — Modern kiadása: A Reformáció és Ellenreformáció Evangéliumi Keresztény Egyházi Írói. XI. köt.

érezem. Mért Kassát az felső Országnek Metropolitissát el vesztettem, a' Citadellat, kj a' nagyoknak erejek által készölt meg, örökén való gyalázatommal köl így el rontva nézmem, az felső Országbul Számkivetetnek lennem. Mind ezeket szánom, és bánom szívem szerint, nem azért, hogy Istenemet meg bántottan volna, hanem hogy az Országot el vesztettem.

Absolutio.

Mivelhogy félre tévén az Mindenható Istennek félelmét, ily iszonyu vetkeket cselekednj merészlettel, es az Isten boszu állásra föl indítottad, az te üdvösséges poenitentiad helet almisna gyanánt külg az Török Császár számára 200000. Tallért, Tökölj Fejedelemnek pedig fizes minden hólnapra harmicz Ezer forintokat: azon föllül, Szakmár, Patak, Écszed, Szendröd, Trincsen, Léva, Nitra, Leopoldstat, és Posonyi Várokbul vitessed kj az egész Németeket, ugy hogy csak nyomdokok se láttassék tovább. Külömben Bötölés helet tartoztassad meg magadat minden ingyen való húzás, és vonyástul, s ellenkedéstül, hanem valamit Magyar Országbul számodra visznek, mindeneknek érdemes árrát fizessed meg, és valamikor az Orzágh határára egész Hadaidal örökken való el veszésre menendezs, ot utolsó Vale helet imatkozzal három Pater noster, és Ave Mariat, s egyszer a' Miserere Psalmust. Es azomban én tegedet absolvállok minden Büneidből s minden Arany, és Ezüst kj vitelétül. Meny él Isten hérével egész Magyar Országbul, és soha tovább visza ne térgy. Amen.

„Pater Markó Capucinus Szerzetbeli Pap” a világhírű Marco d'Aviano. A Bécs felmentésével kezdődő felszabadító hadjárat sikere érdekében végzett nagyszerű szolgálatát ismeri és méltányolja a magyar történetírás is. Derék monográfusa: Maria Heyret születésének 300. évfordulójára, szentté avatása érdekében felkutatta és feldolgozta változatos és eredményekben gazdag életének dokumentumait.⁴⁷ Alakját, működését majd az egyházi érzülettel nem terhelt történetírás bizonyára megfosztja azoktól a dekoratív elemektől, amelyekkel őt kortársai felékesítették, s attól a misztikumtól is, amelyet — nem utolsó sorban — ügyes és hathatós propagandával ő maga teremtett személye körül, jelentőségét azonban aligha fogja kisebbiteni. Minket ez alkalommal, midőn csak a most közölt kéziratot akarjuk megmagyarázni, pusztán 1682. évi bécsi látogatása érdekel. I. Lipót meghívására június elején érkezett a császárvárosba, hol július 14-ig tartózkodott. Az uralkodó rendkívüli tisztelettel bánt vele, mert hire ekkor már bejárta Európát. Ismerte őt, Linzben már egyszer — 1680 augusztusában — vendégül látta. A barát linzi prédikációja, melyben támadta a Habsburg-birodalom korrupt kormányzati rendszerét, s Isten haragjának mondotta mindazt a rosszat, ami a császár népeit szorongatja, nagy hatást gyakorolt rá. Avianói Márk Bécsben is kemény beszédeket mondott; búcsúbeszédében így nyilatkozott: „Oh Bécs, ha nem változtatod meg erkölcsöidet, akkor borzasztó veszedelem szakad reád!” Okos tanácsainak és megrázó prédikációinak volt is valami hatása: „Sok csalásnak nyomára jöttek, így remélhető, hogy Ófelsége igazságot fog szolgáltatni.” Mégis Buonvisi bécsi nunciának lett igaza: „A császár mindent megfogadott, bár félt, hogy a Pater elutasásával minden abbanmarad, ha a megállapodások a miniszterek érdekeivel ellenkeznek.” Marco reformgondolatait egy 1684-ben szerkesztett emlékiratban fejtette ki, s benne ilyen mondatokkal találkozunk: „Több éve már, hogy a rossz és a rendetlenség fennáll. A lakosság jajveszével, a szegény megkínzott emberek Isten igazságosságához felebbeznek, mert látják, hogy a világ az igazságot megtagadta tőlük. Ezért büntet az Isten állandóan és ezért alakulnak a dolgok oly kedvezőtlenül.”

Ime, ebben a formában történeti valóság a „Német Nemzet” gyónása Marco d'Aviano kapucinus atya előtt. A szöveg arra vall, hogy Marco bécsi magatartása figyelmet keltett Magyarországon is. Híre eljutott még a kurucok táborába is, s kritikáját az éber kuruc publicistika értékesítette is a maga javára. Az ő személyét nem érinti az iratból áradó csúfondáros hang, pedig a pater nem szívelte a kurucokat: egyik levelében „a magyar forradalmárok szigorú megbüntetését és a vezérek vagyonának elkobzását” tanácsolta a császárnak.

Figyelemre méltó, hogy a Marco-kultusz egykorú nyomtatott dokumentumának, a *Miracel-Büchlein* sorozatnak egyik, 1687-ben megjelent holland nyelvű kiadása budai impresszummal látott napvilágot, s címének első sora magyar nyelvű: „Jetző Könyuetske, az Kibemindennapi dolgokat irunck.”⁴⁸ Marco személyét és működését az egykorú irodalom csak epizódszerűen tárgyalja, ezért is, de mint a *Ricsány gyunásának* irodalmi analógiája is, érdekes adalék a Marco-féle gyónás.

⁴⁷ P. Markus von Aviano O. M. Cap. Apostolischer Missionär und päpstlicher Legat beim christlichen Heere. Zur Erinnerung an die dritte Jahrhundert-Feier seiner Geburt. München (1931.) — Lásd továbbá Röss BERTALAN: Avianói Márk pápai követése és a török félhold alkonya Magyarországon. 2. kiad. Bp. 1936. Inkább propagandairat, mintsem történeti életrajz. — KÉLÉNYI B. OTTÓ: Marco d' Aviano és a barokk állam-misztika. Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv I. évf. 1936. 177—224.

⁴⁸ KÉLÉNYI B. OTTÓ: Budai impresszumok nyomtatványok 1688—1708. (Bp. 1933.) Tanulmányok. Kiadja a Fővárosi Könyvtár. Bp. III. Különlenyomat a Fővárosi Könyvtár Évkönyve III. kötetéből.

Egy emberöltővel korábban keletkezett, mint a szomolányi ének, de az a másolata, mely a Sibrik-család levéltárában maradt fenn, 1704-ben készült, éppen abban az esztendőben, amikor a szomolányi éneket írták. Eredeti kézírata nincs meg, több másolata még nem került elő. Nincs ugyan datálva, de annak a kéznek az írása, mely lemásolta Károlyi Sándor első dunántúli hadjáratának (1704. január 15.—március 31.) néhány fontosabb okmányát, például Károlyi 1704. január 29-én írt ama levelét, amelyben a *Recrudescunt*-ot küldi meg a stajer rendeknek. Az ő kézírásában maradt meg — szintén a Sibrik-levéltárban — Rákóczi ütközet előtt mondott beszédének, illetve imádságának egyik szövege és az a szép ének, amelyet *Rákóczi buzgó énekének* szoktunk nevezni. Miért éppen dunántúli levéltárból került elő ez a Kálló várának megvétele után szerzett ének és Rákóczi beszéde, holott a fejedelem a szabadságharc folyamán — rövid paksi és dunaföldvári időzését nem tekintve — sohasem járt a Dunántúl földjén? — erre a kérdésre alighanem az a helyes válasz, hogy ezeket a szövegeket Károlyi tiszántúli hadserege hozta magával a Dunántúlra, s talán éppen a generális kancelláriájáról került a másoló kezébe, amint hogy a *Recrudescunt* ama kiadása, melyet a fejedelem 1704. január 18-án — nyilván Károlyi közvetítésével — küldött meg a horvát rendeknek, s maga a generális 29-én a stajerországiaknak, szintén tiszántúli eredetű: debreceni nyomtatvány.⁴⁹

Ki volt az a történeti és irodalmi érzékű férfiú, ki oly buzgón másolgatta a Dunántúlon a kurucság írásos dokumentumait, köztük az eredetében szintén nem dunántúli *Az Német Nemzetnek Gyonását?* Jellegetes, dült betűs, határozott vonalvezetésű írásával nemrégem találkoztunk a Batthyány-uradalom körmenői iratai között. Nevét így írta alá: „Arcis Bonorum Provisor Michaël Forián mp.” egy 1707. május 24-én aláírt *Specificatio*-n.⁵⁰ Nem tudjuk, hogy irodalmi jellegű másolatai, néhány másféle iratmásolat társaságában, miként kerültek a Sibrik-család levéltárába.⁵¹ Lehet, hogy a Batthyány-levéltárban rejteznek figyelemre méltó másolatai.⁵² Ha iratai együtt maradtak volna, azt a funkciót teljesítené szövegeivel a dunántúli kurucság történetében, mint Reviczky Imre a Tiszántúlon.

3. A szomolányi ének 18. strófájánál egy darabig megszakad *Ricsány német főgenerális töredelmes gyonása*, és három versszakon át az ének szerzője beszél: ujjong azon, hogy Szomolánynál a kurucok megtorolták azokat a kegyetlenkedéseket, amelyeket a császári katonaság Tokaj ostrománál követett el:

Ítten visszaadtuk Tokajnak veszsit,
Duplán megfűzöttük vérek kiontásit,
Sok ártatlan csecsszopók fegyverre vetisit,
Sok özvegyek és árvák ártatlan ölisit.

Ezek vire ontása, mint az Ábel vire
Felhatott, és kiáltván az magos egekre:
Állj bosszut Ur-Isten értünk, nézz igyünkre,
Ki vagy az ártatlanok hatalmas őrzője!

Rachellal miltán sok anyák sirhattak,
Míddőn gyermekeket mint labdát ugy hánták,
Éles fegyverekkel kétfelé csapdozták,
És az nagy vér árbából sok helen kapdozták.

Már mondtuk: a szomolányi kuruc győzelemről az ének szerzőjének nincs semmi mondanivalója, ezért nem is illik rá az a cím, amelyet Thaly adott neki; sokkal inkább a hegyaljai felkelés, mint a szomolányi diadal emléke. Az imént idézett strófákban találjuk magyarázatát: miért éppen Ritschán generálissal mondatja el az énekszerző a „Németekkel született sók család mesterség”-et. A szomolányi kuruc győzelem egy korábban elszenvedett vérontásért szerzett elégtétel, méltó büntetése éppen annak a generálisnak, akinek a vezérsege alatt ezeket a Hegyalján elkövették. Ezt az erkölcsi indítékú történetzemléletet, amellyel oly gyakran találkozunk a vallásos gyökéretű régi magyar irodalomban, megtaláljuk majd az Ujváry-kéziratnak a *Szatmár vára megvételéről* szóló énekében is.

⁴⁹ ESZE TAMÁS: A debreceni nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. Bp. 1961. 74. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Közleményel 26.)

⁵⁰ OL Családi levéltárak. Batthyány-család levéltára. Rákóczi-korabeli iratok. 215. cs.

⁵¹ Viszont a Sibrik-család levéltárból is kerülhettek át iratok a Batthyány-család levéltárába. Erre utal az 1840-dik évi országgyűlésen alkotott törvénycikkek c. nyomtatvány (Pozsony é. n.) rajta ezzel a pecséttel: „Ex Bibl. Sibrikiana”, alatta pedig: „Bozsoki Könyvtár”. OL Családi levéltárak. Batthyány-család levéltára. Országos jelentőségű iratok. 231. cs.

⁵² Ilyen máris került elő az imént említett köteggben: *Puncta Malecontentorum Hunarorum*. In sex Classes sunt divisa petita Hungarorum. videlicet quoad Politica, Militaria, Camerala, Juridica, Oeconomica, et Religionem. OL Családi levéltárak. Batthyány-család levéltára. Törzslévélár. Országos jelentőségű iratok. 232. cs. — Magyar szövege uo., szintén Forián Mihály kézírásával.

Freiherr von Ritschan a Schlick-féle császári dragonyos regiment alezredese volt 1697 nyarán, mikor a Hegyalján váratlanul kitört egy kuruc felkelés, mikor pedig Szomolány-nál csatát vezetett a kurucokkal szemben, már vezérőrnagy rangja volt, mint *General-Feldwachtmeister* vezette a rábízott sereget.⁵³ Előrehaladását annak köszönhetette, hogy mindjárt kezdetben leleményes és energikus támadásával megállította a kurucok előretörését, mikor Tokajból Ónod elfoglalására indultak. Éppen útban volt a déli török harctérre, mikor hírt vett, hogy a felkelők az 1697. július 1-re virradó éjszakán elfoglalták Tokajt és Patakot. A hegyaljai akciót — olykor még a történetírók is — parasztfelkelésnek, az ekkeseredett nép zendülésének szokták tekinteni, pedig valójában Thököly tisztjei és megbízott emberei szervezték meg és lobbantották fel a legkedvezőbb pillanatban, amikor remélni lehetett, hogy éváratlan rebellióból új kuruc szabadságharc fog kibontakozni.⁵⁴ Ritschan felismerte a mozgalom jelentőségét, visszafordult, s a Bassompierre *Cürassier-Regiment* néhány századával, az egri és az ónodi magyar katonasággal július 7-én megverte a kurucokat.⁵⁵ Vereségük elzárta útjukat nyugat felé. A további hadműveleteket már Vaudémont herceg altábornagy intézte, akit az udvar a török harctérről rendelt fel a hegyaljai akció elfojtására, de Ritschannak mindig jelentős része volt a várak visszavételével végződő hadakozásban.

Ritschan alakját ismerjük Jókai Ocskay-regényéből is (*Szeretve mind a vérpadig*). A regényben korrekt, lovagias, nemes magatartású császári tiszt.⁵⁶ Milyen volt valójában, ezt a szűkszavú forrásokból nemigen lehet kielemezni. Azok a kegyetlenkedések azonban, amelyeket katonasága, különösen Tokaj elfoglalásakor cselekedett, az ő nevét is gyűlöletessé tették.

A tokaji veszedelmet a maga rettenetességében megverselte egy névtelen szerző *Cantio Tokai* című énekében. Ez a vers a kurucok költészetének java terméséből való. Református ének. A protestáns jeremiádok sajtósága történet szemlélete jellemzi: az, ami történt, a bűnös életmód megérdemelt büntetése.⁵⁷

Veszedelmünk oka az nagy kegyetlenség —
Egymás ellen való méltatlan irigység.
Miként Zsodomának kénköves essővel:
Ugy volt veszedelmünk nagy hirtelenséggel.

Van ennek az éneknek egy variánsa is: a *Cantio Flebilis de periculo Tokajensi*. Egy dunántúli katolikus, valószínűleg egy jezsuita készítette⁵⁸ olyanformán, hogy a *Cantio Tokai* kétsoros strofáiból 14-et kihagyott és helyükbe új négyesoros strofákat szerkesztett annak bizonyítására, hogy

Igy bánik az Isten most is mindazokkal,
A kik vermet ásnak másoknak károkkal,
Magok nyaka szakad, fizetnek halállal,
Az mint meg is történt gyakorta sokakkal.

Ez a vers is „gyónás”: a reformátusok vallják meg benne a katolikusok ellen táplált gyűlöletüket, gonosz szándékukat:

⁵³ Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Orts-, Namen- und Sach-Register. Bécs 1892.

⁵⁴ THALY KÁLMÁN: II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága. 1676–1701. Pozsony 1881. 240–271. — THALY KÁLMÁN: A székesi gróf Bercsényi család. 1470–1835. II. köt. 1689–1703. Bp. 1887. 173–218. — TAKÁCS SÁNDOR: A hegyaljai zendülés. A Szegény magyarok c. kötetben. (Bp. é. n.) — BENCZÉDI LÁSZLÓ: A hegyaljai felkelés. Bp. 1953.

⁵⁵ Ritschan részvételéről a hegyaljai kuruc felkelés leverésében — egykorú jelentések alapján — részletesen írtam Eger és a népi kurucság c., közlésre váro tanulmányomban.

⁵⁶ „Ritschan külsejére nézve is mintája lehetett a hős lovagoknak. Karcsú, deli természet, klasszikus szabású arcvonások, achillesi arczéj; nemes bátorság a harcban, tréfás kedély a vig férfitársaságban, finom, előkelő modor a nők között, minden ember kedvenczévé tévék, a kinek valami oka volt rá, hogy barátságával dicsekedjék. . . . Valóságos Ocskay László német kiadásban.” Az idézetet a Budapesten, 1909-ben megjelent kiadás 117–118. oldaláról vettük.

⁵⁷ Először THALY KÁLMÁN adta ki a Mészáros-kódekből: Adalékok. I. köt. 274–281. — Méltatását lásd: BAJZA I. m. 38. — Ez a szemlélet jellemzi Zilahi János tállyai református iskolamester énekét is, amelyet Phaeton Tüze címen írt a hegyaljai felkelésről 1698-ban:

Tisztátalansáért földünket sujtolja
Ama igaz Bíró, mert vétünk utálja.

HARSÁNYI ISTVÁN—GULYÁS JÓZSEF: Régi magyar versek a sárospataki könyvtárból. ItK. 1917. 330–336.

⁵⁸ A „Cantio flebilis de periculo Tokajensi” című ének a Szencsei-énekeskönyvben maradt fenn. Ki van adva: Adalékok. I. köt. 282–284. és az énekeskönyv betűhív kiadásában: 87–90. — Méltatását lásd: BAJZA I. m. 39. Ő ezt is református éneknek tartja: „Öngúny, önvád érzik soraiban” — mondja. II. strofája nyilván mutatja, hogy egy jezsuita dolgozta át, s adta az egészet a református predikátorok szájába. Az, hogy a 13. strofában említett nyolc református eklézsia közül négy dunántúli („Veszprém, Vázsony, Pápa, Győr Ecclesiája”), az átdolgozás dunántúli eredetére vall.

Negyven éjjel-nappal szivesen böjtöltünk,
Hogy az pápistákon bosszunkat tölthössük,
Bertalan templomát magunkévá tegyük,
És mi papjainkat abban szentölhessük.

De hejába vala ez az böjtölésünk,
Nappali, éjjeli nehéz könyörgésünk,
Sok könnyhullatással szoltáreneklésünk:
Édes Jehovántul nem lőn segítségünk.

Jaj azért minékünk, az kik az papokra
Dühösködtünk vala csuklyás barátokra,
Ártatlan életü Ignác fiaira,
Római egyháznak az ő szolgálaira.

Bizonyára a Szepessy Párról készített „labanc gúnydal” inspirálta az átdolgozót.⁵⁹ Nem ismerte a hegyaljai felkelés történetének azokat a mozzanatait, amelyekben a hegyaljai városok református lakossága megtorolja a plébánosokon korábban elszenvedett vallási sérelmeit, mégis rátapintott a valóságra: a felkelés református színezetű mozgalom volt, benne is, mint a kezdeti kurucságban és a Thököly-szabadságharcban, a politikai és gazdasági gravamenek összeötvöződtek a protestáns sérelmekkel, ezért a felkelők nemcsak a császári katonaságon, a kamarai tiszteken és a némethez húzó nemesurakon állottak bosszút, hanem a katolikus papokon is. A hegyaljai kurucok tetteit negyedszázaddal később is országos sérelem gyanánt emlegették a katolikusok.⁶⁰

A *Cantio Tokai* azonban kiemelkedik a politikai és a vallási gyűlölködés minden józan-ságot és mértéktartást előntő áradatából. Nem kiált bosszúért, csak tanulságként maradjon emlékezetében Tokaj szomorú sorsa: „Tanuljanak rajtunk ártatlan magzatok.” S milyen különös, hogy nem a vérontókat kárhozzatja, hanem a felkelés vezetőit:

Tisza-torok köze méltán átkozhatja,
Az egész Hegyallya mind elkárhozzathatja

Pataki és Kövér Ferenc hamisságát,
Bakos és Tokai gyalog kapitányát.

Fontos ez a névsor: mind a négyen Thököly egykori tisztjei. Pataki Péterről, a kuruc vitézlőrend Thökölyhez való hűségéről, a bújdosó fejedelem szándékairól a Rákóczi-szabadságharc költészetének egy még kiadatlan darabja: Pataki halotti búcsúztatója minden más forrásnál hitelesebb tájékoztatást nyújt az utókor számára.⁶¹ A benne megszólaló hang azonban a Thököly-emigráció hangja. A hazai kurucság, okulva a hegyaljai felkelés kudarcából, elfordul Thökölytől és nemsokára Rákócziban találja meg az új vezért. A *Cantio Tokai* már jelzi azt a kiábrándulást, amelynek az ének variánsa így adott hangot:

Nem bizhatunk immár Thököly urunkban,
Országunk-hervasztó pümkösdí királyban.

A szomolányi ének szerzőjének dicséretére válik, hogy a győzelem percében felelevenítette a tokaji áldozatok emlékét, fájdalommal, szenvedélyesen; mondhatnánk így is: a bosszú örömeivel. S nem csupán teljes érzelmi azonosulással, egy lépéssel tovább ment ennél: a szomolányi kuruc győzelem visszatörölés egy kuruc vereségért, „Tokajnak veszisi”-ért.

Vajon honnan ismerhette meg a tokaji tragédiát? Nem volt szemtanú. Ha jelen lett volna az eseményekben, s közelről szemlélheti a hegyaljai felkelés belső világát, a református retorzió vad eseményeit, neki, a Mária-kultusz istápolójának, aligha támad kedve feleleveníteni a hegyaljai áldozatok emlékét. Talán a *Cantio Tokai* volt hatással rá? Ez a vers szűkszavú, csak az érti egészen, aki jól ismeri az eseményeket. Ez is említi „Apró gyermekinknek nagy mátyomságá”-t, de korántsem olyan erővel és szemléletesen, mint a szomolányi ének,

⁵⁹ A „Labancz gúnydal Szepessy Pál bújdosó vezérről, 1672. végéről”, a Bocskor-kódexben maradt fenn. Közölve: Adalékok. I. köt. 38–44. — Méltatását lásd: BALJA I. m. 43.

⁶⁰ Acta Religiosae Commissionis Pestiensis. I—XV. Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára.

⁶¹ OSzK Kézirattárban.

amely a betlehemi gyermekgyilkosságra emlékezteti az olvasókat. Van azután a *Cantio*-nak egy sora, ez az *a* sor a 17. strófában: „Sok vér kicsordula Rákóczi-házában.” Ez a lakonikus mondat a tokaji katolikusok tragédiáját jelzi: „Egy csapat bős katoná a Rákóczi földesúri curiájába ront, ott épen misét szolgáltattak az áhítatosan térdre hullt tömegnek; reárohannak az imádkozókra s nem hagynak élve közülük csak még egy kisedet sem.”⁶² Azt kell gondolnunk, hogy Ujváry Tamás nem ismerte a tokaji tragédiának ezt a mozzanatát, mert ha ismeri, bizonyára utal rá.

Olyan forrásból merített, amelyet mi nem ismerünk. A hegyaljai vérengzés híre bejárta az egész országot: jellemző erre az is, hogy a *Cantio Tokai* szövege a Győr megyei Szemerén készült másolatban maradt fenn, s a jezsuita-átírás kétségtelenül dunántúli eredetű, s a szintén dunántúli Szencsei-kódex őrizte meg. Ismerhette hát a hegyaljai eseményeket a nyitra-kövesdi Mária-templom magyar kántora is.

De miért ne meríthetett volna szájhagyományból? Bercsényi és Károlyi Szomolánynál harcoló ezredeiben Hegyaljára való vitézek is voltak, tokajiakat is lehetne közöttük kimutatni, szenvedői vagy szemtanúi Ritschan tokaji öldöklésének. S ezek a szomolányi csatát követő jabloncai éjszakán a tűz mellett mi másról beszélgettek volna, ha nem arról a császári generálisról, akit legyőztek és foglyul ejtettek, s akit bizonyára gyűlöttek is tetteiért?

A *Centum Gravamina* tudálékos beledolgozása a versbe — ez a szomolányi ének szerzőjének munkája; tőle származhatik a keret: a gyónás ötlete is; övé az énekben felcsendülő Mária-magasztalás. De ez a strófa:

Itten visszaadtuk Tokajnak veszsit,
Duplán megfűzettük vérek kiontását,
Sok ártatlan csecszopók fegyverre vetisit,
Sok özvegyek és árvák ártatlan ölését

— ez a kuruc vitézek hangja.

Ficzay Dénes
(Arad)

TÖRÖK GYULA LEVELEI CSALÁDJÁHOZ

Török Gyuláról, az íróról az elmúlt évtizedekben sok szép és magvas méltatás jelent meg.¹ De Török Gyulát, az *embert* alig ismerjük.² A szerencsés véletlen 1958 nyarán, szinte a „kiselejtezés” előtti utolsó pillanatban, juttatta kezembe az írónak közel negyven sajátkezű levelét és levelezőlapját. Nem érdektelen, ha megismerjük ezt a „habent sua fata epistolae”-t.

Arad irodalmi múltjának emlékeit kutatva, Pataki Sándor festőművésszel beszélgettem, Török Gyula aradi éveiről szerettem volna egyet-mást megtudni,³ Pataki ti. jól ismerte Török Györgyöt, az író festő-bátyját. Így jutottam hozzá ahhoz az adathoz, hogy az író húgának⁴ második férje, Holló István mérnök birtokában fennmaradtak a nagyértékű levelek. Tőle kerültek azután a Közművelődési Palota könyvtárába.⁵ Török eddigi legrészletesebb életrajzá-
nak írója, Kováts József azt írja: „...leveleire sehol sem találtam.”⁶

Ebben az esetben kivételesen azért vállalkozunk *családi* levelek közreadására, mert új mozzanatokkal egészítik ki az író eddig ismert életrajzát. Érdekesen világítják meg Török Gyula egyéniségét, szociális helyzetét. Család-kultusza, amely leveleiből szépen dokumentálódik, mint regényíróra is jellemző. Tartós szűkölködése egyetemi éveiben, józan takarékos élete mind arra vall, hogy a dzsentri múlt már ifjú korában is csak távoli, ködös családi emlék volt számára. Nehéz anyagi helyzete is közrejátszott abban, hogy a polgári haladás híveihez

⁶² Az esetet THALY (II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága 264.) Babocsaí alapján mondja el: Fata Tarczaliensia. Kiadta RUMY KÁROLY GYÖRGY Monumenta Hungarica, azaz magyar emlékezetes írások c. gyűjteményének I. kötetében. (Pest 1817.) Újabb kiadása: Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez. V—VII. évf. 1900—1902. Hubay Kálmán gondozásában.

¹ L. VAROGHA KÁLMÁN: Török Gyula arcképehez. It 1957. 34—44.

² Így eshetett meg, hogy „csontja velejéig reakciós fiú”-nak nevezi egyik emlékező kortársa. Yö.: ARANYOSSY PÁL: Juhász Gyula bemutatkozása a bihari urak lapjánál. Magyar Nemzet 1959. máj. 20.

³ Egyben egy régi tanulmányomat: Egy elfelejtett erdélyi író: Török Gyula. Pásztortűz 1943. — esetleg új adatokkal kiegészítet.

⁴ L. a 8. sz. jegyzetet.

⁵ A levelek lemásolásáért FARKAS LÁSZLÓNÉ főkönyvtáros, volt tanítványomnak itt mondok köszönetet. — A levelekkel együtt került a könyvtárba az író valamennyi iskolai bizonyítványa is és egy sereg lapki-
vágat: könyveinek pesti méltatásai.

⁶ Török Gyula. Kolozsvár 1930. (Pécsi dissz.) 57.

csatlakozott. Egyik levele *A zöldkőves gyűrű* című híres regénye egyik motívumának életrajzi vonatkozásait világítja meg: kereskedőseggé lett öccse a régi nemesi levelüket és családi címerüket akarja kinyomoztatni filozopter bátyjával; a romantikus és anakronisztikus nemesi rekvizitumok makacs és reménytelen keresése fontos mozzanatként szövődik bele Török Gyula regényébe. Ezért választottuk ki a válogatás élére az 1906. november 1-én írott levelet. Egy tömbben közöljük viszont az 1907. október 18. és 1909. március 2. közötti leveleket: ezek Török Gyula írói útjának első lépéseiről vallanak; irodalmi kísérleteiről, terveiről s újságíróskodásáról. S újra felbukkan a nemesi címer keresésének motívuma is. Az utolsónak ideiktatott levél pedig már a pesti újságíróról beszél.

1.

Kolozsvártt, 1906 nov. 1.

Kedves Anyám,

Jelen levellem késésének okát abban keresed, hogy nekünk szünetünk van, még pedig 9 napig tartó, és ez alatt az idő alatt részben tanulunk, részben a környéken csavargunk, vagy a vásárban, és így elmaradt három napon át a levélírás.

Értesítelek Anyám, hogy a latin és görög érettségi *kell*, de nem karácsonyra, hanem év végére, vagy legkésőbb szeptemberre, mert különben nem számítják be ezt a 2 félévet amit az idén hallgattam. A latint hűsvétra, a görögöt május végére szeretném letenni, és pedig nem Aradon, hanem itten, az unitáriusoknál. Mert Édes Anyám, ez az „Iskolák városa”, van itt polgári lány, fiú iskola, tanítóképző, tanítónő-képző, unitárius. katolikus, ev. ref. gimnázium, 3 féle papnövelde és felsőbb leány iskola no meg az egyetem a tanárképzővel. Itt hát kényelmesebb volna a dolog, és persze siet az ember a protekciót fölhasználni, ha van. Minek mennek én ezért Aradra—még az is meglehet, hogy ott elbuktatnának. Jelenleg inkább azokkal a tárgyakkal foglalkozom, amelyekből karácsony előtt colloquálok: történelemmel, földrajzzal. Hogy visszatérjek az előzőkre, (az iskolákra), itt borzasztó sok fiatalember, és fiú, kamasz van, úgy hogy a katonák teljesen, és a hölgyek félig elvesznek közöttük. Meglehetősen jóképű gyerekek vannak köztük, de vannak nagy parasztok, de még több a piperkóc, divatbáb.

Itt a házba már jóformán mind a 129-et jól ismerem és igen jól elszórakozunk mink idehaza is: járunk egyik szobából a másikba, szóval: vizitelünk egymásnál. Sokszor harminc vizitet is csapunk, nagyon jó dolgom van szóval, kedveznek is nekem itt, pl: a gondnokné, nyug. tanfelügyelő és kir tan.-nak a neje, megvarrta a kabátom keshedező bélését, mert, mint mondta, látta anyai szemével, hogy egy kicsit szakadozott. Így hát sokan is helyettesítetek tégedet Anyuskám, de persze azt nem is kell írnom, hogy a te hiányodat nem pótolhatnák. Tónikának az esküvője december 8-án lesz. Igazán nagyon sajnálom, hogy elmegy, mert olyan kedves és a gyerekségig naiv kislány, hogy alig láttam most ilyet, nem csuda, ha Náci Bácsi úgy szereti. Voltam vele már egynéhány helyen, többek közt Réthy egyetemi tanáréknál, és ő náluk sok ismerősökkel megismerkedtem. Vasárnapjaimat egészben ott töltöttem náluk még eddig mindent, és nagyon kellemesen éreztem magamat. Aladár igen jóképű gyerek, állandó látogatója a kávéházaknak, és a korzónak. Pista most lépett elő II. segédtanári állásba, ami igen nagy dolog, (ám itt sokaktól hallottam, hogy nem a tudománya, hanem jórészt az apja tekintélye emeli magasra. Ámbátor csinos, jó és okos fiú, csak sokat költhet nagyon, de hiszen van az apjának. . .

Most pedig az éleletről (koszt) beszélek; Hát bizon ez a „hazai” viszonyokhoz igen fényes nekem, de nem olyan jó, mert szívesebben megettem otthon a sovány kosztot, mint itt a bőségest, nemcsak azért, mert anyám főzte, hanem, mert jobb volt az határozottan. Pedig, amint mondják, ez az intézet jóval fölötte áll, minden ilyen nemű fölött, kivált ebben. Rendesen van „Leves, hús, főzelék” vagy „Falsch leves, pecsenye, salátával, tészta”. Este egy tál étel, „Pecsenye” v. „Tojás és főzelék” v. „Fasírt” de annyi, hogy a farkas is jóllaknék tőle, itt még Bandika⁷ sem kérdezné a pecsenye után, hogy—Jól!—jól?—jóllaktam? ? !—De sokszor is gondolok rátok ilyenkor, hát még Bandira, mikor ott hagyják a nagy csomó saftot fölmártatlan. Kedves Anyuskám! légy szíves, mint ígérted, az ágyneműt elküldeni. Még pedig 1 paplan, 2 párna, lepedő, 2—2 huzattal legalább. Bizon nagyon jó lesz hazai párnákon aludni, mert az itteniek nem jók. —Kedves Saci, Anyám multkori levelének a végére egy olyan mondatot ragasztottál, amely arra indít, hogy *külön* levelet írjak neked, jól lehet levelem főleg anyáknak, s azután egyenként néktek is szól: így hát néked is. Ez a levélforma azonban csak egy előkészítője lesz egy hosszabbnak, amelyet *neked* terveztem írni, már régebben; s

⁷ Az író Andor bátyja, aki szakít a dzsentri-hagyománnyal és drogistaseggé lesz. Török műveiben többször ír a kereskedőinassá lett dzsentri-fiúról.

ennélfogva elesik az avád, amellyel leveletek végén illetél. Ebben a levélben meg fogom írni az itteni állapotokat körülményesen. Milyenek a fiúk, lányok, asszonyok stb. stb. Előre csak azt írom, hogy itt sokkal kellemesebb a lányok helyzete mint Aradon. Leveletem biztosan várható, két héten belül, mert hát egy ilyen hatalmas levél megírása sok időt vesz igénybe. Barátnőidnek add át üdvözetem és a többi.

Ölel szerető Gyulád.

És most kedves Anyám bevégeztem leveletem. Írjál kedvesem minél előbb, Bandi és Saci⁸ is írhatna már. Bandinak is írni fogok, ugyan most is írhatnék, de amit most írnék, annak nem nagyon örülne, (a nemességre nézve) majd tovább küfátok, és akkor írok.

És most, kezeidet s orcád csókolva, mindnyájatokat ölel a kisgyerekekkel együtt szerető fiad

Török Gyula
bölcsész.

2.

Kolozsvár. 1907. okt. 18.

Ma 31. van és még csak most küldöm el ezt a levelet, mert a felöltöm zsebébe maradt, ahol csak most találtam meg. Jól vagyok, nektek is minden jót kívánva ölel szerető fiatok:?

Török Gyula

Kedves Anyám,

Soká nem írtam, de csak azért, hogy egyszerre sokat írhassek, mert az bizonyos ugyan, hogy elég jól vagyok, te pedig csak azért várod a levelet, hogy tudomásod legyen rólam és ne aggódj; de nekem bizony nincs sok öt krajcárom bélyegre, így hát megvárom míg meggyül az írni való, egyébként pedig egészen nyugodt lehetsz kedves Anyuskám, mert egészséges vagyok, és a múlt levelemben jelzett jó kedvem még mindég tart és tartani is fog azt hiszem nagyon sokáig, mert mint említettem igen kedves, szellemes és jókedvű barátaim vannak.

Örülök, hogy tetszett a lakótársam megválasztása; itt küldöm fényképünket szobánk egyik részletével; igaz ugyan, hogy az „öreg” arcából (így hívja az egész trupp a lakótársamat) kevés látszik.

Az egyetemen egészen jól vagyok; mondhatni nagyon jól; mert a tanárok ismernek és szeretnek. Sőt az egyetemmel kapcsolatban történt valami olyan is, ami minden protekció nélkül, csakis saját érdemeimen alapulva, életem legdicsőségesebb napjává tette a múlt szombati napot. Akkor volt ugyanis a tanárjelöltek ismerkedési estélye, amelyikre a Rector, Dékánok, és az összes tanárok eljöttek; nem számítva jó magamat és vagy 200—300 egyetemi hallgatót; ezen az estén Dr. Szádeczky Lajos, tavalyi dékánom, ez előtt a díszes társaság előtt fölköszöntött, mint legkiválóbb tanítványát és követőjét.⁹

Ez a dolog nagyon is váratlan volt, képzelhetitek, hogy hirtelen melegem lett; de hirtelen visszavágtam egy beszéddel. . .

Azután rád gondoltam és mindnyájatokra, és azt gondoltam, hogy lesz belőlünk valami! Mert ha mi hárman fiúk olyan különböző irányban is dolgozunk, végeredményben mégis csak teérted és a mi kis családunkért teszünk mindent, és azt fogjuk tisztességre emelni. Azt hiszem örülni fogsz ennek a szerencsémnek, csak aztán kis anyám, ne ujongj nagyon, és ne nagyon dicsekedj!!!?

Náci Bácsiék két hétig nem voltak itthon, mert Tóninak fia született, most harmadik hete. Egyébként jól vannak, nagyon örülnek a gyerekeknek.

Az én történeti elbeszélésem már harmadik hete folyik az Újságban, majd elküldöm összegyűjtve a lappéldányokat, had olvassátok nyomtatásban a munkát.¹⁰ Biztattak, hogy adjam ki könyvalakban is; maga Szádeczky is, akivel a múltkor együtt sétáltam, (megcsipett, nem tudtam lerázni) de nem teszem, mert sokkal jobb munkával akarok a nyilvánosság elé lépni. Náci bácsi biztatására, ki megígérte, hogy hozzájárul a költségekhez, kiadom a könyvet.

1907. okt. 31. T Gy

Gyurka mit ír, ha általában ír?
Hogy vannak a rokonok, ismerősök?

⁸ Az író húga, Obetkó Mihályné Török Sarolta. Később: Holló István felesége.

⁹ Török életének egyetemi korszaka is feldolgozatlan. Ez a „fölköszöntés” is egészen új adaléka kolozsvári éveinek.

¹⁰ A „Kis Ferkó” c. elbeszélése.

Saci jó kis lány-e, múltkor ugyancsak odafirtyentett a nyelves tollával a leveled végére
...majd felelünk!

Bandi dolgának örülök, hál istennek haladunk előre. Jóegészséget, jókedvet és sok
dohányt kívánva, kezeit és a kis cseh orrát csókolva, öleli Bandival, Sacival, fiúkkal együtt;
szerető fia

Török Gyula

A boríték is megvan: a feladó: Feladó z. Török Gyula egy.
hallg. Kolozsvár

A címzés: Őnagysága özv. Török Istvánné úrasszony
Arad
Munkácsy u. 2. sz.

3.

Kedves Anyám, kedves Bandi
és Sári (bocsánat, Saci).

Nem a Sári húgom merész hangú levele indít arra, hogy levelet írjak, hanem az a körül-
mény, amelyet tökéletesen ismertetni kötelességem veletek szemben. Ami ezt a hosszú hall-
gatást előidézte, azt igazán nem tudom megmagyarázni. Lehet, hogy hanyagság volt, sőt
bűnnek is minősíthető, mert nem lett volna szabad fölépülésem idején azzal keseríteni, hogy
hallgatók. De a levegőben volt, vagy a körülmények hozták úgy, mert nagy dolgok megérésére
vártunk, hogy csak halogattam napról napra az írást. Azt hiszem azonban, hogy tiszta szívből
meg fogtok bocsátani, ha most egészen terjedelmesen megírom az elmúlt hónapok történetét.

Amint eljöttem hazulról, és elvégeztem az egyetemi dolgokat, bizony keserű helyzetbe
jutottam. H. Zsolt barátommal együtt. (Előre is megjegyezhetem, hogy most már igen jól
mulatunk a történtenek.) Az a pár levelezőlap, amit zajos és hangos társaságok borszagú
köréből küldtem, csak arra volt jó, hogy elfeledtesse veletek az én helyzetem gyanúsítását, és
csak annak volt bizonyítéka, hogy minden rossz helyzetünk dacára is sokan és nagyon szerettek
bennünket. Volt olyan diáktársaság, amely örült ha és szerencsésének tartotta, ha velük voltunk.
A sok víg óra mellett azonban még több keserűségünk volt, mert körömszakadtig kellett dol-
gozni, hogy föntarthatassuk magunkat. Tanítottunk, írtunk, segítettünk nagy dolgozatokat
csinálni, persze olcsó pénzért.

Végtelen sokat lehetne beszélni ezekről, de hagyjuk a keserűséget és engedjünk több
helyet az örömmek. Hát bizony így telt a február, március és április fele. Bálókba azonban
a barátaim jóvoltából kénytelen voltam elmenni, természetesen igen jól mulattam. Közben
szerencsétlenségemre, (ti. pénzügyi szerencsétlenségemre) párbajom is akadt.¹¹ A dolog csak
pénzbe került ui. az orrom tövéből ugyan 3 csöpp vér is folyt. Az egész számárság volt, most
tudni sem akarok róla.

Közben persze tanulnom is kellett, még pedig elég sokat aminek eredményeképpen
teljesen rendbejöttem a tanulásbeli hátralékom ügyében az öreg Náczi legnagyobb megelége-
désére, aki ebben a félévben sem adott egy garast sem, csak jó tanácsot. (Ha írni akartál neki,
hát igazán fölösleges és nem szükséges.)

Hát csak átkínlódtam valahogy az említett hónapokat. Tavaszra azután megkönnyeb-
bült a helyzet. Először is Zsolt bejutott az Előre c. lapba, akit nemsokára én is követtem.¹²
De ez csak újabb dolgot jelentett, mert sajnós ingyen kellett jóideig dolgozni. Azonkívül még
folytonosan küzdeni kellett a szerkesztőség többi tagjainak a folytonos intrikájával. A nehéz
napokat azonban sikerült legyőzni. A lap szerkesztője Dr. Kenéz Sándor annyira megszere-
tett engem és H. Zsoltot, hogy most már nem is tudna elleni nélkülünk, a szerkesztőség többi
tagjait pedig egyenként kidobta, úgy hogy most teljesen mink, ketten szerkesztjük az egész
kis lapot, az első betűtől az utolsóig. A lapot címetekre megindítottam, írtatok meg, hogy
kapjátokke [!] pontosan. Azon ne csodálkozzatok, hogy olyan kicsi és olyan olcsó, mert itt
minden lap ilyen. Ez a lap azonban akármilyen kicsiny, mégis osztatlanul a mi kezünkben
van, minden felsőbb ellenőrzés nélkül. Ettől a laptól kapunk olyan fizetést, amely nemsokára
megszabadíthat benneteket a 20 korona küldésének nehéz gondjától. De még megkérlek,
hogy erre a hónapra küldjétek el, mert, majd elfelejtem megírni, ezúttal itt fogok maradni
egész nyáron. Az állásom biztosítása ügyében kénytelen vagyok minden regényeskedés nélkül
vérző szívvel lemondani a ti mindennél kedvesebb otthonotokról. Ennélfogva, ha őszintén

¹¹ Erről L. HARSÁNYI ZSOLT: Török Gyula. (A porban. 1944. kiadása) 21.

¹² L. HARSÁNYI i. m. 15.

nem kerül nagy megerőltetésekbe, kérlek benneteket, hogy ennek a hónapnak az elején küldjétek el a 20 koronát, vagy pedig 16-ot, ha pedig lehetséges, augusztus hó elsején már csak 8 koronát kérek, azontúl pedig semmit, *többet soha*. Inkább minden erőmmel azon leszek, hogy mentől hamarabb segíthessek rajtatok bármimódon.

Azt is megmagyarázom, hogy miért kérek még szeptemberig egy pár koronát. Nekem most már tisztességesen kell járnom, úgyszólván kifogástalanul, mert mindennap beszélnem kell a polgármestertől kezdve, az alispánig minden emberrel, azonkívül a színészekkel is ropant barátságba keveredtünk (muszáj volt). Így hát nagy fölruházkodásokat csináltam, van egy olyan pepita ruhám, hogy mindenki száját tát rá, továbbá egy sárga félcipóm és egy igen csinos szalmakalapom. Mindennek tetejében tisztességes harisnyák, gallérok, nyakkendők stb. Ez és a folytonos beruházkodás (apró cseprő dolgok) ezekben a hónapokban annyira igénybe veszik az én 60 koronáscámat, hogy a házbért képtelen vagyok fizetni. Most hát őszintén kérdem tőletek, hogy képesek vagytok-e az áldozatra, mert én talán inkább nélkülözhetem a kérdéses pénzt. Szeptembertől fogva azonban teljesen a magam lábán fogok járni, szállni, mert javítják a fizetésem!

Bizony szomorú kis nyár lesz, de azt hiszem, hogy a sok munka nem enged szomorkodni. Különben ismeritek a természetem, én nem nagyon szomorkodom. Őszintén mondhatom, hogy a legnehezebb napok alatt sem *szervedtem és szomorkodtam soha*. A székesúti¹³ apró örömről le kell mondanom a jövő biztosítása érdekében. Lehet ugyan, hogy egy két napra hazanézek, de inkább hiszem, hogy későbbre halasztom az egész ügyet, mikor a vagyoni helyzetem erősebb lesz.

Amint látod édes kis anyám, elmúlt minden baj, önálló leszek nem sokára. Az újságíróskodás olyan helyzetbe juttatott, amely lehetőségessé teszi *egyetemi tanulmányaim gond nélkül elvégzését*. Igen, ha már itt vagyunk, megkérlek, hogy július 5—10-ig legyetek szívesek egy szegénységi bizonyítványt küldeni, még pedig tanulmányi ösztöndíj elnyerése érdekében. Ti. megpályázok egy ösztöndíjat, sokan reményüket fejezték ki, hogy megnyerem.

Ami a könyvem illeti, magam is nagyon szégyenlem az ügyet, de elsején, most már haladéék nélkül elküldöm az indexmásolatommal együtt.

Ez a levél csak bevezetés, legközelebb hosszabb megy, ölel mindnyájatokat *Anyus kezét csókolja*

szerető Gyulátok
a folytatás megy.

4.

1908. július. 16.

Kedves kis anyám, Végtelenül kellemesen érintett a leveled, amelyben születésnapom alkalmból minden jót kívánsz Nagyon köszönöm szerencsekívánataid, azt hiszem, hogy az ilyesmi be is teljesül.

Ellenben nem tudom megérteni a nyugtalanságodat, annak dacára, hogy ígéreteimet nem tartottam meg és nem írtam. Hiszen ha a küldött lapokat olvasod, akkor mindég az én írásomat olvasod, mert annak a kis lapnak a felét mindennap én írom meg. A vezércikkek alá most nem írok nevet, mert máshol sem szokás.

Ezentúl azonban kísérd figyelemmel a szerkesztői üzeneteket, ha már nem érek rá, hát majd ott fogok üzenni valamit, arról, hogy hogyan vagyok.¹⁴

Csöndesen, rendesen és minden nagyobb esemény nélkül élünk—de azért persze elég változatosan.

Nem tudom érdekel-e, ha leírom pontosan, hogy hogyan élünk. Ti. H. Zsolttal,¹⁵ mert amit az egyik csinál azt a másik is megteszi. Tehát felkelünk reggel hét órakor, (esetleg fél nyolckor, ez nem baj, mert a szerkesztőségben mi vagyunk az urak) és akkor megreggelizünk otthon még pedig tejet. Azután be megyünk a szerkesztőségbe és dolgozunk 12—1/2 1-ig. Ez az idő roppant gyorsan eltelik.¹⁶ Azután megyünk ebédelni egy általam fölfedezett kitűnő és amellet olcsó helyre, a „Berta nénihez” és megebédelünk. Ebédután hazamegyünk és alszunk egy órát, azután pedig elmegyünk a kávéházba és meguzsonnázunk. *Ez azért szükséges, mert itt találkozzunk a többi újságírkálóval és itt hallunk újságokat, pletykákat stb. és ami fő újságot olvasunk.*

¹³ Arad megyei község. Törökek itt nyaralnak a rokonoknál.

¹⁴ L. erről Kováts I. m. 21.

¹⁵ Harsányi Zsolt.

¹⁶ A levél keltezése bizonyítja, hogy Kováts József (I. m. 19.) téved, amikor Harsányi és Török együttes szerkesztői munkáját 1906-ra teszi.

Innen azután vagy elmegyünk teniszezni, vagy sétatérre sétálni és azt az egy pohár sört bekapni, általában olyan kicsi multságokba keveredünk csak, amelyek csak 15–20 grajczárba [!] kerülnek.

Igaz ugyan, hogy mindennapra jut valami kis multság. Este megint tejet vacsorázunk és azután vagy orfeumba, vagy cirkuszba megyünk, mert teljesen potya a bemenet. Szóval elég rendezen élünk, mert este 11 órakor már mindég ágyban vagyunk.

Egy héttel ezelőtt megkezdett leveletem ma folytatom.

1908. július 24.

Kedves kis anyám, az előbbieken megköszöntem kedves megemlékezésedet és elmondtam, hogy hogyan élünk. Persze nagyon vázlatosan írtam le, mert siettem vele, és mégsem tudtam a levelet befejezni és elküldeni. — Most még egyszer nagyon köszönöm a megemlékezésed és viszont kívánok minden, minden jót igaz szívemből.

— Ezzel a levéllel együtt küldöm a régen megígért könyveket. Ebben a csomagban vannak az Aknay Katica könyvei is. (Vigyázatok a szétválasztásnál, mert egyik másikba írtam is valamit, mint pl. Aknay Andor úrnak¹⁷ őszinte tisztelettel stb). Ugyanítt nektek is küldök egynéhány könyvet, olvassátok olyan szeretettel, amilyennel én gondoltam ti reátok, amikor megírtam.¹⁸

Bandikának is küldöm a régen megígért milléniumi könyvet. Édes kis anyámnak pedig küldöm az első nyomtatott dolgomat, az Újság ama száma, amelyben az elbeszélésem első folytatásai jöttek. Mellékelem még legelső vezércikkem és egy későbbit, amelyet több lap vett át. — Ugyancsak itt küldöm az indexem másolatát. — Azt hiszem, hogy ezzel már teljesen beszámoltam magamról és minden oldalról megvilágosítottam a helyzetemet. Kicsi Anyuskám légy teljesen nyugodt, mert igazán nincsen semmi, de semmi bajom, ha csak az nem, hogy nem láthatlak tégedet és Bandikát, Sacit—Gyurkát.

Ha kimentek Karolin néniékhez, mulassatok jól, pihenjete, főleg Bandika, aki igazán megérdemli a több évi munka után azt a kis pihenőt. Vigyétek el a legszívélyesebb üdvözlétemet és csókjaimat. Ha Krolin néni nagyon búsul a fiúk bizonyítványán, mondjátok meg neki, hogy ne búsuljon, mert bizony nagyon kicsinyes dolog az, és úgyszólván nem is baj. Én üzenem a *tanár* (?) hogy az ilyesmi nem nagyon hat ki a fiúk életére.

Nagyon kérem Bandikát, ha teheti legyen szíves nekem egy kis tisztasági fölszerelést, de főleg egy kis parfümöt küldeni. De persze csak úgy, ha ez nem kerül pénzébe.

A múlt héten Oláh bácsival küldtem üdvözlétemet nektek, nem tudom átadta-e.

Ölel mindnyájatokat és csókol, szerető

Gyulátok

Gyurka mikor jön?

5.

Kolozsvár, 1908. szept. 2.

Kedves Anyám

Tegnap vettem az ígért hosszú levelet. Őszinte örömet okoztatok velem, aki már régen elszoxtam a családi hangoktól. Örültem nagyon annak, hogy Bandi jól érezte magát és hogy az alatt az idő alatt, míg kint voltatok nem kellett az úgynevezett „küzdelmet” folytatni. Örömmel értesítelek téged édes Anyám, hogy ezt a küzdelmet nem fogom nem akarom nehezíteni, mert a keresetem és mellékjövedelmeim tisztességes életmódot biztosítanak nekem. Ezért hát ne is kínozd magad ezzel a gondolattal és ne vond meg szűkös jövedelmeid mellett még ezt is magadtól. Ha esetleg úgy fordulna az ügy, hogy szükségem volna a pénzre, őszintén fordulnék hozzátok, de valószínű, hogy erre nem lesz szükség, a segélyezésed mellőzése pedig nem okoz nekem semmi bajt, sőt igazi örömmel tölt el, mert tudom, hogy azzal is több jut nektek. Ezt a levelet a szerkesztőségéből írom, a sok munka között, azért nem nyújtom hosszabbat. A jövő héten írok újból, de akkor hosszabbat.

ölel és csókol mindnyájatokat
szerető Gyulátok.

¹⁷ Aradi törvényszéki bíró.

¹⁸ Kis Ferkó. Kolozsvár 1907. („Újság” kiadás.)

Kedves Bandikám,

Kéréssel fordulok hozzád. Itt mellékelve küldök egy pár előfizetési ívet az általánosan ismert Klasszikus regénytár köteteire, azzal a kéréssel, hogy ha csak lehetséges gyűjts egy-két előfizetőt erre a könyvre. Az íven az összes föltételek rajta vannak. Ezzel nekem végtelen nagy szolgálatot tennél, mert ezért én a jelzett regénytár kötetein kívül pénzhez is jutnék. Úgy kaptam ugyanis megbízást; hogy ha 10 előfizetőt gyűjtök, akkor az egész 60 kötetet és még 50 koronát kapok. Eddig már 6 előfizetőm van, de itt már többet aligha szerezhetek. A kitöltött íveket aztán az én címemre küld el. Viszontszolgálat fejében végre meg fogom küldeni a Török család nemesi leveleit és hiteles címerét, még e hó folyamán. Július végén kezdettem belé a dologba, de ekkor 2 hónapra becsukták a könyvtárt. Ezt minden bizonnyal megszerzem, de az anyuskáék dolgairól semmit sem tudok megkapni. Sőt Sebestyén, és Kövendi Veress Lajos itteni bibliográfusok és címertanászok sem tudnak róla semmit. — Ha nem sikerül a gyűjtés, az ne bántson téged kedves Bandikám.

ölel szerető öcséd

z. Török Gyula

Az ügy annyira bizonyos, hogy én már a névjegyemre is rányomtattam az előnevet, pedig én óvatos vagyok ilyesmben.¹⁹

6.

Kolozsvár, 1908 szept 22.

Kedves Anyám,

Nem tudom, hogy miért nem írtok. Sári hugocskám sem veszi a tollat a kezébe, pedig tudom, hogy ráér a sok segítségtől (Megadtam neki).

Nekem az egyetemi nyűgök mellett igazán nagyon sok dolgom van mostanában, azért nem írok gyakrabban és hosszabban. Ebben a levélben pedig egy újabb változásról akarok beszámolni, egy örvendetes változásról. Október elsejétől ugyanis átmegyek a mellékelt lap-hoz a „Kolozsvári Hírlap”-hoz. Mondanom sem kell, hogy ez a lap sokkal előkelőbb, mint az, amelyiknél most vagyok. Ezenkívül anyagi javulást is jelent az ügy, mert 80 korona,²⁰ biztosan, esetleg pedig 100 korona lesz a fizetésem. Az újból megszaporodott fizetésem most már meglehetősen jó helyzetbe juttatott. Ezidőszert hátré még kevesebb ok van a miattam való aggodásra, mint eddig. Remélem, hogy ti is jól vagytok, vagy legalább is szeretném azt tudni felőletek.

Írjatok kedveseim, mert a hosszú távollét miatt igen jól esik, ha hazulról értesítést kapok. A napokban találkoztam Mareschsal, újságolta, hogy Sári hűgom résztvett a gyermeknapon való gyűjtésben. Örültem neki, már csak azért is, mert hazulról jött az értesítés. Szóval jól esik az, amit rólatok és tőletek hallok, illetve látok írásban. Azért hát még egyszer kérek benneteket, hogy írjatok.

Te pedig Anyuskám ne hogy küldjél egy krajcárt is, mert úgy is visszaküldöm. Mostanában úgy is nagyon bánt a lelkiismeretem azért, mert elfogadtam eddig is a ti pénzeteket.

Most rohanok a színházba, ma van a Nafterlin premierje. — Az újságban megjelent cikkem próbacikk volt, és meglehetősen furorét keltett ifjúsági körökben

ölel csókol mindnyájatokat Gyula

7.

Gombos Ferencz könyvnyomdája

Újság
Politikai Napilap
Szerkesztősége és Kiadóhivatala
Kolozsvárt
Deák Ferencz-utca 12. sz.

Kolozsvár, 1908, november 10.

Kedves Anyám,

A napokban kaptam egy kedves hangú levelet Luizától, Székesútról. A levélben említi Luiza, hogy kétségbe vagytok esve, mert már régen nem írtam. Magam is belátom, hogy határozott aljasság volt tőlem éppen akkor nem írni, amikor nagyon nehéz helyzetbe voltatok,

¹⁹ A Török családra vonatkozó adatokat l. Kováts J. m. 5.

²⁰ ese(tleg) szó: törölve.

amikor teljesen nélkülözted a támaszodat, a szegény kis Bandikánkat. Legutóbbi levelem tényleg nagyon régen, talán több mint egy hónapja adtam postára. Bocsáss meg kedves Anyuskám ezért a gondatlanságomért, amelyet azonban menteni is tudnék nagy elfoglaltságommal. Legutóbbi levelemben jeleztem, hogy 80 korona fizetéssel átmegegyek a *Kolozsvári Hirlaphoz*. Ez tényleg megtörtént, de csak egy hónapig maradtam ennél a lapnál és most elsején 90 korona fizetéssel átjöttem Erdély legnagyobb lapjához az *Újsághoz*. Igyekeznék fogok mentől előbb tiszteletpéldányt megindítani ebből a lapból a részetekre.

Sok, sok munkám van ennél a lapnál, de kedvvel csinálom, mert megbecsülnek, elég jól fizetnek, és szeretnek is. Különben ebben a lapban látott napvilágot a Kis Ferkó is. Két oldalú elfoglaltságom azt hiszem elég magyarázatot ad. Ezenkívül azonban egyeben is dolgozunk, mert megint együtt vagyunk H. Zsolttal. (Most például hosszú dolgozatot csinálók egy tanárjelöltnek, aki szakvizsgázni akar. Ebből lesz a téli ruha! Ezenkívül mint már említettem sok más szórakozás is kínálkozik, amelyeket nehezen utasít vissza az olyan sokáig bőjtölt fiatal úr mint én. Ez azonban még mindig nem mentség, szakíthattam volna időt arra, hogy nektek írjak. Kedves kis anyuskám, ne haragudj, különben tudom, hogy nem haragszol, csak rosszul esett neked, hogy nem írok. De hidd el kis anyuskám, hogy nagyon, de nagyon sokszor gondoltam Te rád, a kis katona fiúnkra, Bandikára, a nagy lányunkra *Sárira*? és a kis borzas piktorra. Gondoltam arra is, hogy küldök valamit a fizetésemből, csakhogy sajnos ez terv maradt, mert szétfolyt a pénz százfelé. — Egészséges vagyok különben és amennyire a sok dolog megengedi, jókedvű is. Itt egész kis újságíró kolóniát szerveztünk Zsolttal, amelynek mi vagyunk az irányítói. Kezdünk nagy fiúk lenni! . . . (Hm, hm!)

Mikor szabadul ki Bandika? Írjatok Édeseim, írjon az a Sári nevezetű hajadon is, mert becsületszavamra írni fogok én is neki. A Bandika ügye bizony nagyon keserűen érintett, nem tudom, hogy fogta ő föl az ügyet, nagyon zokon vette-e, vagy pedig túltette rajta magát úgy ahogyan én csinálók újabban a keserűségekkel. — Szeretném, ha hamar válaszolnátok, én is hamar írnék megint, részletesen ismertetve a viszonyaimat az egyetemen és a szerkesztőségem belül. Őlelek és csókolok mindenkit, az ismerősöket üdvözlöm, tőled Anyuska méggyeszer bocsánatot kérek a hanyagságomért és ezekután maradok a te régi és régen nemlátott fiad:

Gyula, vagy ha jobban tetszik, Gyugyubumbul

8.

Kolozsvár, 1909. III. 2.

Kedves Anyám,

Ebben a pillanatban, véletlenül értesültem arról, hogy állapotom és helyzetem felől dr. K osutálynál érdeklődött levélileg. Az ügy be kell vallanom nagyon rosszul esett és az első pillanatban arra gondoltam, hogy szemrehányásokat fogok tenni tenéked a bizalmatlankodásért. Utóbb azonban teljesen megmásítottam szándékomat.

Nem tagadom; a bizalmatlanság fölkelésének nagyrészt én voltam az oka; mert már régen nem írtam hosszabb levelet. Időközönként azonban értesítettek minden változásról, amely itt tartózkodásom alatt ért. Nem titkoltam el sanyarúságomat és örömmel adtam hírül helyzetem javulását is. Most hál'Istennek fényes helyzetben vagyok. Becsületes munkával 60—70 forintot keresek havonként. Dolgozom, végezem a kötelességeimet, megyek előre és szégyent nem hozok senkire sem. Még Kosutányra sem, aki akkor hagyott teljesen segítség nélkül, mikor mindenki elhagyott és én egyedül állottam egy félig-meddig idegen városban, ahol a megélhetés magamfajta emberek számára nagyon nehéz.

Ez azonban nem volt baj. Keserves munkával a magam erejéből megkerestem a magam megélhetéshez szükségeseket. Később pedig ugyancsak a magam erejéből jó társaságba jutottam és fiatal koromhoz mérten meglehetősen közbecsülésre tettem szert. Most már örülök, hogy magamra hagyott és szívesen elfelejtem azt a jelenetet, amikor megtagadtok minden segítségét.

Eddig rendben volna az ügy. De azt már *nem tűröm* és egyéniségem minden erejével tiltakozom az ellen, hogy ilyen ember atyáskodjék felettem. Tanácsra nincs szükségem! Mert mint ez utóbb kiderült, dr. Kosutány, első virilista, csak tanácsot tudott osztogatni. Soha egy szót nem szólott értem az egyetemen. — Mindezt csak azért írom le, mert Te, Édes Anyácskám ügylátszik még mindig vársz valamit tőle, bennem pedig nem bízol. Ámbár még eddig nem adtam okot sohasem a bizalmatlankodásra.

Miért nem írok? Mert nagyon el vagyok foglalva és teljesen rendezett viszonyok között élek. Ha sok bajom volna, minden bizonnyal többet írnék.

Miért nem megyek haza? (Kérdezed Te másodsorban. A való felelet erre is rövid és olyan, hogy nem szabad érte megharagudnod.) Mert a kenyeremért dolgozok egész nap. Kap-

hatnék ugyan rövid szabadságot, de ez semmit sem érne. Másodsorban pedig eljátszanám vele a nyári, hosszabb szabadságom jogát. — Elgondolhatod, hogy minden jobb érzéssel és a lelkem teljes erejével vágyódom közéték. Szerettem volna együtt örülni veletek az örvendetes családi esemény alkalmával. Sajnos a körülmények nem engedték meg, hogy hazautazzam. Sokat gondolkoztam a hazautazhatás lehetőségein és végeredményben elhatároztam, hogy hamarosan nem igen megyek. Az eset egy kicsit kellemetlen és eleinte fáj is, de utóbb bele-nyugodtam, mert az ilyesmi megértéséhez gyerekkoromban sem voltam gyerek.

És most anyácskám, nyugodj meg, nincs semmi bajom, sokszor gondolok rátok.

kezeid csókolja:
szerető fiad
Gyula

9.

„MAGYARORSZÁG”

Szerkesztősége

VI., TERÉZ-KÖRÚT 22. SZÁM.

Budapest, 1912¹

Édes jó Anyám,

bocsáss meg, hogy februárban nem kaptad meg hónapközepi járandóságodat, de egy kis baleset történt. A legény, akire a pénzt bízam, elsikkasztotta a 30 koronát és egy régebbi nyugtát adott át nekem. Leveledet, amelyben értesítség, hogy még mindig nem kaptad meg a pénzt, csak a hónap utolsó napján kaptam kézhez és így nem küldhettem el előbb az összeget. A pénzt aztán utólag megkaptam, mert levonták a legény béréből. Csak azt sajnálom és azért fáj a szívem, hogy szegény, jó anyuskámnak kellemetlensége volt miatta. De talán kiségi ettek és mégsem szenvedtél? A magam részéről mostanában csak jót írhatok. Bár meglehetősen fáradt és ideges vagyok, mégis jobb a hangulatom, mert ha Isten segít, megjelenhet a regényem legközelebb.²² Egyébként már voltam sorozáson és ismét alkalmatlan lettem. Remélem, hogy Gyurka is ugyanígy fog járni. Bandikáért nagy aggodalmat állok ki: add át nekik csókjaimat és üdvözlömetem. Édes jó anyám áldjon meg az Isten

csókol szerető fiad
Gyula

²¹ A keltezés hiányzik.

²² Valószínűleg „A porban”. S akkor a levél 1917-ben kelt.

CZÓBEL ERNŐ VÁLOGATOTT ÍRÁSAI

A kötet főszerkesztője: Lissauer Zoltán. A magyar irodalomtörténeti írásokat szerkesztette: Kenyeres Zoltán és Fabó Irma. Az idegen nyelvű tanulmányokat, cikkeket fordította: Nyilas Vera, Szalontai Sándorné, Székely Andorné, Szepessy Gyula és Timár Ilona. Bp. 1963. Kossuth K. 468 l. 1 t.

Czóbel Ernő pályakezdése az 1900-as évek elejére esik. Még középiskolás diák, amikor megismerkedik a munkásmozgalommal. Tagja lesz az SzDP-nek, részt vesz a párt területi szervezeteinek munkájában, előadásokat tart, munkásgyűléseken mond beszédeket. A baloldali értelmiség egyik ismert vezetője, Pogány József barátja. Középiskolai tanári s filozófiai doktori diplomát szerez, tanárkodik, szépirodalmat fordít. Munkatársa a *Munka Szemléje* c. lapnak, dőlgozik a *Szocializmusba*, a *Szabadgondolatba*, az *Egyetemes Philológiai Közlönybe*, a *Nyelvőrbe* stb. A világháború első éveiben katonáskodik, 1916-ban sebesülése miatt leszerel. Közben 1915 januárjában feleségül veszi Lányi Saroltát. Az orosz februári forradalom hatására Magyarországon is radikalizálódik az értelmiség: Czóbel egyik alapítója és alelnöke a Városi Alkalmazottak Országos Szövetségének, a kor leghaladóbb szakszervezetének. A Tanácsköztársaság alatt a Hadügyi Népbiztosságon dolgozik, az egyetemen a történelem magántanárára, tagja a VI. kerületi munkástanácsnak. A Miskolc körüli harcokban szakaszpáncsnok, júniusban bécsi követ. 1919 végén letartóztatják, 1922 áprilisában — fogolycsere révén — a Szovjetunióba kerül. 1922-től 1936-ig a moszkvai Marx—Engels Intézet munkatársa, majd helyettes igazgatója, Rjazanov mellett. Ezek az évek a tudományos Marx-kutatás rendszeressé szerveződésének éve, s ebben nagy szerep jut Czóbel Ernőnek is. Moszkvában különféle egyetemeken s főiskolákon tanít, kiállításokat rendez. A személyi kultusz idején törvénytelenül börtönbe kerül. 1946-ban a moszkvai Idegennyelvű Kiadó magyar szakosztályának vezetője. 1947 végén Magyarországra jön, s a Szikra Könyvkiadóban létrehozza a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztőségét. Igen rövid idő alatt megszervezi műveik kiadását, marxista tanfolyamokat vezet, egyetemeken ad elő — fáradhatatlanul dolgozik haláláig.

Félévszázados tevékenységének fő s legeredményesebb területe a Marx-kutatás, melyben nemzetközi hírnevet szerez. Marx s Engels egész életművének, műveik keletkezés-

történetének s elterjedésének egyik legalaposabb ismerője. Az 1920-as években Moszkvában meginduló Marx—Engels szövegkritikai kiadás szervezőjeként nagy részt vállal a marxizmus klasszikusai hagyatékának feldolgozásában. A különböző nyelveken megjelenendő Marx-Engels bibliográfia összeállítását ő kezdeményezi, félbeszakadt munkáját most folytatják. Elméleti téren nagy, összefoglaló műveket nem alkot. *Karl Marx, Életének krónikája egyes adatokban* (Moszkva 1934.) c. munkája azonban a Marx-kutatás nélkülözhetetlen kézikönyve. Ugyanehhez az évhez fűződik másik jelentős elméleti műve: a *Nagy Szovjet Enciklopédia* számára ő írja — egyéb cikkek mellett — a máig egyetlen magyar, tudományos igényű Engels-életrajzot. Marx és Engels tevékenységének az 1930—40-es években még kevésbé ismert, a Bernstein, Kautsky által eltorzított, illetve Mehring által eléggé elhanyagolt, korai szakaszát tanulmányozza intenzívebben. Úttörő jellegű az *Adatok a Kommunista Kiáltvány történetéhez* c. tanulmánya, melyben Marx és Engels szervezői és eszmetérjesztői munkásságát mutatja be 1846 tavaszától 1847 őszéig, valamint a *Kommunista Kiáltvány magyarországi pályafutása* c. cikke. Több tanulmányban tisztázza a Kommunisták Szövetsége kölni csoportjának tevékenységét 1848/49-táján, s Marx igazi szerepét az 1848-as forradalmárok nemzetközi segélyezésében.

A Marx-kutatáshoz viszonyítva Czóbel életművében kisebb súllyal bír, de a magyar tudomány fejlődésében annál jelentősebb állomás történeti s irodalomtörténeti munkássága. Feladatának érzi, hogy a marxizmust a magyar társadalmi fejlődés viszonylataira alkalmazza, s ezzel a magyar proletariátus számára új tudományt és új tudományos módszereket dolgozzon ki. Már 1908-ban megjelenő, Pogány Józseffel közösen írott *Marx és a magyar proletariátus* c. cikkében elemi világossággal fogalmazza meg: a marxizmus nemzetközi érvényessége „nem abban van, hogy kész receptjei vannak minden ország számára, hogy egyazon kaptafára akarja ráhúzni minden ország munkásmozgalmát,

hanem éppen abban, hogy figyelembe veszi minden ország sajátosságait, hogy nem akarja minden ország mozgalmát az elméletnek egyazon formulájával boldogítani. S éppen ezért egységes. Nem formulák, nem receptek, nem tervek, de módszer, de alapelvek. A marxizmus nyíltan vallja magáról, hogy nem az örök igazságok szakácskönyve, de fegyver a harcoss proletariátus kezében." A marxista módszer — amely, mint egy későbbi tanulmányában vallja, „lehetőséget nyújt számunkra, hogy a materialista történelemfelfogást minden erőszakoltság nélkül alkalmazzuk az irodalomtörténetre, s kimutassuk, hogy az esztétikai és irodalmi ízlés változásainak objektív tényezőit a termelés gazdasági feltételeiben kell keresni s hogy a művészeti folyamatot az anyagi folyamat szabja meg” — következetes alkalmazása igazítja el Czöbél a nyugatitól eltérő magyar történeti s irodalomtörténeti fejlődés terén.

Czöbel Ernő az első magyar marxista irodalomtörténész: ő vezeti be a marxizmust a magyar irodalomtörténetírásba. Műveiből materialista világnézet, osztályharcos szemlélet tükröződik. Két irodalomtörténeti korszak érdekli leginkább: a reformáció kora s a XIX. sz. közepe, a világot korfordulót megelőző és követő évtizedek. Az előbbi tárgykörből kiemelkednek Heltai-tanulmányai, ezek közül is *Heltai Gáspár dialógusa a részegségről és tobzódásról* c., 1911-ből származó doktori értekezése, mely máig előkelő helyet foglal el a Heltai-irodalomban. Az akkortájt íródott reformáció-tárgyú tanulmányokkal összehasonlítva különös élességgel rajzolódik ki történet- s irodalomszemléletének, módszerének újszerűsége. A reformáció addig kizárólagosan vallási, vagy nemzeti szempontú felfogásának helyébe Czöbélnél az osztályszempontú lép. A mű elemzését a nyugat-európai s a magyar gazdasági-társadalmi viszonyok változásainak felvázolása előzi meg. Czöbel a reformáció korabeli magyar társadalom lelki s anyagi válságából magyarazza Heltai dialógusának keletkezését: Heltai, látva az országos hanyatlást (s benne Kolozsvárét), a protestáns askétizmust, az erkölcsösebb, a takarékosabb, olcsóbb életmódot dicséri.

Czöbel tanulmánya semmit sem veszített frissességéből, lendületességéből; nagy tértölélő ívelése, módszere, logikája ma is elismerésre készíti a kutatót s olvasót. S ha a XVI. századi társadalmunkat illetően olykor téves következtetésekre is jut (pl. az állattartás fejlődésének s következményeinek kérdésében stb.), vagy ha nem is eléggé hangsúlyozza, hogy a XVI. századi, a jobbágyság helyzetén valamelyest könnyítő törvények a jobbágyi osztályharc eredményei, illetve: olykor mechanikusan alkalmazza (de 1911-ben s elsőként!) az alap s felépítmény törvényét a kor magyar valóságának bemutatására,

mégis igazságtalanság volt Czöbél az 1950-es évek elején az „ökonómizmus”, az „osztályharc szempontjának figyelmen kívül hagyása” vádjában elmarasztalni. Czöbel sohasem dolgozik dogmatikus sablon alapján, vizsgálataiban az osztályszempont állandóan dominál, miként jelen tanulmányában is. Sőt, a kezdődő jobbágy-polgár ellentét elemzésében helyesebb az álláspontja, mint az erről teljesen megfélemezhető kései bírálóknak.

A múlt század közepének irodalmával foglalkozó tanulmányai közül azok a jelentősebbek, amelyekben a polgári irodalomtörténet torzításait, „elhallgatásait” leplezi le: így Arany-cikkei s Greguss-tanulmánya. Ezekben gyakran tévesen ítéli meg nagy történeti korfordulónk egyes vonatkozásait, pl. 1848 s a kiegyezési viszonyát, a békepárt szerepét. Mégis Arany János 1848/49-ben vallott politikai nézeteinek megértéséhez értékes adalékokat nyújtanak az *Arany ismeretlen verse: „Április 14”*, s az *Arany János tervezett néplapja, a „Nép-szabadság”* c. írásai, túlnyomórészt pontos filológiai adatai pedig az Arany kritikái kiadás jegyzeteit gazdagítják. *Greguss és a 48-as forradalom* c. tanulmánya, megjelenésekor, (1913) nagy hatást kelt: Czöbel adatokkal bizonyítja, hogy a dualista irodalomtörténet és iskolai oktatás hivatalos, Deák-párti esztétája 1849-ig jakobinus forradalmi elveket vallott, ismerte az un. „igazi szocialisták” hallei csoportját. (Külön felhívjuk a figyelmet arra, hogy Greguss 1847-ben Szarvason megjelent *Futárjának* Petőfi vonatkozásait Czöbel helyesebben, Greguss másirányú megnyilatkozásaival egybehangzóbban ítéli meg, mint a mai irodalomtörténetírás.) Czöbel érdeme az is, hogy ő foglalkozik először behatóbban bizonyos reformkori szocialisztikus jelenségekkel, a szocializmus és munkáskérdés magyarországi, 1848 előtti jelentkezésével. Néhány Arany-versnek, s *Az ember tragédiájának* egyik forrását is sikerül felfedeznie.

Szövegkiadásai pontosak, előszavai és jegyzetei, összeállításai, bibliográfiái megbízhatóak. Tanulmányaiból egy szerény, példamutatóan szorgalmas adatgyűjtő tudós portréja bontakozik ki. Írásai szigorúan szakszerűek, higgadtak, stílusa puritán, olykor már szürke. Forráskritikája alapos, tudományos ismeretei, műveinek anyaggazdagsága imponáló. Távól áll tőle a dogmatikusokra jellemző, a szövegösszefüggésekből egyes elemeket önkényesen kiragadó, idézgető módszer, de távol a magyar pozitívizmus földhözragadt adatkultusza is: a történeti tényeket és eseményeket mindég szélesebb összefüggésekbe illesztve tárgyalja.

Esztétikailag viszont nem különösebben fogékony: erre enged következtetni az a tény, hogy tanulmányaiban nem találunk esztétikai igényű műelemzéseket.

Halálának tizedik évfordulója alkalmából jelentette meg a Kossuth Könyvkiadó Czöbel válogatott írásait, s ezért elismerés jár a kiadónak. A válogatással szemben azonban fenntartásaink vannak. A különféle tárgyú írások aránya nem ad eléggé helyes képet a sokféle érdeklődésű Czöbel munkásságáról: a kötet túlságosan is a korai, nem mindig kiforrott írásaira koncentrál, a későbbiekre kevésbé. Az irodalomtörténet számára kedvezőbb, hogy aránylag sok ilyen tárgyú írását közli, viszont így egy kissé háttérbe szorul a Marx-kutató Czöbel. Az Engels-életrajz (mely önállóan is megjelent nálunk a felszabadulás után) vagy a kötetzáró recenziók helyett pedig, amint ezt már szóvá tette az egyik recenzens, fel lehetett volna venni más írásokat. Az *Előszó* feltűnően rövid, szűkszavú, felépítése és stílusa primitív; fontos kérdé-

sekről, mint pl. a fordító Czöbelről alig esik szó, pedig bravúros Lenin-fordítását, a *Mate-rializmus és empiriokritícizmust* meg kellett volna említeni. A Pogány József-kötet (*Kultúra—alkultúra*. 1962.) mintájára egy tanulmányyszerű elő- vagy utószót érdemelt volna Czöbel Ernő is. A jegyzetek anyaga eléggé sivár, hiányos, megfogalmazásuk olykor banális. A válogatás módszertanilag sem kifogástalan: a tematikus felosztás öt csoportra vitatható, s célszerűbb lett volna a kronológikus közlés, mely Czöbel tudományos fejlődését jobban bemutatta volna. Az pedig végképp érthetetlen számunkra, hogy a témacsoportokon belül miért nem időrendben következnek az egyes írások. S végül: nagy kár, hogy mint a Pogány-kötet esetében, a válogatást nem zárja Czöbel műveinek bibliográfiája.

Rigó László

KLANICZAY TIBOR: MARXIZMUS ÉS IRODALOMTUDOMÁNY

Bp. 1964. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézete. 275 l.

Fejlődik-e marxista irodalomelméletünk? Ha a kérdésre a mennyiségi szempont alapján akarunk felelni, a válasz nem lesz kedvezőtlen. Hat—nyolc év óta ha nem is jelentős és összefoglaló monográfiák, de egyes kérdéseket fejtegető cikkek, tanulmányok nagy számban jelennek meg; folyóirataink, különösen a *Valóság*, *Helikon*, *Kritika* révén eljutottunk oda, hogy az elvi kérdések egyike-másika állandóan szerepel a napirenden; olykor fiatalabb—idősebb kutatók elvi vitája is ki-robban. Az idevágó cikkek bibliográfiai száma többszázra rúg. Kevésbé rózsás a kép, ha a cikkáradat értékét és hasznát nézzük. Az elő-rehaladás, a fokozatos tisztázódás tagadha-tatlan, de lassú és igen kevésbé célirányos. Bizonyos kezdeti hibáktól nem tudunk szába-dulni; egy-egy cikk elvi szemhatára szűk, az alapul vett tényanyag fogyatékos, esetleg minimális, a fölvetett problémák irreálisak, mondvacsináltak, és más előző cikkeit nem veszik figyelembe. Az is megesik, hogy a komoly okfejtést a retorika pótolja. Ebben a helyzetben jut különös fontosságra Klanic-zay könyve, amelynek téma szerint válto-zatos tanulmányai éppen ebből az élénk, noha egyenlőtlen folyamatból nőttek ki: elő-adás vagy hozzászólás formájában valamely időszzerű kérdés vitáját indították el, vagy ahhoz kapcsolódtak. A kötetcíméből és az előszóból nemcsak programot, hanem igényt is olvashatunk ki. Klaniczay azt az irodalom-történész számára egészséges utat járta meg, hogy konkrét történeti kutatásokban eljutott az elméleti fogalmak tisztázásának szükség-

szerűségéig. Történet, elmélet és polemikus kritika összeolvadása mutatja azt az igényt, hogy a jelenhez szóljon hozzá; polémiája nemcsak a polgári kor torzító szemléletének maradványai ellen irányul, hanem a marxista alapelvek és célkitűzések helytelenül, fogyatékos tényanyagon történt alkalmazásából, a kérdések nem szabatos fölvetéséből kibur-jánzott tévedések, fél- és álmarxista elméletek ellen is. Leleplező őszintesége épp úgy impon-áló, mint az újabb és régi irodalmi anyagban való jártassága és következtetéseiének világos, biztos logikája. Örömmel tudunk, legalább futó felsorolásban, utalni azokra a lényeges pontokra, amelyekben továbblentette fára-dozásainkat a marxista—leninista irodalom-elmélet kibontakozása érdekében, sőt ahol egyenesen alapot teremtett a kibontakozás-hoz. Én magam legjelentősebbnek a stílus-fogalom körüli okfejtéseket érzem, amelyek, a polgári idealista légvárak és a kezdeti dogma-tikus marxista korlátok kritikai visszautá-sítása után lényeges alapfogalmakat és felé-pítmény-összefüggéseket tisztáznak: a kor-szak, az irodalmi irányzat, a stílus, a stílus osztálykötöttségei, a stílusok történeti egy-másutánja. Dogmatikus előítéletekre emlé-kezve köszönettel fogadom a stílus osztály-alapjainak rugalmas kezelését. Korstílus, stílusváltozat és stílusirányzat megkülönböz-tetését realisan és hasznosnak érzem, hozzá-téve azt, hogy szükséges a stílusfajták elem-zését lefelé, egészen az egyéni, esetleg még az alkotó egy korszakára vagy egy művére kiterjedő stílusig bővíteni. A történeti alapú,

az egykori szellemtörténetnek háttérfordító kutató természetesen utasítja el a stílus-típológiának azokat a régmúlt kísérleteit, amelyek a stílusok térben és időben megjelenő számtalan változatát néhány, esetleg éppen csak két folyton egymást kiszorító változatra, mint filozófiai östényre akarták redukálni. Az elméleti esztétikus már tartózkodóbban jár el: a marxista stílusfogalom alapján sem lehet megmaradni egy úgynevezett szingularista, abszolút individualista állásponton, amely a számtalan változatot csupa elszigetelt egyediség gyanánt fogja fel. Semmiképpen sem a polgári elmélet metafizikus módján, de számolnunk kell bizonyos egymást kiegészítő, egymással poláris kapcsolatban álló stíluslehetőségek, stílusváltozatok meglétével, hogy csak az ábrázoló és kifejező stílusjegyére utaljak. Tiszteletreméltó a történeti kutató empirikus eljárás módja, de az elvi-elméleti megfontolásnak is lehetnek eredményei. Továbbmenve: irányadónak érzem, noha egy részletével vitába szállok, Klaniczaynak a magyar irodalomra vonatkozó, sőt azon némiképp túl is mutató periodizációját, amely a társadalmi fejlődés nagy korszakaira és az osztálytagozódás belső erőinek módosulásaira szervesen építi rá az irodalmi korstílusok váltakozásából adódó tagozódást. Megszívlelendőnek és a fogalomtiszta első igazi lépésének tartom azt, ahogy a szocialista realizmust eleve külön próbálja megérteni önmagában és önmagából, elutasítva azokat az analógiákat, amelyek sokak tudatában a múlt század polgári realizmusa új kiadása gyanánt tüntették fel (102). Kicsiben, de jól mutatja a szerző módszereinek jellegét és helyességét az, ahogy a filológiát mintegy kiszabadítja az alól az anatómia alól, ahová a pozitívizmussal való egybefonódása örvén jutott, s biztosítja és kijelöli helyét a marxista-leninista irodalomtudomány rendszerében (121). S így folytathatnám még tovább.

De a tudományos bírálat hagyományaihoz alkalmazkodva, hadd térek rá bővebben azokra a kérdésekre, amelyekben nem értek egyet Klaniczayval. Az egyik vitacentrum, Klaniczay periodizációjának egy elég fontos részlet-eleme, amely a múlt századközépi magyar irodalmának jellegzetességére vonatkozik. Itt személyesen is érdekelve vagyok: az érintett felszázad irodalmának realista vonásairól én próbáltam összefoglaló képet adni az 1955-ös irodalomtörténeti kongresszuson.

Klaniczay tézise szerint a magyar irodalom kb. 1820-tól kezdve 1870-ig romantikus jellegű, főirányzata a romantika, a realizmust mint új korszak stílusát 1870 tájától kell datálnunk. Az elgondolás abban is, aki a magyar irodalmi realizmus kibontakozását korábbra tette, a kételyek árját szabadtja

fel, és lappangó lelkiismeretfurdalásokat szólaltat meg. Mert hiszen realistának vallottuk ugyan az 1840 körül meginduló új fejlődést — de azért nyugtalanítottak bennünket Kemény indulásának mély romantikus színei; Jókainak 1850 után kibontakozó pályaszakaszát a „nemzeti romantika” névvel jelölt korhullámba foglaltuk bele; romantikusnak tartottuk Madách egész működését — hogy a kisebb romantikusok hadáról, a romantikus prózaepika és dráma továbbéléséről ne is szóljak. Ha tárgyilagosan ítélünk, Vajdát is a romantikusok közé kell sorolnunk, nem Petőfi, hanem Vörösmarty folytatóját kell benne látnunk. És éppen volt valami különös sejtelmünk a megjelölt kor valóságának, általános világnézetének jellegéről is: úgy láttuk, hogy ennek jobb, igazabb kifejezője pl. Jókai vagy Vajda romantikája, mint Kemény vagy Gyulai realizmusa.

Van tehát Klaniczay tézisében valami megvesztegető, és van igazság is — noha ez az én nézetem szerint csak részletigazság. Természetesen nem statisztikai átlagról vagy a mennyiségi elv mechanikus érvényesítéséről van szó, mert hiszen ha azt mondom, hogy a jelzett három kritikus évtizednek vannak realiztikus jelenségei is — ebben Klaniczay alighanem igazat ad nekem. A vita inkább akörül indulhat, hogy bizonyos irodalmi jelenségeket, amelyeket eddig általában realisták gyanánt könyveltünk el, Klaniczay romantikusoknak minősít, egészen addig, hogy Petőfi és Arany népiességét is a romantika változatának fogja fel; az a fordulat, amelyet általában Petőfi nevéhez szoktunk fűzni, nem volna egyéb, mint az uralkodó romantikus irányon belüli változás, — a romantika egy frissebb, népibb változatának előretörése.

Tehát nyilvánvalóan bizonyos stílusjegyek értékelése az, amely e kérdésben Klaniczay szemében döntött, s ez az a mód is, ahogy szemléletét bírálat alá vehetjük. De vajon valóban arról volna szó, hogy Klaniczay mást tart realizmusnak, mint amit én vagy az irodalomtörténészek eddigi közfelfogása? Ez is belejátszik ítéleteibe; a hangsúlyt nagyon is eltolja a realizmus esztétikai jegyeiről; így nevezheti Petőfit ismételten is „forradalmi romantikus”-nak. Máskor egyszerűen csak nagyon is az előtérbe állítja a kétségtelenül romantikus jelenségeket, hogy árnyékot vessenek realista szomszédjaikra.

Igaz az, hogy az 1840-es években még nem mindjárt válnak el a frontok. Uralkodik a magyar romantika második hulláma: a franciás-radikális; Jókai, Czako, Petőfi egy táborba látszanak tartozni, eszméikben is van közösség — de az előtér színe már jelentkezik. Petőfi háttér fordít a maga Felhőkorszakának, Arany felmond a rémromantikának. Olvassuk el adalékait ifjúkori olvas-

mányairól, Katona és Kisfaludy értékeléséről; az ötvenes évekbeli polemikus nyilatkozatai elsősorban a kései almanach-klasszicizmusra vágnak, de nem a romantika, hanem a realizmus pozíciójából. A Bach-korszakbeli Arany olykor közeledik az évtized nemzeti romantikájához, de teljesen nem hasonul hozzá.

Természetesen egyoldalúságra vezet az, ha valaki, mint Klaniczay, nem veszi figyelembe Arany és Gyulai elméleti műveit és egész esztétikáját, amelyet bajos volna romantikusnak minősíteni. Ennek a magyar realista változatnak, amelyet én „eszményítő”-nek neveztem, nyilvánvalóan megvannak a fogyatékségei a nagy európai úgynevezett kritikai realizmushoz, az oroszokhoz, a franciákhoz viszonyítva — de a realizmus mint irányzat sem merev és egyszínű valami. A realista regény alapjellegzetességeiként kell pl. elismernünk azokat a követelményeket, amelyeket Arany Vas Gereben-bírálatában felállít.

Az írói gyakorlat terén végeredményben (mint 1963-as *Alföld*beli realizmus-tanulmányomban kifejtettem) a valóságtudat dönti el a hovatartozás kérdését. Ekkori vezető íróinkban (Arany, Gyulai, némiképp Kemény) ez mégiscsak realista, persze századközépi és eszményítő módon; az angolokhoz és a német úgynevezett poétikus realistákhoz áll közel. Romantikus-e vagy realista Arany, Gyulai, Kemény lélektana? A lélektani hitelességnek és a hézagatlan cselekménymotivációnak elméleti megkövetelése és gyakorlati alkalmazása? Az elhatárolás e tekintetben Jókaitól — amely nemcsak Gyulainál van meg —, hanem ott érzik Arany Szegény gazdagok-bírálatában is?

További problémákat jelent a századközépi verses epikája. Petőfi *Salgója* nyilvánvalóan romantikus jelenség, de egy fejlődésbeli visszakanyarodás szülötte; Petőfi költői téren hamarosan, felmond saját romantikájának. A naiv verses epikát Gyulai glorifikálja és Arany meg is próbálja feltámasztani, — ebben, valamint a történeti-mondai hagyományokra való támaszkodásban lehet romanticizmust sejtenünk, de Arany epikus útját éppen az e szinten való felülemelkedés jellemzi, ő nemcsak hagyományos epikát akar, hanem modern epikát is. Éppen a verses epika dolgában elég különös szintézis az, ami így létrejön — de a maga egészében romantikusnak azért nem merném nevezni.

Bizonyságul hivatkozom ennek az epikának az emberszemléletére, beleértve a balladákat is. Ami ebben az emberszemléletben mondai és lovagi jellegű, azt még minősíthetem romantikusnak, de vajon romantikus szemlélet-e az, ami a balladák tragikus hőseinek lelkiéletét megkomponálja? A jellem összetettsége, szenvedély és erkölcsi érzület konfliktusa, a bűntudat tudatalatti szerepe, a szenvedély fokozódásának, növe-

kedésének belső és külső motívumokból való gondos kifejtése — mindez vajon romantikus gyakorlat-e?

De ugyanígy védenem kell a magam álláspontját, ha a kor lírájára gondolok. A lírai realizmus mibenlétére most csak röviden utalhatok — hamarosan külön tanulmányban szeretném álláspontomat kifejteni. A kérdés sokoldalú — de ha talán nem elég az arra való hivatkozás, hogy Vörösmarty határozottan romantikus lírájából Petőfihez átlépve minőségi változást érzünk — hadd toldjam meg ezt néhány esztétikai jellegű utalással.

Petőfinél a lírai vers empirikus, olykor epikus lírai szituációba van ágyazva, ellenében Vörösmarty széles távlatú, mítikus szituáció-elemeivel. Az érzelemfolyás motívált, átérthető, nyomkövethető: az a lélektani hitelességigény jelentkezik itt gyakorlatban a líra terén, amelyet majd Gyulai és Arany fogalmaznak meg elvi síkon az epikára vonatkoztatva.

Arany önkényuralom alatti líráját én a magyar eszményítő realizmus egyik kiemelkedő ágának tartom. Talán éppen ez a líra az, amelyre Klaniczay leginkább vonatkoztatja a „klasszicizált romantika” megjelölést. Egyetemi jegyzetemre hivatkozom: a klasszicizáló jelleget én sem tagadom, s mivel az eszményítés maga mindennemű művészi klasszicizmus lényeges jegye, illőnek látszik röviden a realizmussal való összekapcsolását megmagyaráznom. Jogosan lehet arra hivatkozni, hogy a romantika is eszményít, és a nálunk a 40-es években utóklasszicizmusként virágzó almanach-irodalom éppen azt az Arany-üldözte „konvencionell”-eszményítést gyakorolja, amelyetől Arany nem győzi magát eléggé elhatárolni. Nyilvánvaló, hogy a kétféle eszményítést nem lehet egy kalap alá venni. Az Arany-féle eszményítés nem csökkenti és nem sápasztja úgy el a konkrétumokat, mint a valódi klasszicizmus, hiszen Arany az „eszmé”-nek éppen az életerős konkrétumon át való kifejezését követeli és gyakorolja; másrészt nem is a klasszicizmus eszményei azok, amelyek az Arany-, Gyulai-féle „valóság”-on, a realitáson átderengenek, hanem egy bizonyos korhoz kötött morális ember- és világrend-ideál, amely még eszmény voltában is konkrétabb, mint klasszicista elődei. A klasszicizmushoz való közeledés érezhető és tagadhatatlan az esztétikai hatásokban, de velejár ezzel a specifikusan romantikus hatások tudatos elkerülése.

És ne hagyjuk figyelmen kívül, a líráról szólva, Arany kései, nagy lírai ciklusát: az *Őszikéket*. Érdemes-e, szükséges-e ezek realista voltát bizonygatni? Még ha az előző lírai periódussal kapcsolatban lehetnek is kételeyeink vagy aggályaink — *A lepke*, *A tölgyek alatt*, az *Epilógus* realista stílusjellegét tagadni, romantikus voltukat vitatni, merészség

volna. Gondolom, azzal Klaniczay sem érvelne, hogy ezek a versek 1877-ben keletkeztek, tehát már innen esnek a realizmus általa megvont 1870-es határára, így nem cáfolják korszakolását; hiszen ez a kései lírai ciklus nyilvánvalóan nem a 70-es évek realista atmoszférájából, hanem az Aranyban bentélő korábbi lehetőségekből fejlődött ki.

Észrevehető itt is, egyebütt is, hogy Klaniczay Aranytól elzárkózik, nem kalkulálja bele a fejlődésbe; népiességét vagy éppen „népnemzeti” voltát emlegeti, holott Arany nemcsak népies, és ha népies, akkor sem mindig romantikus szinten.

Megoldás: a magyar romantika nagy és tiszta korszakát le kell zárunk Petőfi és Arany fellépésével. Ami utána következik, kb. 1870-ig, az a kulturális felépítmény fejlődéséből ismert különös átmeneti, vegyes korszak: még erősen továbbél benne a romantika, de realista vonalának meglétét vitathatatlanak tartom, amint a fentiekben meg is próbáltam bizonyítani. Klaniczay is számol két stílus egyidejű meglétével egy korszakon belül (97).

Komoly vitakérdést jelent Klaniczaynak a népi írók irodalmi irányzatával, annak jellegével kapcsolatos állásfoglalása. Mellőzöm most annak vitatását: vajon egy mozgalom, amely értékes írókat foglalt magába, maradandó eredményeket is hozott létre, minősíthető-e summásan „rendellenes”-nek. Az, hogy a felépítmény vagy akár a társadalmi fejlődés egyes elemei, irányai milyen alapon, milyen elvi értékeléssel minősíthetők szabályosoknak vagy rendelleneseknek, az a materialista történelemszemlélet számára is fogas kérdés ma még: lehet-e pl. az egész „népnemzeti” irány rendellenes? Inkább arról szeretnék szólni, hogy a pártdokumentum ideológiai tisztázómunkája után Klaniczay az egykori vitán elhangzott hozzászólásában, megpróbálta a népi mozgalom irodalmi jellegzetességeiben is körülírni. Formulája így hangzik: a mozgalom rendellenes volt és elkésett, mert a népiesség, a népköltészet tudatos recepciójára egy irodalomban csak egyszer kerülhet sor, s ez a recepció nálunk „Petőfivel le is zárult” — tehát ami a mozgalomban népi irodalmi szempontból, az csökevény; ugyanígy csökevényes jellegű a mozgalomra irodalmilag jellemzőül ráakasztott romantika. Irodalmi téren neoromantikusoknak kellene elképzelnünk ezeket az írókat, velük kapcsolatban a „népi-romantikus” megjelölést régebben is lehetett olykor hallani. A magabiztos ítéletek azonban másként hatnak a 45 után kibontakozott irodalmárnemzedékre és másképp a kortársra, aki a mozgalmat átélte. Paraszti kultúra, paraszti költészet van nálunk és másutt is, amióta és amíg az osztálytársadalmakban kizsákmányolt paraszti osztály van, s ez gyűjtő-

munka révén olyan időkre is konzerválható, amikor esetleg a parasztság kultúráteremtő ereje alábbhagy. De hogy ennek a kincsnek a recepciója egy-egy nemzetnél a magas irodalmi kultúrába csak egyszer történhet meg, s ez nálunk száz évvel ezelőtt Petőfivel már le is zárult — ilyesmit csak dogmatikus alapról lehet deklarálni. A huszas évek végén a kor tudata helyesebben érzékelt a dolgot: a Nyugat magas, művelt irodalmi szintje annyira elérte azt, amire hivatott volt, annyira kimerítette saját lehetőségeit, hogy utána fejlődéstörténetileg indokolt volt megint valamelyes termékeny érintkezés az alsóbb irodalmi kultúrával. A nyugatosokkal szemben ezek az írók lefelé asszimiláltak, egyszerűsítettek, és a kultúrjavak területén komoly közvetítő-kiegyenlítő munkát végeztek. Az irányzat magát „népi”-nek nevezte, de vajon konvencionális értelemben lehet-e ezt egyszerűen „népies”-nek továbbminősíteni? Keresem emlékeimben a mozgalom népieseit, és alig találok egyet kettőt, aki esztétikailag, kifejezőeszközeiben is népies volna. Ilyes lírája? Veres Péter prózája?

Ugyanúgy nem tudnám helyeselni a mozgalomra kurtán-furcsán ráragasztott „romantikus”, „neoromantikus” címkét. Elismerem, hogy részint a mozgalom belül, részint csak a szomszédságában találhatók Klaniczay szavai szerint ilyesmit: „Napirendre kerül a magyar lélek formáinak, a magyar lélek geológiai mélyrétegeinek felismerése, időszerű lesz az ősi ritmus kérdése. Rendkívüli hangsúlyt kap a magyarság keleti származása, ennek állítólagos ma is élő nyomai, ősi jelképrendszere.” Néhány párhuzam: Horvát István és Erdélyi József nyelvészkedése meghökkentően egyezni látszik, — leszámítva azt, hogy Horvát István tudós volt, Erdélyi József pedig költő, s a népiekhez közelálló tudósok nem nyelvészkedtek így. Ha azonban irodalmi (nem ideológiai) vonalon mérjük fel az irányzatot, időálló epikus és lírai alkotásait — s ha nemcsak a nyugatosokkal, hanem a huszas-harmincas években továbbélő konzervatív-akadémikus irányzattal vetjük őket egybe, akkor szembeszökő először is az életanyag, életterület olykor robbanásszerű kitágulása. Merem mondani, hogy a paraszti élet feltárásában még Móriczhoz képest is léptünk egyet előre (*Puszták népe I, Cifra nyomorúság!*) Ez a szélesítés pedig irodalmilag egyáltalán nem romantikus eszközökkel történt. Kerecsényi Dezsőnek emlékszem egy kijelentésére: Az első, Petőfi-féle népiesség hullámain jutott el hozzánk és legalizálódott a realizmus. A második, huszadik századi népies hullámnak az lesz az eredménye, hogy legalizálja nálunk a naturalizmust. Meggondolkoztatój én akkoriban a *Fekete bojtar vallomásait* olvastam éppen, és igazat adtam Kerecsényinek. Persze, mindezt azért mondom el, hogy

ráirányítsam, ha kell, a figyelmet a népi írók prózájának s Illyésben még lírájának is tagadhatatlan realista vonásaira. Az irodalmi irányzatok fejlődését nem körzövel—vonalzóval csinálják, — példa rá a huszadik század polgári prózájában váratlanul életrekapó új realizmus. A részletes vita ide nem fér, de nyilvánvaló, hogy egészen másként alakul a népi mozgalom irodalmi értékelése, ha nem a romantikus délibábkergetés irodalmi vetületét látjuk benne. Az sem mindegy, hogy kihez igazodom a mozgalom értékelésében: az alkotó nagyokhoz-e vagy a harmadnegyedrangú epigonokhoz?

A stílus kérdésében zajlott valamelyes vita a *Kritika* hasábjain: Csetri Lajos cikke az 1964-es 10. számban már rámutatott a fogalom bővebb vagy szűkebb koncepciójára. Én magam a stílussal kapcsolatban problematikusnak a normatív és a történeti értékelés viszonyát látom. A kétfajta szempontról kifejtettem álláspontomat akkor, amikor Klaniczay akadémiai felolvasása elhangzott (1.: MTA I. OK XX. köt.); kiegészítéseimmel, a két szempont közti egyensúlyról gondolatokkal talán Klaniczay is egyetért. Szóbanforgó cikke persze a stílus-tanulmánnyal egybevetve válik világossá és teljessé. Így azonban további észrevételek adódnak. Amennyire helyes az, hogy energikusan ráirányítja a figyelmet a történeti szemlélet és értékelés fontosságára, annyira hiányzik az ellensúlynak: az általános értékelésbeli alapelveknek kidolgozása vagy legalább sejtetése. A normával kapcsolatos kérdések a stílus kutatáson belül nincsenek megoldva, mert pusztán empirikus módon nem lehet őket megoldani. Az elméleti gyökér elhanyagolása enged utat az ilyen esztétikai megállapításnak: A marxista értékelés alapjai: „a mondanivaló helyessége, igazsága, a formai elemeknek a mondanivalót legsikeresebben tükrözőtető kiválasztása, a kettő egysége és a valóságot híven tükröző volta.” Ez bizony átgondolatlan és dogmatikus. Minden fogalmát: „helyesség”, „igazság”, „valóság”, „hű tükrözés” külön, a végsőkig elmélyítve kell vizsgálni; így, ahogy itt állnak, tartalmasságuk, továbbvivő erejük kétséges. Egy kicsit az alapvetően mégis

történeti igazodású kutató egyoldalúsága áll az ismertetett botlásokon át bosszút: az elméletnek a történelmi anyagon kívül más forrásai is lehetnek; ezeket, elismerem, hogy szándékosan, de nem mindig igazoltan elkerüli, talán nem is becsüli eléggé.

Hadd tegyek egy-két bíráló észrevételt a kötet egészére, illetve összeállítására is. Ma már nem mindegyik tanulmány kelt egyforma érdeklődést; a többség bevonul elméleti irodalmunk maradandó készletébe, de akad nem egy olyan, amely hamar megérzi az idő fogát. Alapvető, a marxista—leninista irodalomszomlélet előrevívő munkák mellett itt van régi viták néhány protokoll-szagú emléke; ezekben is ott él a probléma tisztázásának igénye, de az eredmény, talán nem is a szerző hibájából, nem lehet megnyugtató. Más hiányérzetünk is felbukkan: csaknem minden rész-cikk elhangzott vitaindító előadás vagy hozzászólás formájában. Akár így, akár úgy, vitát keltett, a helyszínen bírálatot, ellentmondást válthatott ki mindegyikük. Általában nem szokás, ez esetben sem kívánhatjuk, hogy az előadó az ellenvélemény nyomán a kötetközlés előtt szövegét átdolgozza, — de a problémák körüli helyzetképünk teljesebb lenne, ha legalább jegyzetben kapnánk utalást a jelentősebb mondanivalók helyszíni visszhangjára.

Az irodalomtörténetírás régi, pozitív hagyományainak ismeretében mondtuk valamikor — Horváth János is tett ilyen kijelentést —, hogy minden valamirevaló irodalomtörténész maga dolgozza ki kutatómunkájának elvi alapjait. A tapasztalat a marxista irodalomtörténészre is érvényes; ő persze nem magárahagyva alkot individuális elméleteket, hanem a társadalomfejlődés marxista—lenini elveinek ismeretéből tud a konkrét történeti tények áradatában szilárd végső elvekig, rendszerező szempontokig eljutni. Klaniczay Tibor tudományos kutatói szenvedélyét, rátermettségének méreteit és eredményeinek hitelességét fejezi ki az igény, hogy ő is ezen az elméletet és gyakorlatot együtt fürkésző úton halad.

Barta János

TAMÁS ATTILA: KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL JÓZSEF ATTILÁIG

Bp. 1964. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézete. 166 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 43.)

Kitűnő irodalomtörténeti és elméleti felkészültségről, kutatói önállóságról és művészi fogékonyságról tanúskodik ez a szépen megírt és megszerkesztett tanulmány. A magyar költészet fejlődésének mintegy száz

éves időszakát tekinti át, kiemelve belől-azokat a tipikus mozzanatokot, amelyek azt mutatják, hogy ez alatt az idő alatt a legjelentősebb költők világképének fejlődése a társadalmi fejlődést tükrözve is egy sajátos

művészeti fejlődésfolyamat dialektikus törvényszerűségeinek megfelelően ment végbe. Ez a fejlődés rendkívül plasztikus szemléletű a tézis—antitézis—szintézis útját követő fejlődésképletet, de mégsem egyszerűen egy spekulatív képlet illusztrálásáról van szó. A konkrét irodalomtörténeti elemzések fontos elméleti következtetéseket alapoznak meg, s meggyőzően hitelesítik a végül nyert általánosítást. Ezt a *Bevezetés* csak annyiban vetíti előre, amennyiben meghatározza azokat az eljárásokat, melyekkel ilyen szemléletesség elérhető. Egyetlen alapvető szempont következtetése alkalmazásának köszönhető, hogy a tanulmány egésze meggyőző teljességgel mutatja meg egy általános érvényű törvényszerűség megjelenését bonyolultan összetett jelenségekben. Pedig avégett, hogy a fő tendenciát a lehető legérzékletesebben állítsa elének, nemcsak a deskriptív „mindenoldalúságról” mond le; bizonyos határok között azt a kockázatot is vállalja, hogy nem törekszik intenzív értelemben vett teljességre, mindenoldalúságra sem. Mégis ez az eltökélten keresztülvitt egységpontosság a tanulmány legfőbb erénye. Ennek köszönhető az a szerkezeti tőkély is, amely a költői művek harmóniáira oly híven rezonáló elemzések evokatív erejével párosulva mély esztétikai élvezetet nyújt anélkül, hogy a gondolat igazsága által keltett evidencia-érzésünket próbálná helyettesíteni. Nem a koncepció és a módszer lebecsülése tehát, ha egyetértünk a szerzőnek azzal a nem egyszerűen szerénységből vagy maga melegségéül hangoztatott, hanem a probléma mély megértéséből fakadó kijelentésével, hogy „ennek az írásnak bevallottan rész-igazság kimondása a célja — azon elv alapján, hogy a teljes igazságot úgyszólván csak rész-igazságok összessége adhatja” (8). Az az elmélyültség, következetesség és szemléletesség, mellyel ezt a rész-igazságot megmutatja, jó irányba vivő erőteljes impulzust ad a további kutatásnak.

Tamás Attila abból indul ki, hogy a költői nagyság — a legnagyobbaké — nemcsak a részletek, egyes különálló tárgyak, érzések és gondolatok tökéletes művészi feldolgozásának köszönhető, hanem annak is, sőt elsősorban annak, hogy a részletekből az összefüggések törvényszerű rendje, harmóniája is kibontakozik. Ez a teljes, harmonikus szintézis az a költői világkép, mely szerves egységbe foglalja és egy klasszikus arányú életmű egészéként magasabb szintre is emeli a legnagyobb alkotásait, és a bennük külön-külön megjelenő tartalmi és formai elemeket. A költői világkép Tamás Attila felfogásában mindekelőtt az ember és a külvilág viszonyára vonatkozó művészi szemlélet tartalmát jelenti. József Attila szavait idézve fejti ki, hogy a költői világkép egy olyan „átfogó érzés”, „lelki világrénd”, „végső szemléleti világ-

egész”, amely a „nem-szemléleti világegész” szemléletessé változtatásán alapul. Bár hangsúlyozza, hogy a világkép az ember személyi és társadalmi viszonyait is magába foglalja, elsősorban a tárgyi világ jelenségeire vonatkozó szemléleti képet tekintti legjellemzőbb és legáltalánosabb tartalmának. Míg a költői világképek fejlődését dolgozza fel Aranytól József Attiláig, nem hanyagolja ugyan el a személyes, társadalmi aspektusokat, de rendező elvként alkalmazott szempontja a külső tárgyi világ, az anyagi kozmosz jelenségeit megjelenítő művészi motívumokat állítja előtérbe. Kétségtelen, hogy fő szempontjának ez a belső tagozódáson alapuló megosztása és a vele járó hangsúlyeltolódás csökkenti az intenzív mindenoldalúság esélyeit. Az is kétségtelen, hogy ez a lépés elősegíti a bemutatni kívánt fő tendencia plasztikus megjelenítését, s arra is feljogosítja, hogy az egységes költői világképek alapvető elemeit főleg a tárgyi világot ábrázoló művekből, leíró költeményekből és epikus alkotásokból bontsa ki. Minthogy az elemzések során a tárgyi világ és a szemlélő szubjektum kölcsönhatásainak sokoldalúságát szem előtt tartja, szempontja nem vezet számottevő egyoldalúságra mindaddig, amíg csupán a leírást és az elemzést szolgálja. Bonyolultabb a helyzet, amikor ez a korlátozott alapú szempont szükségképpen részt kér az értékelésben is. Ebben a formájában ugyanis egy stílustipológiai koncepció alapján polarizáló értékelési tendenciáját rejti magában. Nem az a kérdés, vajon helyes-e vagy nem az ilyen szempontú esztétikai értékelés, hiszen ennek nyilvánvalóan csak extrém esete az, midőn az egyik pólust a művészet tiszta értékformájának, a másikat pedig a művészietlen és művészetellenes tendenciák foglalatjának tekintik. Az a bökkenő, hogy Tamás Attila nem vagy nem eléggé tisztzza szempontjának ezt a vonatkozását; elméletileg nem foglal állást vele kapcsolatban. Praxisa pedig nemcsak tartózkodásról, hanem bizonyos fokú ellenérzésről is tanúskodik. A gondosan árnyalt, megejtően élményszerű megfigyelésekből sarjadzó műelemzések és a körültekintően megfogalmazott értéktételek finom szövődéke nemcsak elrejt, elfedi, hanem valósággal visszatartja, bujdosásra kényszeríti az elemzés fő szempontjában óhatatlanul meglevő értékelő tendenciát, amely még ebben az alárendelt, visszafogott, lappangó minőségében is a maga tipológiai vonatkozásaival befolyásol minden értékelő mozzanatot. Tamás Attila nem akarja vállalni a stílustipológiai értékelés esztétikai következményeit, ezért állandóan küzd vele, s a küzdelemben az ellene szóló tények és érvek seregét vonultatja fel, állítja csatarendbe. Illelnek azonban a zászlót is kítűzni, azaz elméletileg meghatározni, mikor és milyen

körülmények közt válik e szempont értékelő minősége relativává. Bizonyos konkrét esetekkel kapcsolatban utal erre a lehetőségre — például amikor megállapítja, hogy „Adynál a világ »szóttjének« szétszakadásától bomlik ki a vers »szóttjé« (101.). S ha egyszerűsége úgy látja, hogy az Arany—Petőfi világkép pólusától a fejlődés ellenkező végpontjáiig jutva Ady világháborús költészete fejezi ki legteljesebben a kor ellentmondásait („Itt lesz költészete igazán egyetemessé: nemcsak a polgári világban hányódó költő, nemcsak a feudális urakkal küzdő »népért síró bús bocskoros nemes« szava, hanem az imperialista világrend embertelenségének átélő emberé” — 98.), világos szembenállása a stílustipológiai következtetésekkel.

Tamás Attila bensőséges küzdelme az általa szinte észrevétlenül teremtett problémával ezen a tanulmányon belül is fontos tanulságok leszűréséhez vezet. Ezeket líraelméleti dolgozatában érlelte tovább, s olyan meghatározásokig jutott, melyek az ellentétes pólusokat nem a tipológiai felfogásnak megfelelően egymástól elkülönítve, metafizikusan szembeállítva, hanem egyetlen eleven ellentmondás oldalaként teszik meg mindenfajta költői teljesítmény mozgatóerejévé. Már ez a most vizsgált, jóval korábbi keletű tanulmánya sem enged arra következtetni, mintha kizárólag a tárgyias költői szemlélet közvetlenségében vagy az ebből eredő formaharmóniában látná a költői nagyság alapfeltételét. Fő szempontjából mégis az következik, s bizonyos részletkérdésekben ez a tendencia nyomasztó erővel érvényesül. Bármennyire idegenkedik attól az esztétikai állásponttól, amely a művészi-ség tisztá formáját, ideális megvalósulását az un. ábrázolás-elvet közvetlenül realizáló művészi eljárásokra vezeti vissza, Ady-értékelésében, valamint Arany és Petőfi, illetőleg József Attila és más jelentős szocialista költők, például Éluard és Aragon teljesítményének összevetésében bonyolult közvetítésekkel ugyan, de mégis az ilyen álláspont konzekvenciái dominálnak. A mindenekelőtt szemléletnek, szemléleti képnek tartott költői lényeg alapján a forma általános, a művészi stílustendencia szintjén összegeződő vonásai kerülnek előtérbe. Végső soron az igen általános értelemben vett egyéni alkotói stílus fejlődését vizsgálja, midőn a tézis, antitézis és szintézis fogalmakkal jelölhető fejlődésvonalat követi. S jóllehet a költői világkép, mint e stílusok alapja, azok mélyebb tartalmibb lényegét kell hogy jelentse, a szemléleti vonások túlzott hangsúlya folytán hol többé, hol kevésbé elsikkad, háttérbe szorul a konkrét művészi tartalom, illetve a többé-kevésbé tudatos költői magatartás és tett meghatározó ereje. Pedig egyáltalán nem mellékes az, hogy ez az erő éppa konkrét

művek — és életművek — tartalom és forma ellentmondásegységét határozza meg, s így azt a legközvetlenebb esztétikai, társadalmi hatást, melyet a szemléleti világképek elmélyít, teljesebbé tesz, sőt talán az egyes műben közvetlenül meg sem jelölhető vonatkozások atmoszférájával körülveve tesz igazán elevenné és ellenállhatatlanná. A tárgyias vonatkozások alapján meghatározott költői világkép szempontjából valóban „nem jelent érdekességnél sokkal többet még az sem, hogy a vasút már *A puszta télen* írójának versében is megjelenik” (6—7.). Petőfi költői világképének egészében viszont — az ő „életet formáló”, egyszerre egységes és nyílt, szakadatlanul fejlődő, átalakuló világképében — az ilyen, nemcsak tárgyias vonatkozású, hanem meghatározott típusú érzelmeket, élményeket, eszméket és eszme-élményeket is felölelő „érdekességek” nagyon tipikus vonásokat hordoznak. Tudjuk, Tamás Attila más összefüggésben — a világképek korszakokon átívelő fejlődésének szemléltetésére — hozza fel a fenti példát. Csakhogy ezt a fejlődést is csak akkor érthetjük meg igazán, ha már a „tézis” is — Arany és Petőfi költői világképe — a maga valóságának megfelelően szerepel. Tamás Attila utal ugyan arra hogy Petőfi költői világképe sok vonatkozásban tágabb, bonyolultabb, teljesebb, igazabb a *Toldi*kat író Aranyénál, de a tárgyias-ság és zártság kritériumánál fogva csak Arany esetében bizonyosodhatunk meg afelől, hogy világképe klasszikus arányú és következetességi egységet jelent. Petőfivel kapcsolatban inkább csak a sokféleséget hangsúlyozza: „Az ő hamar félbetört költői pályafutásában még nehéz meglátni a fő irányt, s felelőtlen találgatás lenne azon vitázni, hogy vajon *Az Apostol*nak érzelmi túlfeszítettségéből, a mindennel szembenálló megrendítő hősiességéből fakadó romantika, az érzelmeket és gondolatokat egyeduralomra juttató lírája, *A négyökrös szekérnek*, a *Szeptember végének* a realitást leheletkönnyű hangulatban megfignóító poézise, vagy *A csárda romjainak* a *Kutyakaparónak* erőteljes realizmusa felé vezetett volna az útja. A huszonegy éves költőben még együtt él mindez: *Az apostollal* szinte egyidőben írja ugyanannak a választási útnak másik művészi termékét, a *Kiskún-ságot*” (36—37.). Szerintünk nemcsak vitázni nem lehet azon, merre vezetett volna Petőfi további útja, — fel sem lehet tenni a kérdést úgy, mintha itt egymást kizáró, megnyomó-ritó ellentétek viaskodnának a fiatal, a világkép zártságához és teljességéhez úgymond talán túl fiatal költő pályájának legvirágzóbb szakaszán. A *szabálytalan zseni* árnyképe vetül e sorok fölé, szemben a maga naiv realista világképét lépésről lépésre belülről bomlasztó, mind kevésbé naivvá átépítő, megszűn-tesztve megőrzi és továbbfejlesztő Arany

klasszikusabb arányokat sugalló portréjával. Csakhogy az a sokoldalúság és sokirányúság, melyre Tamás Attila utal, a forradalmár költő Aranyénál mozgékonyabb, bonyolultabb és ezen az áron átfogóbb, egyetemesebb költői világgképében egyesült. Olyannyira egységessé vált, hogy „az ő hamar félbetört költői pályafutásában” nem a torzót látjuk, hanem az így megszabott feltételek közepette kibontakozó teljességet. A fő irányt, melyet a költői világgkép leszűkített, a tárgyias szemlélet vonásait előnyben részesítő meghatározásával talán nem lehet megtalálni, Petőfi költői világgképnek forradalmi tartalma határozza meg. Mi több: ez a tartalmi oldal köti össze, tartja egyazon hegyvonalat magasan Petőfi, Ady és József Attila költői teljesítményét. Arany helye is ott van: Petőfi mellett, vele együtt s nem vele szemben. S végül is ez a tartalmi folytonosság teszi érthetővé, hogy a formai vonatkozásban antitezist képviselő Ady tagadása nem metafizikus, a fejlődés ényegét alkotó ellentmondást megkerülő vagy megszüntető tagadás.

Amikor az előfeltevésnek megfelelő tárgy elemzésének szempontjaként szerepel, kevésbé zavaró az, hogy a költői világgkép értékalkotó vonásait meghatározó igazság csak rész-igazság. Így például Arany költészetének tárgyias, leíró, életképszerű és epikus elemeinek értékét, fejlődésük bonyolult problematikáját a szerző elmélyülten tudja elemezni anélkül, hogy az elemzés fő szempontjával ellentmondásba kerülne. Elméleti vonatkozásban jelentős az a megállapítása, hogy Arany korai költészetének egységességét, „az utolsó homériá” megalkotását részben egy társadalmi illúzió tette lehetővé: „Arany többet várt a kezdődő átalakulástól, mint amennyit az megvalósított; átmenetileg azt hitte, hogy a magyar társadalom a közeljövőben lényegében Homérosz görögjeiéhez lesz hasonló: szabad, erőteljes emberek egyenrangú közössége.” Ennek az illúzióknak az esztétikai szerepét Tamás Attila sokoldalúan és meggyőzően bizonyítja. Nem szól róla, de fejtegetései közelítenek egy olyan feltételezés elfogadásához, hogy a társadalmi illúzió is alapuló költői világgkép, bármennyire természetes, ősi, egyszerű, naiv materialista szemlélettel rokon művészi eszközök és motívumok kerete, az illúzió által fenntartott egység és teljesség folytán mítosz is, sőt talán elsősorban az. (Mítosz és költészet összefüggéséről szó van a tanulmány későbbi részeiben. Ott sem érezzük kellőképp tisztázottnak az erősen szemléleti jellegű, az érzelmi és ösztönös motívumokat szervesen magába foglaló „költői világgkép” és az ezzel sok tekintetben rokon „mítosz” — a szöveg itt arisztotelészi értelemben a *logosz* korrelatív ellenpárját jelenti — fogalmi viszonyát.)

Minthogy az Arany-elemzés során is a „szemlélet” jegyében meghatározott világgkép

értékalkotó funkcióját tartja szem előtt, a közvetlenebb társadalmi tevékenységből eredő, a művek eszmei tendenciáját első fokon meghatározó művészi elemek csak bizonyító, illetve illusztráló anyagként kerülnek bele a gondolatmenet fő sodrába. Ezek felől az elemek (szerkezet, cselekmény, jellemábrázolás) felől kiindulva vizsgálja például Sötér István Arany epikus alkotásainak eszmeiségét. Ez a megközelítés szükségképpen a műveknek a naiv realista világgkép horizontján túlmutató vonásait emeli ki. (Sötér István: *Nemzet és haladás*. Bp. 1963. Különösen: 150—164.) Ez önmagában nem hiba. Így érthető módon Arany rezignációja és nosztalgiai kerülnek a figyelem középpontjában, s elsősorban az a megállapítás igazolódik, hogy „A *Toldi estéjében* Arany homéroszian derűs világgképét búcsúztatja” (53.). Ez a felfogás nem mond teljességgel ellent annak a megállapításnak, hogy Arany „*Toldi estéjében* semmiképp sem módosítja az első *Toldi*-ban kifejtett hitét, szemléletét.” (Sötér i. m. 154.). A szembeötlő különbség tartalmi ugyan, de jórészt már a nézőpontok különbségének a következménye. Ebből is az a probléma kerekedik ki: mi az esztétikai viszony a többé-kevésbé az esztétikai mítosz értelmében felfogott költői világgkép és a költő közvetlen, tudatos intenciói, a művek tanítása, eszmei magva között? Tamás Attila a világgképet végső szemléleti egésznek tartja. Szerinte tehát ebből származnak az elemzett műveket átható alkotói szubjektivitásnak azok a messze sugárzó rétegei, melyek erővonalai a tárgyias világgkép látóhatárán túl levő objektumokat és rétegeket is mágneses erővel telítik. De vajon nem úgy kell-e értenünk a dolgot, hogy ezeknek a rétegeknek is közvetlen értékalkotó, mágneses tulajdonságaik vannak? Hogy végső soron magát a költői világgképet is folytonosan átalakítják, mozgásra kényszerítik, nyílttá, sőt bizonyos vonatkozásokban szükségképpen labilissá is teszik? Ha igaz az, hogy „A *Toldi estéje* épp az anyagában meglevő probléma nyílt kimondásával, s az írónak ezzel is maradéktalan azonosulásával lesz még hibátlanabb remekmű, mint elődje” (54.), úgy olyasmire kell gondolnunk, hogy éppen ez az állandóság és változékonyság egységében végbemenő átalakulás és fejlődés a remekművek értékalkotó lényege. Tamás Attila is eszerint ítél, amikor bebizonyítja, foganhat remekmű tárgyiaság és költőiség ellentétében is. Be kell látnunk azonban azt is, hogy „a probléma nyílt kimondása” (nem feltétlenül lírai vallomás formájában: a szerkezetben, a cselekményben, a jellemfejlődésben megjelenő eszmei mondanivaló szintén ilyen kimondással egyértelmű) vagy az, hogy Arany „tudatosan művészi eszközül használja itt (ti. a *Bolond Istók* első énekében) látszat és valóság, felszín és lényeg ellent-

mondását a harmóniájától megfosztott külső és belső világ megragadására" (59.) gyökeresen más alkotói módszerhez vezet, mint az egységes, zárt, harmonikus költői világképnek az a közvetlen és viszonylag teljes megjelenítése, melynek „az utolsó homériá” köszönhető. Tamás Attila ezt sem tartja alábbvalónak, sőt rámutat arra is, hogy épp az ilyen harmóniatlan, disszonáns elemek ludasak abban, hogy „Arany sok tekintetben már modern költővé lesz” (72.). Csakhogy miközben bemutatja az átmenetet a naivan teljes (bár némely lényeges vonatkozásban illúzió alapuló) és a széttört világkép költészetében (mely formai eszközök is ebből a széttöredezettségből eredeztetni), érezhetően küzd azzal a problémával, hogy a tárgyias (s így egységes) világkép fogalmán túl még egy fogalomra volna szüksége ahhoz, hogy megmutassa: miként korábban, van most is mód egy viszonylag zárt és egységes költői világkép alapján történő alkotásra. Ezt a fogalmat a költői világkép széles, nemcsak közvetlenül tárgyias viszonyokra, hanem a közvetlenül társadalmi költői magatartásra épülő meghatározása nyújtaná. Ebben beletartoznék — társadalmi vonatkozásainak gazdagsága, mélysége alapján — az alkotó személyiség önmagához való viszonya is: egy változó, fejlődő, minden aktuálissal újratemtődő, de az állandóságot, az egységet következetesen megőrző, meghatározott irányban továbbvivő viszony, az alkotói szubjektivitás erejének, társadalmi, esztétikai hatósugarának legbensőbb magva. Ez a viszony is érzéki és szellemi egysége, ösztönös és tudatos elemek vegyülete, sőt a maga szintjén ez is a *logosszal* és az általánossal szembenálló mítosz, illetve különösség. Mégis ez a viszony a tárgyias világképnél, sőt a csak szemléletinek felfogott világképnél is közvetlenebbül tartalmazza az alkotás tudatos, tendenciózus, tartalmi lényegét, s az irányokat meghatározva maga alá rendeli az előbbi értékalkotó tényezőit is.

Ez a hiányzó szempont adna tartalmi magyarázatot azokra a jogos fenntartásaira is, melyeket a tárgyias világkép szempontja segítségével fed fel Ady költészetében. Fenntartásai Ady művészi eszközeinek fonák oldalát, mítosz-teremtő erőfeszítésének gyöngeit állítják előtérbe. Többek közt aláhúzzák azt a valóságos problémát is, hogy „Ady modern, »buta valót öldöső« költészeté egyszerű értékelés ellenére helyenként egyszerűségi és irracionális kódos mítosz-világának határán jár” (96.). Miként Aranyak a nép-nemzeti gondolathoz fűződő illúzióival egységben volt egy esztétikai illúziója is — hogy az eposz archaikus formája továbbfejleszhető és a korszerű világképnek megfelelő formává alakítható —, Ady költészetét is befolyásolják olyan esztétikai formát öltő

illúziók, amelyek végső soron tartalmi jellegűek. Arany a maga esztétikai problémájával küzd életfogytiglan mind a művészetelmélet, mind a művészi gyakorlat porondjain. E küzdelem hevében monumentális epikai torzókat, bonyolult műfaji képleteket teremt, s közben újra meg újra visszatartja magát attól az úttól, melyre a Bolond Istók első énekében tévedt, s így az eredmény gyakran „A külvilág ellentmondásainak, torzságainak feloldása és megszüntése egy szépségre vágyó lélek tükrén” (61.). Ehhez hasonló tényezők játszanak szerepet abban is, hogy lelki életének bonyolult modernisége, jellembrázolásának lélektani mélységei, a polgárosodás negatív oldalát felvillantó víziói ellenére csak a hagyományos formák lassú, óvatos, kényszerű, de tudatosan visszafogott átalakulására kerül sor nála, s bármily tökéletes az eredmény, ellentmondásos is. A forma, amely elég képlekeny ahhoz, hogy a széttörtség és disszonancia fölötti tragikus fájdalom lenyomatát megőrizze, nem eléggé szilárd ahhoz, hogy kifejezze az ellenszegülést, az elutasítást. Nálunk csak egy másik generáció hozza létre a művészi visszatükrözésnek azt a rendszerét, amelyben a forma szerepe nem az, hogy a széttörtséget, a disszonanciát némileg elkenődőve, illúzió alapuló harmóniákban oldja fel. Mégis, ezt az újabb visszatükrözési rendszert reprezentáló költészetben, Adyékban is vannak olyan tartalmi illúziók, melyek a formai korszerűség kényszerű ballasztjaivá válnak. Ezekkel magyarázhatók mítoszteremtő erőfeszítésének korszerűtlen, valóban misztikus (s ezért „irracionális”) vonásai. Mindenekelőtt ilyen misztikus, irracionális fogantatás a magyar történelem mitológizálása. Bármennyire haladó tartalmú ez a történelmi mitológia, pusztán meglétének, illetve megalkotásának esztétikailag jelentős negatív formai következményei vannak. Vagyis ezen a ponton ez az egészében rendkívül haladó és igaz, a nemzeti kérdésben is forradalmi álláspontot kifejező költészet formai vonatkozásokban megsínyli a magyar történelmi helyzet korszerűtlenségéből eredő kényszerűséget. Harca a magyar pokollal rákényszerítette a költőt, hogy művészi eszközeit a pokol e külön bugyranak dimenzióihoz szabja. Innen való a nemzeti alkat különösségét túlzottan hangsúlyozó romantikus mítosz-keret, amely a reakciós nemzeti ideológiával testközelben folytatott kézitűsében sem mindig a legelősebb fegyver volt, s amely némely tekintetben amannak csupán negatív lenyomata. Innen ered részben az a ma is aktuális probléma, hogy Ady költészetének világirodalmi rangja az eleve világirodalmi rangú magyar lírai fejlődésben elfoglalt nagyságrendje alapján ítéhető meg elsősorban, de nehezen állítható bele — Petőfihez vagy József Attilához hasonlóan — közvetlenül

és mégis teljes súlyával a nemzetközi irodalmi fejlődés fő sodrába. Nem pusztán a fordítás stílári, formai nehézsége az oka ennek: a nehézségek mélyen a költészet tartalmi elemeiben is gyökereznek, minthogy ezek rendkívül szorosan kötök egy történelmileg formált társadalmi közösség történelem-tudatához és élményvilágához. Történelmi mitológiájának szimbolumrendszere e nemzeti különösség folytán túlzottan „egyéni”, igaz, egy egész nemzet számára, de ebből kilépve már „magánjellegű” is. Még akkor is érezhető ez a stílusát átható, magához hasonító kötődés, midőn azt látjuk, hogy „a romantikának, bizonyos XX. századi modern törekvéseknek, a szimbolizmusnak és régi magyar költői hagyományok felújításának ebben a különös szintézisében talán mélyebben él, egyértelműben és valóságosabban fogalmazódik meg az imperializmus társadalmának teljes, embertelen anarchiája, mint bárki más költészetében”.

A széttört világgép mint forma József Attila költészetében válik ismét egyetemes tartalmak hordozójává, oly módon, hogy egy új, minden korábbinál átfogóbb és elevenebb költői világgép erővonalai mentén rendeződnek a disszonanciát érzékeltető formalelemek. Annyira átfogó, egységes, minden cseppjében a tenger felmutató líra az övé, hogy ennek bizonyítására a költő tárgyas leíró költeményeinek és tárgyas világgéphez kapcsolódó motívumainak az elemzése is elegendő. A tanulmány valamennyi következtetésére József Attila lírájának tanulságaiba torkollik, s az elméleti kérdések is itt nyernek teljesebb, megalapozottabb meghatározást. Itt válik egészen nyilvánvalóvá, amit korábban is sejteni lehetett: Tamás Attila elméletileg is vallja, hogy a világ szépségének és megjelenítésének ellentmondása nem oldható meg önkényes harmóniák konstruálásával akkor, amikor maga a valóság nem szép. Más szóval: a művészetnek az életet, mindig az élet adott (s nem mesterségesen fenntartott „örök”) formáiban kell visszatükröznie. Az így megalapozott esztétikai értékrendszer kereteiben magától értetődő természetességgel kap esztétikailag igazolt helyet az a montázsforma, melyet egyes marxista igényű esztétikák a világgép szétesettség előtt való dekadens behódolás termékének tekintettek. Itt sem valamilyen kizárólagos érvényű, önmagában is megálló formaelvként szerepel: az egyéni formarendszerek, stílusok értékét nem egyszerűen a formálisan megragadott művészi korszerűség határozza meg.

A tanulmány legfontosabb elvi igényű megállapításai a művészeti mítosz kérdésének dialektikus materialista megoldására vonatkoznak. Tamás Attila a művészeti mítosz létjogosultságát (a fogalom szűkebb, a művészi világgép irracionális összetevőit hang-

súlyozó értelmében) azzal magyarázza, hogy a művészet egyetemesség igénye „a megismert és meg nem ismert jelenségek végtelenjébe tágítja a művészetek világát” (151.). A marxista visszatükrözésemélet alapján az emberi megismerés fejlődését meghatározó, lényegét alkotó ellentmondásra utal: „Ha nem a szűk látókörű nyárspolgári vulgármaterializmus, hanem a materialista dialektika tudományos, modern szemléletét tesszük magunkévá, a valóság természetének kettősségével találjuk magunkat szemben. Egy igennel és egy nemmel. Azzal a ténnyel, hogy a külvilág megismerhető, mert nem állít egyetlen olyan akadályt sem elénk, mely lényegénél fogva áthághatatlan az emberi értelem számára, és azzal, hogy az ember előtt mindig mindig jelen sok általa még meg nem értett jelenség, összefüggés, törvény marad. S ennek a művészetben másképp kell kifejezésre jutnia, mint a tudományban” (151.). Ez az ellentmondás az emberiség társadalmi, történelmi gyakorlatában, az érzelmi és az eszmei kölcsönhatása alapján a társadalmi és természeti valóság átalakítására irányuló tevékenységben oldódik meg állandóan és őlt mind magasabbrendű alakot. A művészet is a társadalmi gyakorlat része; az érzelmi és eszmei egysége, s ezért létezése és funkcionálása csak a gyakorlat formáiban, noha igen különös, a közvetlen szükségletek kielégítésével csak távoli analógiát mutató gyakorlatformákban lehetséges. Bizonyos, hogy a meg nem ismert és megismert jelenségek közti feszültség érzékeltetésével is a társadalmi gyakorlat, az emberi önteremtés fejlődését segíti. Önnön alkotásait is e feszültség példaként szerepelteti, midőn az emberi lényeket tárgyasult alakban, a tárgyi valóság jelenségeként állítja elénk. Az így tetet őltő emberi szubjektivitás, melynek megközelítését, befogadását a művészet társadalmi fejlődése során kialakult, vagy e célra átalakított társadalmi jelrendszerek, konvenciórendszerek teszik lehetővé, e tárgyi létezése folytán már önmagában is rendkívül titokzatosan, varázslatosan viselkedik. Feltételezi a befogadó olyan irányú és mértékű aktivitását, a megelevenítésében való olyan típusú közreműködését, amely különbözik attól az aktivitástól, melyet más közlésformák megkívánnak. Az a szemléletként közvetített titokzatosság, melyet a mítosz szóval jelölünk, rendszerint ősi, a jelrendszerek, szimbolumok, konvenció- és ismeretrendszerek megszokott, mindennapi használatában közömbösnek látszó elemeket állít szokatlan, jelentéssel bíró, eredeti összefüggésekbe. Ilyen értelemben idézi fel az emberiség igazságérzetének ősi motívumát *A város peremén* egy motívuma. „Pontos, logikus érvelését — írja Tamás Attila — ősi mítoszok sejtelmes igazsága mélyíti el: »Ha már ennyi a kin, világot vált valóra« —

hangzik a változások, az ellentétek egymásba való átcsapásának szükségszerű rendjéről való sejtés ősi szava" (155—156.).

Mitosz. és mítosz közt különbség van. Az egyik póluson áll az a mítosz, mely a misztika, a vallás homályával tölti be a teret tudás és nemtudás között. Nem a tudásvágyat kelti fel; tudásként óhajt szerepelni. Nem az ismeretlen mélységeire figyelmeztet; ismertnek állítja az ismeretlent. A másik pólust magasrendűen képviseli modern korunkban — talán nem is csak „többek között”, hanem első sorban — az a mítosz is, amelyet József Attila költészetében Tamás Attila mutat ki: „Láttuk ezt a különös: titokzatos és mégis reális, megfoghatatlan és mégis oly tisztán érthető, emberidegen és mégis az ember birtokát-hazáját jelentő kozmoszképet, ezt a sajátos, tudományos és dialektikus proletár-mitológiát: az örök anyag végtelenségének költőiségét. A létből hazaballagni látszó munkással, az örök éjből jönni látszó vonattal, a mocorgó s indulni erőtlenségű papírdarabkákkal, harangkonduccsal, hasító fütyveivel, megbénulni látszó időjével. A kettősség: a fagyra tört emelő ág ijesztő titokzottsága és a gondolatként-tündöklés kristályos, áttetsző értelmessége kettős hatást tesz az emberi tudatra. Egyszerre hat a lélek legmélyebb, legőszibb, az őszitnőkkbe süllyedt rétegeire és a legmodernebb tudományos,

filozófikus eszméken kiművelt értelemre . . .” (155.).

Ez a mítosz nem misztikus, nem romantikus; még csak misztikus és romantikus felhangjai sincsenek. Miközben a polgári költészet legkiválóbb képviselői is gyakran kétségbeesett erőfeszítéssel, minden áron, hittel és hittelenül, a valóságot misztifikáló mítoszok erejével próbálják „megörizni azt a csodálatosságot, mely valami más, mint a tudomány csodája” (Hugo Friedrich) — s tagadják az emberi értelem, a tudomány csodáját —, a proletár költő a korszerű tudományos világgép csodálatosságát, a való világ varázsait ragadja meg.

*

Tamás Attila elemzése, fogalomrendszere az értelem eszközeit míveli ki, hogy segítségükkel mind mélyebbre hatolhassunk az így alkotott költészet — s általában a költészet — varázsainak titkaiba. Különösen szerencsés hogy a mítosz művészetelméleti fogalmát az értelem és az értelmes emberi tett költészetével hitelesíti. Elért eredményei, értékes részizgásai, mint tudjuk, máris további munkálkodásának kiindulópontjaitul szolgálnak. Szeretnénk, ha megjegyzéseink fogalmi rendszerének további tisztázására és megszilárdítására bátorítanák.

Szili József

ADY ENDRE ÖSSZES PRÓZAI MŰVEI. III—IV.

Újságcikkek, tanulmányok. III. köt. Sajtó alá rendezte: Koczka Sándor és Vezér Erzsébet. IV. köt. Sajtó alá rendezte: Vezér Erzsébet. Bp. 1964. Akadémiai K. 471; 502.

Hosszas késlekedés után végre megjelent *Ady Összes prózai műveinek* III. és IV. kötete nagyon izléses formában.

A régi *Nagyvárad* *Napló* sárgult, szakadozott lapjairól nagy hozzáértéssel gyűjtötték össze Ady 1902-ben s 1903-ban írott prózai írásait és minden igényt kielégítő jegyzetekkel magyarázatokkal segítik az olvasót a kor eseményeinek, problémáinak megértésében. Gondos, alapos munkájukat — különösen a jegyzetek tekintetében — nem lehet eléggé dicsérni.

Meggyőződésem, hogy az ilyen igényes munkával készülő kiadványok az Ady-kutatásnak és az Ady-kultusznak is a legjobb ösztönzőivé válnak. Mert ne ámítsuk magunkat, Adyval kapcsolatban még nagyon sok a tennivalónk nemcsak irodalomtörténetileg, hanem egyéb vonatkozásokban is. Sajnos, hatalmas jelentőségű irodalmi hagyatékát a felszabadulás után sem aknáztuk ki kellőképpen. A három forradalmi költőnk együttesében ő volt a legmostohább, felte-

hetően olyan megfontolások alapján, hogy az ő élete és életműve a legkevésbé egyértelmű. A társadalmi lét és az emberi lélek bonyolult problémáit a maguk ellentmondásaiban árnyaltan és sokszínűen kifejező költő hagyatékából többnyire csak a politikailag legegyszerűbben magyarázható alkotásait idéztettük, s ezzel akarva, nem akarva Adyt a köztudatban egyre szürkébbé, egyre szimplábbá halványítottuk. Pedig a kritikai kiadás most megjelent két kötete is azt bizonyítja, hogy Adynak sok írását még nem is ismerjük. Cikkei, prózai írásai a közönség számára még ma is alig hozzáférhetők. Pedig nélkülük egyáltalán nem képzelhető el a költő mélyebb megismerése. Különösen vonatkozik ez a megállapítás nagyváradi korszakára, ahol tehetsége, egyénisége cikkeiben sokkal jobban kifejeződik, mint verseiben.

A most megjelent kötetekből már egy világnézetileg kiforrott, széles látókörű, kiváló tehetségű újságíró ismerhetünk meg. Ennek az Ady Endrének világgépe már éppen olyan

lenyűgöző, mint gondolkodásának nagyszerű dialektikája. A jelenségeket szinte az egyetemesség mozgásában és összefüggéseiben képes vizsgálni, mérlegelni.

A világegyetem titkait érző és feszegető Ady érdeklődésének középpontjában azonban már ekkor is az ember volt. A küzdő ember és a társadalom problémái érdekelték a legszenvédélyesebben. E cikkeiből kimutatható, hogy Ady nagyváradi utolsó éveiben már teljesen tisztán felismerte az emberek és népek sorát alapvetően meghatározó társadalmi törvényeket, és olyan egyetemes perspektívából szemlélte az eseményeket, mint kortársai közül kevesen. Ebből a távlatból természetesen egyre realisabban látta a hazai valóságot is. Rá kellett döbennie, hogy a feudális magyar társadalmi viszonyok katasztrofálisan akadályozzák a fejlődést és a gazdaságilag, társadalmilag egyaránt súlyos helyzetbe került magyarságnak a legsürgősebben el kell távolítania a demokratikus haladásnak minden akadályát. Ady e felismerés alapján szívvel-lélekkel a társadalmi haladás oldalára állt, és hallatlan bátorsággal és következetességgel támadta cikkeiben a feudális alapokon berendezett magyar társadalmi viszonyokat.

Politikai tisztánlátását nagymértékben elősegítte, hogy gyorsan megszabadult mindenféle társadalmi előítéllettől és konzervatív nézettől. Számára az igazság, a tények igazsága volt a legfontosabb. Így látta meg, hogy nemcsak a jellegzetesen feudális berendezkedésű vármegye a feudális reakció fellegetvára, hanem maga az állam is minden intézményével a nagybirtokosok és a klérus érdekeit szolgálja. A parlamentet sem tartotta másnak, mint a politikusok játékterének. Ady nem sok biztatót olvashatott ki a század eleji szomorú magyar valóságból, és mégis hitt a haladásban. Tudta, hogy mindennek előtt világszóra van szükség. Fel kell nyitni az emberek szemét és rá kell döbenteni őket az igazságra.

Bámulatos, hogy milyen világosan felismerte azokat a történelmi és társadalmi hazugságokat is, amelyekkel ámitották és félrevezették az egész nemzetet. Cikkeiben a leghatározottabban szembefordult a feudális tradíciókat igazoló, heroikus történelemszemlélettel, mert tudta, hogy ezzel elterelik a figyelmet a nemzet valóságos problémáiról és azokról az okokról, amelyek idáig juttatták az országot. Azt hirdette, hogy a magyarságnak nem olyan történelmi tudatra van szüksége, amely az arisztokrácia pozícióit igazolja, hanem olyanra, amely a történelmi haladás tényleges mozgató rugóit feltárva munkára, kultúrára, társadalmi haladásra serkenti az egész nemzetet.

A magyarság jövője szempontjából különösen ártalmasnak tartotta a nemzeti hiú-

ságot legyezgető, frázisokat puffogtató, szűklátókörű nacionalistákat. Ady tudta, hogy a népeket egymás ellen uszító nacionalizmus a reakciós erők leghatásosabb fegyvere a haladás ellen: „... A legfertelmesebb hazugság s a legveszedelmesebb nyavalya. Kiaknázza a tömegek vad butaságát, a félműveltek szenvedélyeit. A nacionalizmus voltaképpen internacionális szövetkezete a sötétségnek, butaságnak s a gonosz tekintélyek önzésének...” — És mennyire igaza volt akkor is, amikor *A magyar kétfejű sas* c írásában ezeket írta: „... A nacionalizmusnál nagyobb hazugság nem állott még ki harci porondra. A nacionalizmus maga ezer arc. Megzavarja a legbiztosabb szemű embert. Lefoglal magának minden emberi gyöngéséget. Utazik tradíciókra, kegyeletre, fajbüszkeségre, kenyéririgységre, minden erényre és bűnre...” Mindezek tudatában bámulatos érzékenységgel reagált minden sovinszta megnyilatkozásra. Kíméletlenül lerángatta a leplet mindenféle álhazafiságról. Nem véletlen, hogy az antiszemita Bartha Miklós is szinte állandó céltáblája volt.

Cikkeiből az is kiderül, hogy Ady ekkor már nemcsak az olcsó nemzetieskedésen lépett túl, hanem a túlzó felekezeti öntudatot is maga mögött hagyta. Elítélt minden olyan törekvést, amely vallási hovatartozás alapján akarta egymással szembefordítani az embereket. Nemcsak a katolikus reakció ellen intézett sorozatos támadásokat, hanem a protestánsok reakciós hatalmi törekvéseit is leghatározottabban elítélte.

Ilyen társadalmi, politikai tisztánlátás alapján természetesen nemcsak a reakciós erők nemzetközi összefogására figyelt fel, hanem zseniális ösztönivel azt is észrevette, hogy már nem a polgárság a haladás zászlóvivője, hanem a vörös lobogós szocialisták. *Az új forradalom Nagyváradon* c. írásában ezeket írta: „Jelen világra jövő világ még nem száguldott soha ilyen gyönyörűségesen, ily hatalmasan, ily hittel. Evangélium még sohasem volt annyira evangélium, mint most. Mint most a szocialista evangélium. Beleleszket vagy beleittasz az ember. Ha fél is tőle, megcsodálja. Ez a jövő. A súlyos a kikerülhetetlen jövő. Nincs több erős hit ma. Csak ez az egy. A szentséges, az áhított célt, a boldogságot sohasem ostromolta hit még erősebben. Betöltötte ez a hit az egész modern világot, de meghatóbban, hatalmasabban sehol sem dolgozott, mint itt, e legigazságtalanabbul megosztott, szépséges és nyomorúságos magyar földön...” Ebből a felismerésből később is nagyon sok erőt merített és ha voltak is jogos kételyei a hazai állapotok miatt, az emberbe, a társadalmi haladásba vetett hitét semmi sem rendíthette meg.

Amilyen tisztán látta meg, hogy a társa-

dalmi, politikai harcokban az ember jobb jövőért, a világosságért, a társadalmi előre haladásért kell küzdeni, olyan határozottan ismerte fel, hogy az irodalomnak, művészetnek is ezt kell szolgálnia. Azt hirdette, hogy olyan új irodalmi alkotásokra van szükség, amely új tudatra nevelje az embereket. Ady ekkor még nem találta meg az elveinek legjobban megfelelő költőit, kifejező eszközeit, de új verseinek témái motívumai már ezekben az írásaiban is könnyen felismerhetők. Néha egészen prózai költeménynek beillő vallo-mások bizonyítják, hogy az újságíró Adyt nem lehet különválasztani a költőtől. „Vallom és hirdetem, hogy nincs értékebb, hatalmasabb és szebb mint az élet. Mindig szép és mindenütt. Fetrengett a lelkem sokszor porban is, sárban is. De mindig új és új magasságai jöttek az életnek. Az élet szent, szép, hatalmas értékes valami. A sárban is szép, a szűzi havasi tetőn is. Mert mélység és magasság az élet...”

Azt hiszem ennyivel is sikerült meggyőzően bizonyítani, hogy egy világnézetileg teljesen kiforrott, szárnyait bontogató, nagy költő szől már itt az emberekhez az igazságnak, a tisztánlátásnak olyan meggyőző erejével, amely mindenki számára érdekesség, tanulságossá teszi ezeket a cikkeket.

Kár, hogy kissé megvárakoztattak bennünket ezekkel a kötetekkel, hiszen a sorozat második kötetének megjelenésétől már kilenc év telt el. Ez pedig nem kis idő különösen akkor, amikor Ady műveinek kritikai kiadásával már egyébként is alaposan megkésztünk. Az ilyen késlekedés vagy lassú ütemű munka nem engedhető meg olyan költő esetében, aki központi helyet foglal el a század eleji magyar irodalomban és ugyanakkor műveinek teljes kiadását még soha sem vehette kézbe a közönség. Ez az állapot alaposan meg is nehezíti a kritikai kiadás munkálatait, mert a kötetek szerkesztői rengeteg időt, energiát kénytelenek fordítani a különböző lapokban újságokban megjelent művek felkutatására, összegyűjtésére.

Az eddigi tapasztalatok szerint a munkatársakat különösen nehéz feladat elé állítják a névtelen cikkek, amelyekről sokszor csak a leggondosabb elemzéssel lehet a szerzőre következtetni. A névtelen cikkek kiválasztására, meghatározására fordított idő és energia legtöbbször nincsen arányban az elért eredménnyel. Erről a munkáról azonban mégsem szabad lemondani, mert Ady újságírói tevékenysége során nagyon sok cikkét,

tudósítását közölte névtelenül. Így a kötetbe ezeket is feltétlenül be kell venni, de a korábbi tapasztalatok ebben a munkában nagyfokú óvatosságra intenek. A kor újságírásának általános stílusjegyei és a más lapokból történő átollózások gyakran nagyon megnehezítik a végleges tisztázásokat.

Örömmel tapasztaltuk, hogy a most megjelent kötetekben már csak a száz százalékgig Adynak tulajdonítható cikkeket sorolták be a jelzett Ady-cikkek közé. A többi, hiányosan bizonyított cikket külön csoportosítva függelékben találja meg az olvasó. Ezzel a körültekintő, új szerkesztési elvvel éppen úgy egyet kell értenünk, mint azzal a magasfokú filológiai igényességgel, amely feltűnő jellemzője az új köteteknek.

A cikkek gondozói láthatóan igyekeztek mindent meggyőzően bizonyítani és megmagyarázni. Így született meg az a hatalmas jegyzetanyag, amely mennyiségileg már-már ijesztő. Lapterjedelme szinte eléri a főszövegét. Nagyon hasznosak, értékesek ezek a jegyzetek, de olykor-olykor kissé bőbeszédűek és feleslegesen hosszú idézeteket is tartalmaznak. Az előzmények vagy a következők magyarázataként a jegyzetekben gyakran közölnek teljes cikkeket, pedig az ok-okozati összefüggések sokszor címatalásokkal vagy rövidebb idézetekkel is kifejezhetőek. Mindezek ellenére azonban el kell ismerni, hogy a kötetek szerkesztői jegyzetek tekintetében is kitűnő munkát végeztek. A cikkeknek ma már kevésbé érthető utalásait, vonatkozásait magyarázva olyan mélyen feltárták Ady írásainak valóságos hátterét, hogy e jegyzetek alapján könnyebben megérthetjük a kor társadalmi, politikai és kulturális életének mindazokat a problémáit, amelyek Ady törekvéseit, megnyilatkozásait is döntően meghatározták.

A jegyzetek azonban nemcsak kortörténeti vonatkozásban értékesek, hanem Ady nagyváradi életéből is sok értékes adatot tárnak az olvasó elé. Dicséretes, hogy általában a cikkeknek nemcsak közvetlen előzményeire, következményeire hívják fel a figyelmet, hanem a témát, mondanivalót elemezve a költő belső fejlődését is nyomon követik, és gyakran mutatnak rá olyan gondolatokra, költői motívumokra is, amelyekből csak később formálódhatott jelentősebb alkotás.

Az ilyen alapos munkával és nagy szak-tudással készített jegyzetek nagy szolgálatot tesznek a további Ady-kutatásnak, és nagyon emelik az egyébként is kitűnő kötetek értékét.

Sára Péter

MÓRICZ ZSIGMOND LEVELEI

1—2. köt. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: F. Csanak Dóra. Bp. 1963. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézete. 439; 629.

Móricz Zsigmond nagy gonddal és szép munkával összeállított levelezése kellemes, sőt nagyszerű meglepetéssel szolgál az olvasónak. Azt hisszük, leveleket, kortörténeti, irodalomtörténeti dokumentumokat, irodalmi viták belső indítékait, személyes kapcsolatok, rokon- és ellenszenvék mélyebb magyarázatát, művek keletkezésének tárgyi és eszmei indítékait találjuk majd benne. Megtaláljuk természetesen *ezt is*, s ez egyáltalán nem kevés, de ezen túl még megtalálunk egy regényt, egyikét a legszebbeknek, melyet Móricz Zsigmond írt. Talán az *Életem regénye* folytatásának is felfoghatnánk. A Kardos Gézáné Magoss Olgához írott levelekre gondolunk, melyek a kötetnek több mint egy ötödét adják. (750 levélből 161). Ráadásul még külön izgalom és gyönyörűség az olvasónak, hogy e levelezésből kibontakozó szép szerelem regényét részben — éppen az előttünk levő megjelenési formája miatt — maga rakhatja össze. Nem a tényekre és eseményekre gondolunk. Azokat F. Csanak Dóra, a jegyzetek gondos készítője pontosan elkészítette számunkra. De nem is történt itt sok esemény, nem esett kaland. Egy reménytelenül kétségbeesett, hiábavalóságába lassan-lassan beletörődő szerelem alakulását látjuk, s ennek során bontakozik ki előttünk egy író lelkivilágának legmélyebb kincstára. Jobb megértéséhez a *Betyár* Dea grófnője ad magyarázatot. De ami ott elsősorban a regény sodrának eseményeiben jelenik meg itt lélekrajzú mélyül, apró, köznapis események, kedveskedések és torzalkodások tüzenél látszik meg a maga teljességében.

Móricz Zsigmond 1925-ben ismerte meg Magoss Olgát, aki férjét a világháborúban elvesztve rokonai gyermekeit nevelve Debrecenben, csendes visszavonultságban élt. Barátságuk Móricz második házassága idején megszakadt, majd annak lazulása után ismét újra kezdődött, és némi szünettel tartott az író élete végéig. Magoss Olga vidéki úriasszony volt, de több, műveltségre és gondolatokra fogékonyabb az átlagnál. Ezt a többet vette észre benne Móricz, ezt szerette volna az asszonyt páncéliként körülzárító úri magatartás, az érzéseket és gondolatokat lebéklyózó úri életforma nyújtásából kiszabadítani. E nagy regény feszültségét ez a reménytelen, de reménytelenségében is szép és heroikus küzdelem teremti meg. Maga Móricz így vall erről:

„Én a *Betyárban* is még a végzet hatalmát éreztettem. Azt akarom benne megírni,

tehát a tudatomból kivétíteni, hogy a mai társadalmi rendben a különböző társadalmi rétegek között nem jöhet létre szerelmi, már gyakorlati, életeket összekötő szerelmi összeköttetés. Minél nagyobb a távolság, már a külső társadalmiságban, annál messzebb vannak egymástól: hiába felel meg egymásnak a két lény fizikai és pszichikai tartalma, nem érthetik meg, nem érhetik el egymást.” (189. l.).

Móricz nemcsak magát, életét, s műveit szeretné megértetni az asszonnyal, hanem őt is írásra biztatja, szeretne belelátni, saját maga lényegéhez, írói voltához szeretné hasonlítani. Neki adja meg legfontosabb művei kulcsát, neki számol be először róluk. De hírt ad élete kisebb-nagyobb bajairól, gondjairól, a kertészeti való patvarkodástól kezdve a rosszul égő cserépkályhán át a szerkesztőségekben elszenvedett bosszúságokig. Magoss Olga — pontosabban szólva a neki való kitarulkozás vágya — készíti Móricz Zsigmondot olyan remekbe készült novellák megírására is, mint amilyen a Miklós Andorék ebédjéről írott beszámoló (202. sz.), mely az *Ebéd* c. novella polgári világba helyezett másaként tekinthető.

Ez a regény szervesen illik bele a mőriczi életműbe. A koldustól krajcárt elfogadó nyomorúság mélyén is emberit látó és mutató, a havas télnek egymás kezét fogva neki-vágó szerelmeseket rajzoló, a mindig és mindenütt embert és emberit kereső író szól itt:

„Én el tudom képzelni, hogy maga íróvá fejlődjön. De ezt csak akkor érheti el, ha levetkezi az iskola, a társadalmi elfogódottság és a személyi tartózkodás korlátait. Abban a pillanatban, mikor meg fogja érni a nagy szenzációt, hogy kritikát mer gyakorolni az emberek felett, s így a közfelfogással ellentétben emberi hangot tud megütni: akkor készen lesz, mint író.

Addig nem, mert addig folyton másoknak a szemével néz, másoknak a fülével hall, és másoknak az ítéletét fogalmazza meg.” (II. 143. l.).

S a remekbe készült, Móricz által festett portrék között a Magoss Olgáét rangos hely illeti meg. Csak egy olyan mondatból is, hogy: „... így nevelték ezt a Dóczyban.” — micsoda plasztikussággal kerekedik ki előttünk a vidéki kálvinista úriságnak görcsös prudériája, agyonszabályozott állélete.

Nemcsak terjedelmében, hanem minden tekintetben alapja ez a levelezés a kötetnek. Ebben mutatkozik meg legmélyebben az a

kétségbeesetten küzködő, életharcot vívó író, mely a többi, nem Magoss Olgához írott levélből élénk áll. Mert regénybe illő az is. A Magoss Olga-regény két, egymásnak teremtett ember „soha-nem-találkozását” példázta egy halálraítelt társadalom szorításában, a többi pedig a jobbratörő író aktivitásának ugyanazon társadalom által való lefojtását. Az egész gyűjteményben, s talán az Móríc Zsigmond egész életére is a legjellemzőbb mondat az, hogy: „Nem tudok megszűnni.” Itt nemcsak és nem is elsősorban a létért, a kenyéért folytatott harcra gondolunk. Hanem arra a küzdelemre, melyet Móríc a magyar irodalom, a magyar író megszólalási lehetőségeiért vívott. A Nyugatot, majd a Kelet Népe szerkesztése, az IGE/esztendei voltak ezek. S ha a Magoss Olgának írott levelekben úgy kell felsóhajtania, ahogy az imént idéztük, itt viszont: „Reseta ehhez képest málnaszörp volt és rózsaszínű honpolgár” — írja az 1941-es év cenzúra viszonyaira utalva.

Természetesen, Móríc Zsigmond küzdelmeiről már régóta tudunk, napjainkra sok részlete, apróbb motívuma is napvilágra került. Mégis, ez a levelezés, így együtt, több, mint kiegészítő, színező, adatoló kiadvány. A levelek *együtt olvasva* mélyítik el a harcoló, a minden letörés után újra és újra talpraálló Móríc Zsigmondot. Vargha Kálmán alapos és gondos előszava nagyon találóan jegyzi meg azt, hogy a levelek ritkulása és gyakorisága összefüggésben van Móríc élete folyásával. Akkor ritkulnak, mikor viszonylag a felszínre kerül, mikor aránylag kevesebb problémával kell megküzdenie. S mikor elkomorul felette az ég, akkor gyarapodik, akkor lép előtérbe — mint egy jobb híjján — ez a fajta monológ, mikor már nem az olvasó közönségtől-közösségtől várhatja a választ az író, hanem csupán egy másik embertől. Mégsem érezzük a hiátusokat. Nem, mert a meglevő levelekben Móríc külső és belső világáról egyaránt hihetetlen pontosan és alaposan tájékozódhatunk.

A KEGYES OLVASÓHOZ!

Előszavak és utószavak válogatott gyűjteménye. Összeállította: Kenyeres Ágnes. Bp. 1964. Gondolat K. 485 l. (Nemzeti Könyvtár).

A Nemzeti Könyvtár sorozat hasznos szolgálatot tesz a magyar művelődéstörténet számára, szélesebb olvasóréteggel ismerteti meg tudományos hitelességű színvonalon régi századainktól a közelmúltig terjedő időszak egyes történeti, társadalmi, művelődéstörténeti, természettudományi, irodalomtörténeti kérdéseit. A mai olvasó számára már

A leányfalui kert, a facseteték, a ház állapotáról épp úgy, mint arról, hogyan vélekedik Miklós Andorról és családjáról, vagy — mint láttuk, hogyan lehetne Magoss Olgából író.

Hiányérzetünk máshol van. S ezt nem kritikának, hanem csak sajnálkozó megállapításnak szánjuk: A kiadvány csak a Móríc Zsigmond által írott leveleket tartalmazza. Azokat nem, amelyeket hozzá írtak. Ennek akadályairól értesítenek ugyan bennünket, ezt el is kell fogadnunk. Legsajnálatosabb ez természetesen Magoss Olga levelei esetében. A szerkesztő természetesen mindent elkövetett, amit itt el lehetett követni. A többi levelek háttere nem is marad homályban sehol. Magoss Olga leveleiből is idéz, de hihetetlenül szűken. Technikai akadály, hozzátartozók érzékenysége, szabályok kötötték a kezét. Tudjuk — és tudomásul is vesszük —, de mégis sajnáljuk.

A szerkesztőt azonban nemcsak azért kell megdicsérni, mert rendkívüli teljesítményt nyújtott, s alig-alig kellett néhány, nem is túlságosan fontos tényről elmondania, hogy nem tudta felderíteni, hanem inkább azért, mert jegyzeteinek a tényfeltáró feladat elvégzésén túl koncepciója van. Középpontban az író, Móríc Zsigmond megértése áll, azaz: a legnagyobb gonddal arra ügyel, hogy a levelekben előforduló Móríc-művekre történő utalásokat felderítse és rendszerezze. Ezt szolgálja a jegyzetek között külön feltüntetett mutató is. Ugyancsak szerencsés és hasznos eljárása az is, hogy ahol mód volt rá, ott a leveleket szembesíti az író naplójegyzeteivel. Alaposságára még csak egy példa: még a korábbi, nem helytálló nézeteket, vélekedéseket is idézi és helyesbíti, a hely és idő pontos megjelölésével. (Pl.: a 701. levélben a *Pester Lloyd*-beli névátírás ügyet.)

Amilyen régi és nagy adósság volt e kiadvány megjelentetése, most a jólsikerült kivétel kárpótól bennünket a késedelemért.

Bessenyei György

nehezebben hozzáférhető, klasszikusként számontartott tudományos műveket ad ki új köntösben, magvas tanulmányok kíséretében. A szélesebb olvasóközönség, valamint a tudományos kutatás igényei szerencsésen találkoztak olyan kiadványokban, mint pl. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról c.*, az *Árpád-kori és Anjou-kori levelek c.*, a

Takács Sándor művelődéstörténeti tanulmányait tartalmazó kötet, *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* c. kiadvány első része esetében. A két igény bizonyos összehangja nélkül nem is volna különösebb értelme a kiadványsorozatnak, hiszen az olvasók igényeinek a kielégítése a könyvek kelendőségét, a tudományos igény viszont a kötetek színvonalát hivatott biztosítani. Azért kell e közismert ténynt hangsúlyoznunk, mert a Nemzeti Könyvtár legutóbbi kötetei többekévé már kezdenek eltávolodni e helyesnek bizonyult gyakorlattól. *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* c. kötet, bár igen jó a középkorról szóló része, s jól használható bibliográfiát is közöl, de a felvilágosodásról és a reformkorról szóló része már egyenletlenebb színvonalú. *A magyar stilsztika útja* c. kiadvány legértékesebb része a bibliográfia és a stilsztikai lexikon-rész, a tulajdonképpen válogatás eléggé esetleges, s ha különféle (kiadói) szerkesztési szempontok gátolták is a kötet eredeti koncepciójának a megvalósulását, éppen a magyar stilsztika útját (amit pedig a kötet címe és bevezetője is ígér) nem tudja a szövegválogatással megközelítően sem nyomon kísérni. A mostani kötet, a legfrissebb pedig egészében felemás.

*

Az előszavaknak, utószavaknak minden nemzet irodalomtörténetében kiemelkedő fejlődéstörténeti szerepük van. Különösen rangos hely illeti meg a magyar irodalom történetében, hiszen nálunk az ún. önállóbb irodalmi élet kialakulásáig, mely általános társadalmi elmaradottságunk következtében jóval később bontakozhatott csak ki, mint a fejlődésben előrébb levő országokban, pótolta jórészt a hiányzó irodalmi életet. Az előszavak indokolták a mű kiadásának szükségességét, jelentőségét, többnyire alázatos szerénységgel, de emellett a mecénások kegyeire is ügyeltek, hiszen őket kellett megnyerni a kiadásra váró mű nyomdai költségeinek a fedezésére. Ezek az előszavak így egy más világ, más irodalmi viszony szülöttei, mint a XIX. vagy már a mi századunkban készült előszavak. Az utóbbiak funkciója egészen más, nem a feudális „irodalmi élet” gyakorlati szempontjai határozzák meg, hanem maga az író, vagy a mű, amihez készült, de jelentőségük is kissé már másodlagosabb.

A reneszánsz és barokk korban készült előszavakban tünnek fel a magyar irodalmi eszmélkedés első jelei, az előszavak gyakorlati szempontjaiban kezd formálódni az irodalmi tudat, ezekben kezdik az irodalmi hagyományt felmérni, a korábbi irodalmi teljesítményeket értelmezni és értékelni, vállalni, példaképpül állítani vagy elutasítani. Ilyen vonatkozásban különösen fontosak

számunkra (mint műfaj is!) a XVII—XVIII. század előszavai, ill. utószavai. Példátlan erejű, megkapó például Balassi pásztorármája elé írt ajánlása és *Prologusa*. Balassi a szerelmi költészet jogosultsága mellett tesz szenvedélyes, reneszánsz költői öntudattól fűtött nagy hitvallást, de egész költészetének valóságos programját is megfogalmazza, s a kor költészetéről is véleményt mond. Benső költői hitvallás, de az európai és hazai irodalmi életre is figyelő költő páratlan intenzitását megnyilatkozása e szorosán együvé tartozó két „előszó” a *Szép magyar komédia* előtt. Az irodalmi tudat kialakulásában korszakos jelentőségű Rimay fönmaradt előszava a tervezett Balassi-kiadás elé, mert ez az első klasszikus költőt méltató (apologétikus) értekezés; hasonló funkciójú Szenci Molnár Albert zoltárfordításaihoz írt előszava, melyben a XVI. század zoltáraparfrázisaírói mondja el véleményét. Kiemelkedő fontosságú Újfalvi Imre *Énekes könyvének* (1602) irodalomtörténeti és esztétikai szempontokat érvényesítő előszava. Igen jelentősek Gyöngyösi előszavai is, különösen a Kemény Jánoshoz írott, amelyben kedves epikus házasénekeinek műfaji problematikáját feszegeti, törekvéseinek helyességét, szükségességét bizonyítja, és stilsztikai nézeteket foglalja össze.

Az előszavaknak még a felvilágosodás idején is megmarad — némiképp módosulva ugyan — korábbi funkciója, hiszen az irodalmi élet kialakulásának már intenzívebb, de eléggé bonyolult folyamata igen sokszor megköveteli a kiadásra kerülő művek előzetes írói — emberi, politikai — nemzeti „apológiáját”. Az előszó tehát még ekkor is az irodalmi élet nélkülözhetetlen műfaji tartozéka, s nem egy fontos probléma ezekben az olvasókhöz intézett közvetlenebb, bensőségebb hangulatú előjáró beszédekben nyer megfogalmazást. Mint műfaj is, még mindig fontos. Az irodalmi élet szervezettebb, sokoldalúbb, viszonylagos önállóságának, a nemzeti irodalomnak a létrejöttével (folyóiratok rendszeres megjelenésével, modern kiadók létrehozásával, az írói életforma kialakulásával, az olvasóközönség számának növekedésével, az irodalomtörténet, nyelvtudomány és kritika kialakulásával stb.) az előszavak elvesztik korábbi szerepüket, hiszen régebbi teendőik jelentős részét az irodalomtörténet, kritika, stilsztika, nyelvtudomány stb. látja el. Ezekben az évtizedekben alakul át az előszó modern (s mai) fogalmak szerinti, az írónak főként szubjektív világát, s csaknem kizárólag az adott műhöz, annak keletkezéséhez kapcsolódó gondolatait tolmácsoló írássá.

Ezért már régóta kívánatos volna, ha rendelkezni egy a reneszánsz, barokk és felvilágosodás korszakában keletkezett előszavak megközelítően teljes kiadásával, hiszen

segítségével a magyar irodalmi élet előtörténetét, kialakulásának rejtettebb jellemzőit jobban láthatnánk. Várakozással vettük kezünkbe *A kegyes olvasóhoz!* c. kötetet. A válogatás, amely az Imre herceghez szóló *Intelmeiktől* Remenyik Zsigmondig, tehát irodalmunk kezdetétől csaknem napjainkig közül előszó-, ill. utószó-szövegeket, ezt a várakozást — sajnos — nem elégítheti ki. A válogatás fő szempontja: az egész magyar irodalom történetét végigkísérni, helyes szándék, de egy kötetben aligha megvalósítható, ha pedig mégis egy kötetben kerül kiadásra e válogatás, akkor könnyen „tallózás az előszavak között” jellegű kiadvány válhat belőle — mint jelen esetben —, ha nem különösen gondos a szövegválogatás. Helyesebb lett volna a hangzatos „kilenc évszázad” anyagáról lemondva, az előszavak történetének fordulópontját jelző XIX. század első felében lezárni az anyagot (volt már ilyen gyakorlatra is példa: I. *A Könyv és könyvtár a magyar irodalom életében* c. kiadványt).

Az előszógyűjtemény tehát az egész magyar irodalom történetét kívánja nyomon kísérni (sőt, még egyes szaktudományokét is!) e bensőséges műfaj jellemző darabjait bemutatva. A kötet gondozója csak szerzői előszavakat vett föl a válogatásba. Ez a „fő” szempont talán a legproblematiszabbb, hiszen e kizáró szempont következtében számos történeti fontosságú előszó-szöveg eleve nem jöhetett számításba. A szerzői előszó követelménye különösen a régi magyar előszavak esetében bizonyult félrevezetőnek, mert nem egy elmúlt századokban élt írónknak nem volt módja művét még életében kiadni, s ilyenkor nemcsak a szövegpondozás, de az adott mű előszavának a megírása is az utódok, tanítványok feladata lett (I. Rimay Balassi-előszavát). A különös válogatási szempont következtében a régi magyar irodalom kiemelkedő fontosságú előszavainak a sora maradt ki a kötetből, holott az előszó, mint műfaj, ekkor a legnagyobb szerepű. Kimaradt Küküllői János *Krónikájának Előbeszéde*, Temesvári Pelbárt *Stellariumának Előljáró beszéde*, kimaradt — s ez talán a legsajnálatosabb! — Balassi Bálint *Szép magyar komédiájának* Erdély nemes asszonyaihoz intézett ajánlása (pedig szerzői előszó), kimaradt Zsámboki János történeti fontosságú előszava Janus Pannonius verseinek kiadásához (mivel csak szerzői előszó szerepelhet a kötetben), kimaradt Bornemissza Péter *Ördögi kísértetek* c. munkája külön kiadásának előszava (mert egy szerzőtől csak egy előszó szerepelhet), kimaradt Baranyai Decsi János Sallustius-kiadásának előszava (ez annál kevésbé érthető, mert ugyanakkor szerepelteti a kiadvány a jelentéktelenebb Balog György Cornelius Nepos-fordításának előszavát). Kimaradt Rimay János kivételes jelentőségű Balassi-

méltatása (mert nem szerzői előszó!), nem kapott helyet Wathay Ferenc énekeskönyvének *Az olvasó barátjának köszönetét ajánlja* c. előszava, Pécseli Király Imre katekizmusának megkapó stílusú (és rövid) előszava (*Az Istenes Olvasónak...*), Nyéki Vörös Mátyás *Dialógusának* előszava (barokk misztikánk talán legjellemzőbb megnyilatkozása), Hajnal Mátyás imádságos könyvének stílus-történeti szempontból igen fontos, Nyári Krisztinához szóló *Dedicatoriája*. Kimaradt Újfalvi Imre énekeskönyvének az irodalom-történeti eszmélkedés kibontakozását jelző, hallatlanul fontos előszava. Érthetetlen módon nem szerepel a válogatásban Laskai János valamelyik Justus Lipsius-fordításának előszava (a *De Constantia*-fordítás ajánlólevele legalább!). Hiányzik a válogatásból Kéri Sámuel szintén történeti jelentőségű *Keresztyén Senecájának* Battyáni Ádámhoz írott előszava. Pázmány Péter prédikációhoz írott előszavát sem találjuk a kötetben (mert egy szerzőtől csak egy előszó szerepelhet), s ilyen megfontolás alapján maradt ki Gyöngyösi István *Kemény Jánosának* előszava (ennek már helyet kellett volna kapnia a szintén a *Nemzeti Könyvtár* sorozatban közölt *A magyar stílusztika útja* c. kiadványban is), kimaradt Tótfalusi Kis Miklós *Mentségének* előszava is (mert hosszú).

A kimaradtak listáját bősséggel lehetne tovább gyarapítani a következő korszakok anyagával kapcsolatban is. Mi csak a kiadvány gerincét jelentő régi magyar előszavak problematikáját érintettük, mivel az előszó-műfaj ekkor történeti szerepű. Természetesen a későbbi előszavakkal kapcsolatban is lehetne polemizálni a válogatás szempontjaival, de ekkor már annyira heterogén jellegűek az írói előszavak, hogy a válogatásban helyet kapó előszógyűjtemény együtt szereplésének a szükségességét igen nehéz megindokolni. A későbbi előszavakkal kapcsolatban is helytelennek mutatkozott azonban a „saját előszó” kizáró szempontja, hiszen olyan előszót kellett így (többek között) kihagyni, mint Arany Lászlóét (Arany műveihez).

Számos történeti érdemű régi magyar előszó kimaradt tehát a kötetből, de helyet kaptak olyan másodlagos, a kimaradtaknál mindenképpen érdektelebb előszó-szövegek mint az *Intelmek*, Losontzi István, Mészáros Ignác, Kónyi János, András Sámuel (tiz nyomtatott oldal terjedelmű!), Vályi András, Nagyváthy János nemegyszer terjedős előszavai. Ha arra gondolunk, hogy Balassi nem kaphatott helyet, nem látjuk indokoltnak Magda Pál (bár szép, de tíz lapnyi) előszavának vagy Görgyey Artúr apologetikus írásának a fölvetését sem. Semmelweis Ignác a magyar orvostudomány méltán egyik legnagyobb egyénisége, de a kötetben helyet kapó előszava nemigen sorolható az „író”

benső világát közvetlenebbül felvillantó írá-
sok közé.

Nem eléggé körültekintő a magyar iro-
dalomtörténetírás művelőinek szerepeltetése:
ha Schöpflin Aladár, Bölöni György, Halász
Gábor, Révai József helyet kapott, mi indo-
kolta, hogy Horváth János ne szerepeljen?
Petőfi-könyvének, vagy egyik verstani munká-
jának az előszava méltán helyet kaphatott
volna.

Az írókat ismertető rövidke tájékozta-
sások is kissé egyenetlenek: olykor egy-egy
írót egész életműve, máskor viszont csak a
kötetben szereplő előszó szempontjából próbá-
lják ismertetni. Az ismertetések terjedelme
viszont megközelítően azonos; így a lényeges
és a kevésbé fontos művek az ismertetések
terjedelmét tekintve egy nevezőre kerülnek.
Véleményünk szerint az egyes előszó-szöve-
geket megelőző ismertetések jórészt felesle-
gesek, a rájuk fordított terjedelem viszont
elégletes lett volna arra, hogy a magyar elő-
szavak történeti fejlődését tüzetesebben

nyomon kísérő tanulmány is napvilágot
lásson a kötetben. (Az egyetemi szöveggyűj-
temények gyakorlatának a követése egyes
válogatások esetében szerencsés, máskor
azonban csak mechanikus, sablonos lehet.)
Ebben a tanulmányban kellett volna bemu-
tatni az előszónak, mint műfajnak a fejlődés-
történetét, s az egyes irodalomtörténeti
korszakokat jellemző előszó-típusok jelleg-
zetesebb darabjait is ennek keretében méltat-
ni, ill. elemezni.

Kenyeres Ágnes kiadványa így jobbára
csak a „szélesebb olvasóközönség” igényeire
ügyelt, de nem vette kellőképpen figyelembe
az előszavakban rejlő irodalomtörténeti érde-
keltséget. Az előszavak jelen gyűjteménye
így is érdekes olvasmány (bár túlságosan
heterogén) a nem szakember számára, az
igény azonban változatlanul megmaradt a
XVI–XVIII. század elő-, ill. utószavainak
(legalább a kiemelkedőnek) hozzávetőle-
gesen teljes közzétételére.

Komlószi Tibor

KOVÁCS ENDRE: A KRAKKÓI EGYETEM ÉS A MAGYAR MŰVELŐDÉS

Bp. 1964. Akadémiai K. 228 l.

Közismert, hogy a magyar művelődést
megannyi közös szál fűzi össze a lengyel
kultúrával. Ezek a kulturális kapcsolatok
azonban mindmáig nincsenek sokoldalúan,
egész totalitásukban feltárva. Kovács Endre
könyvének sem az a célkitűzése, hogy ezeket
a hiányosságokat pótolja, viszont alapos és
rendszeres, helyes elveken nyugvó össze-
foglalását adja az eddigi kutatások eredmé-
nyeinek, s így szolgál jó kiindulással a további
mélyrehatóbb vizsgálódások számára; mert
bár figyelmét elsősorban az éppen 600 éves
jubileumát ünneplő krakkói Jagelló Egye-
temre irányítja, mégis ezen túlmenően sum-
mázza a lengyel–magyar kulturális kapcsola-
tok általános jellemző vonásait is.

A részletekbe menő kutatások apróbb
mozzanatokra is kitérő eredményeit Kovács
Endre egy általánosan jellemző portré széles
kerete közé ágyazza. Ezt biztosítja már az is,
hogy könyvét a krakkói egyetem össze-
foglaló képével kezdi. Rámutat arra, hogy
az egyetem világi és haladó jellegű nemzet-
közi intézmény volt, s mint általában minden
hasonló típusú egyetem, létrejöttét a központi
királyi hatalom megszilárdulásának köszön-
heti (Łokietek Ulászló, Nagy Kázmér). Ez a
pozitív bemutatás lényegében helyesnek
tűnik, de mégis ezt az alapvetően egyértelmű
képet esetleg már a bevezető részben némileg
árnyaltabban, dialektikusabban meg lehetett
volna rajzolni. Bár igaz, hogy a Jagelló Egye-
tem évszázadokon keresztül haladó intézmény
volt, mégis nyomatékosabban ki lehetett

volna emelni, hogy az egyetem kezdetben
tág teret biztosított a skolasztikának is, a
későbbiekben pedig nem volt elég biztos
talaja falai közt a reformáció valóban haladó
eszméinek. Azon is el lehet gondolkozni, hogy
a szerző azonos jelentőségűnek tartja az
egyetem internacionális jellegét az alapítást
követő időkben, majd később a XV. század-
ban. Nekünk úgy tűnik, hogy bár Kázmér ala-
pítólevele valóban kiemeli a tanintézet nem-
zetközi jellegét, mégis *nemzetköziből* valóban
nemzetközi jelentőségűvé az egyetem csak a
XV. sz. második felétől vált, s ennek igazolá-
sára elég az akkori tanárok és diákok neveit
áttekinteni.

Hogy a krakkói egyetem nemzetközi
kulturális kisugárzó körzete a XV. sz. máso-
dik felében mennyire kiszélesedett, azt mu-
tatja az a tény is, hogy az ott tanuló magyar
diákok száma ekkor erősen megnőtt. Ezt a
jelenséget Kovács Endre többféleképpen
igyekszik magyarázni. Egyrészt a lengyel
központi királyi hatalom megerősödésével,
a magyar–lengyel kereskedelmi kapcsolatok
bővülésével, másrészt Krakkó kultúrájának
fényével. Az előbbi érv azonban nem feltét-
lenül meggyőző, mert a központi királyi
hatalom a XV. sz. második felére a XIV.
sz.-hoz viszonyítva sok vonatkozásban meg-
gyöngült Lengyelországban. Ezenkívül Mátyás
korában a magyar–lengyel diplomáciai kap-
csolatok erősen megromlottak, s ez is nehezen
teszi érthetővé, miért éppen 1484-ben éri el a
magyar diákok száma az addigi legnagyobbat.

A jelenséget így talán mégis a kereskedelmi kapcsolatokkal magyarázhatjuk leginkább, s azzal, hogy Krakkó kultúrája vonzotta elsősorban a magyar fiatalságot. Ezt igazolni látszik az a körülmény is, hogy a Jagelló Egyetem a századfordulón olyan nevekkel büszkélkedhetett, mint Maciej Miechowita, Marcin Bylica, Rudolf Agricola junior, Leonard Coxe, Jan Ursinus, Bernard Wapowski, Justus Decius. A későbbiekben meggyőzően emeli ki Kovács Endre, hogy a krakkói magyar diákság számának XVI. sz.-beli erős hanyatlásában nagy szerepe van annak, hogy a reformáció tanai Lengyelországban nem tudtak igazán mélyen gyökeret verni, s az azokat elsajátítani vágyó magyar ifjúság Krakkó helyett Nyugat-Európa egyeteméit volt kénytelen fölkeresni.

Kovács Endre könyvében elsősorban nem mint zárt intézményt vizsgálja a krakkói egyetemet, s a magyar diákoknak ezen belül betöltött szerepét sem elszigetelten szemléli, hanem a fő hangsúlyt a Krakkóból kiinduló lengyel kulturális szellemi hatás magyarországi érvényesülésére helyezi. Ezért külön fejezetben foglalkozik egyrészt a Hunyadiak korára eső lengyel hatással, másrészt a Jagelló kori humanista kapcsolatokkal. Az előbbi fejezetben a lényegnél maradva ismerteti Vitéz János körének lengyelországi összeköttetéseit, I. Ulászló várnai tragédiájának lengyel irodalmi visszhangját, s a lengyel asztrológusok-asztronómusok kimagasló jelentőségét Hunyadi és Mátyás korában. Így érdemben szól Marcin Król, Marcin Bylica z Olkusza tevékenységéről. Zavarólag hat azonban, hogy az utóbbiról a következő írja: „... elkísérte a királyt (Mátyást — H.L.) hadjárataiba, részt vesz 1488—89-ben Bécs ostromában...” (57.). Bécs ostroma azonban 1485. január 29-től június 1-ig tartott. A téves évszám feltehetőleg elírás eredménye, bár elgondolkoztat, hogy később a szerző még egyszer ezt írja: „... Mátyás 1489-ben elfoglalta Bécset...” (57.). Ezt követően precízen, s tekintve, hogy hipotézisről van szó, igen mértéktartóan foglalja össze Kovács Endre Callimachus *Experiens* tevékenységét és kapcsolatait a magyar neoplatonista körrel. Éppen Callimachus működésével kapcsolatban fölmerül a kérdés, a reá vonatkozó eddigi magyar kutatások eléggé megbízhatók-e, valóban érdemesek-e arra, hogy bekerüljenek egy olyan munkába, amely a tudomány eddigi kézzelfogható eredményeit kívánja regisztrálni. Callimachus, igazi nevén Filippo Buonaccorsi, Jagelló Kázmér diplomatája volt, s mint ilyen elég következetes Mátyás-ellenes politikát folytatott. Épp ezért meglepő, hogy ismerjük őt olyan költeményét, amelyben Mátyást dicsőíti. Ezekkel kapcsolatban tehát felmerül a kérdés, mikor keletkezhetett, milyen célt

szolgáltak, mikor is mutatható ki Callimachus tevékenységében az az időszak, amikor közeledni kívánt Mátyáshoz. Huszti József egy 1927-es tanulmányában próbál válaszolni mindezekre. (*Callimachus Experiens költeményei Mátyás királyhoz*. Bp. 1927. 10.) Ugolino Verino saját fia, Silvestro d'Ugolino de Vieri révén, aki 1480—83 között Budán tartózkodott és jól ismerte a királyi udvart, 1483/4-ben megküldte Mátyásnak hét könyvből álló epigrammagyűjteményét. Ebben található egy Callimachushoz szóló epigramma is, amely arra kéri az olasz-lengyel humanistát, hogy mint a magyar király barátja, járjon közbe Mátyásnál a mű sikerének érdekében. Ebből Huszti arra következtet, hogy fia révén Ugolino Verinónak tudomása volt arról, hogy ebben az időben, 1483/4-ben Callimachus Budán tartózkodott, s ezért intézte hozzá egyik költeményét. Ezek szerint Callimachus Mátyást dicsőítő költeményei is nyilván ebből az időből valók: méghozzá 1484 nyara előtt kellett, hogy keletkezzenek, minthogy a Mátyást dicsőítő versekkel feltehetőleg egyidőben készült egyik költeményében — amelyet Garázda Péterhez intézett —, elismerően szól váradi Péterről, aki ez év nyarán lett Mátyás előtt kegyvesztett s került börtönbe. Végül Huszti arra következtet, hogy Callimachus föltételezett budai tartózkodásának az lett volna a célja, hogy Mátyást egy törökellenes hadjáratra serkentse. Huszti ezen hipotézisére Kardos Tibor újabb hipotézist épített. (*Callimachus*. Tanulmányok Mátyás király államracionjáról. 1931.) Feltételezte ugyanis, hogy Callimachus budai tartózkodása idején megismerkedett az itteni neoplatonista körrel (ezt valószínűsítene Garázda Péterhez írt verse), s ennek hatására kezdte terjeszteni maga is e tanokat Lengyelországban. Mindez újabb bizonyítéka lenne a magyar—lengyel kulturális kapcsolatoknak, kérdés azonban, megállja-e mindez a helyét. Ha megvizsgáljuk Callimachus Mátyáshoz intézett költeményeit, egyetlen egyet találhatunk, amely konkrét történeti utalást tartalmaz, s ennek alapján belső argumentum segítségével pontosan datálható. Ez a vers a *Pro Regina Beatrice ad Mathiam Hungarie Regem*. Tartalma a következő: Beatrix királyné kesereg, hogy bár férje csak az imént (*nuper*) aratott győzelmet a nyugati császár (III. Frigyes) felett, máris a török ellen indul. Ez a történeti helyzet semmiképp sem egyeztethető össze sem az 1483-as, sem az 1484-es évek eseményeivel, noha Huszti szerint a versnek ekkor kellett volna születnie. 1483/4-ben ugyanis Mátyás személy szerint nem hadakozott III. Frigyesel, s Nyugaton legfőbb tapogatózó hadműveletek folytak, melyeknek különösebb jelentőségük nem volt. Mátyás törökellenes határozott föllépéséről pedig még ennyire sem lehet beszélni, mivel Mátyás

éppen 1483-ban kötött öt éves békét Bajaziddal. A vers tehát nem keletkezhetett a Huszti által föltételezett időpontban, amit valószínűvé tesz az a körülmény is, hogy 1483-ban Callimachus nem mutat semmiféle közeledést Mátyás felé, mivel az év folyamán Grácban és Prágában tartózkodik azzal a céllal, hogy a magyar király ellen egy koalíciót hozzon létre (I. Kovács i. m. 63.). Ez a körülmény kizárja Callimachus föltételezett 1483/4-es budai tartózkodásának lehetőségét, s megkérdőjelezi Kardos Tibor erre épített hipotézisét. Továbbra is probléma azonban, mikor keletkeztek mégis Callimachus Mátyást dicsőítő költeményei. A *Pro Beatrice*... történeti szituációja időben csak az 1477/79-es éveknek felelhet meg. 1477 júliusában és augusztusában ugyanis Mátyás komoly jelentőségű és sikeres harcokat folytat III. Frigyesel szemben. Elfoglalja Alsó-Ausztria nagy részét, körülzárja Bécsét, úgyhogy Frigyes december 1-én a gmundeni (korneuburgi) békében kénytelen lemondani magyar királyi címéről. Alig fejeződnek azonban be a nyugati hadműveletek, Mátyás figyelmének máris a török felé kell irányulnia. A török 1477-ben Horvátországon át Velencéig nyomul, s ugyanez megismétlődik a következő évben is. Mátyás eredményesen veszi fel a törökkel a küzdelmet, 1479-ben sikeres bosszúló hadjáratot vezet Boszniába. A már említett Callimachus-vers történeti utalásai nyilvánvalóan erre az időszakra vonatkoznak, s így a költemény feltétlenül 1479 tájékán kellett, hogy keletkezék (ehhez közelálló véleményt képviselt annak idején már Zeissberg is). Ez az időpont pedig megmagyarázza a költemény létrejöttét. 1479 áprilisában Kázmér lengyel király szorult helyzetben kénytelen volt békét kötni Mátyással, s nyilván ez az egyezkedés szolgált alkalomul Callimachus Mátyást dicsőítő verseinek megírására, noha a humanista egy ideig idegenkedett ettől a békekötéstől. Megállapításunkat különben egyéb körülmény is igazolni látszik. Szó volt már arról, hogy Ugolino Verino 1483/4-ben fiával egy epigramma-gyűjteményt küldött Mátyásnak. (*Olaszországi XV. századbeli írónak Mátyás királyt dicsőítő művei*. Kiad. Abel Jenő. 1890. 335—353.) Igazolható módon azonban a kötet éppen legterjedelmesebb, legjelentősebb darabjai, amelyek Mátyáshoz szólnak, mind 1479 tájékáról valók, így a *Triumphus et vita Mathyae regis admiranda versus heroico percursa* és a *Gratulatio de victoria Mathyae regis Pannoniae nuper habita de incursione Turcorum*. Az előbbi ugyanis mint legfrissebb történeti eseménnyel a török Velence elleni támadásával (1477/78) és a küszöbön álló magyar-lengyel békekötéssel (1479 április) foglalkozik; az utóbbi Mátyás boszniai bosszúló hadjáratáról ír, mint aktuális politikai eseményről (1479). E verseknek tehát szintén

1479 tájékán kellett keletkezniük. De ugyancsak nagyjából ebből az időből való lehet a gyűjtemény Callimachushoz írt darabja is, amit az bizonyít, hogy a vers szomszédságában levő, ahhoz szorosan kapcsolódó költemény Mátyásnak III. Frigyes felett aratott győzelmét eseteli (*Ex agro Pannonio cessit aquila victa a corvo victore*). Mindez azt bizonyítja, hogy Ugolino Verino Mátyáshoz írt verseinek egy részét egy évben írhatta Callimachus-szal. Kimutatható azonban, hogy Ugolino Verino már ismerte Callimachus Mátyásról szóló költeményeit, amit igazol az, hogy az *Ex agro*... c. költeménye Callimachus *De corvo Mathyae Regis et aquila Caesarea* c. verse ötletének felhasználásával készült. 1479 vége, 1480 eleje tájékán tehát Callimachus költeményeinek készen kellett állniuk, különben Ugolino Verino nem használhatta volna fel őket. Hogy pedig Ugolino Verino előbb említett költeményei valóban 1479/80 tájékáról valók, azt az is valószínűsíti, hogy a firenzei humanista fia 1480-ban ment először Budára, s nyilván ekkor vitte magával apja Mátyás királyról írt 1479-re datálható verseit, melyek feltehetőleg összefüggésben álltak Lorenzo Medici ekkori, Mátyáshoz közeledő politikájával. Mindez kizárja Callimachus 1483/4-es budai tartózkodását, igazolja, hogy kapcsolatai voltak a neoplatonizmus igazi hazájával, Firenzével, ahol magával Marsilio Ficcinóval is levelezésben állt. Ez pedig mindenestre megingatja Kardos Tibor koncepcióját, amely szinte teljes egészében a magyarországi neoplatonizmus hatásából próbálta magyarázni Callimachus elképzeléseit. Valószínű, hogy Itália közvetlen hatása ebben sokkal komolyabb szereppel bírt. — Mindezt azért tartottuk szükségesnek ilyen részletességgel elmondani, hogy nyomatékosan rámutassunk egy példán keresztül — bár a példák számát szaporítani lehetne —, hogy a magyar—lengyel kulturális kapcsolatok vizsgálata egyelőre még milyen bizonytalan előmunkálatokra támaszkodhat. Kovács Endre tudatában van ennek, ezért Huszti és Kardos fentebbi hipotézisét ő is némi szkepszissel tárgyalja, bár éppen a további alaposabb vizsgálódások előkészítése érdekében talán érdemes lett volna még nagyobb szigorral élni a korábbi kutatások eredményeinek felhasználásánál.

A Jagelló-kori humanista kapcsolatokat tárgyaló fejezetben Kovács Endre azt a felfogást vallja, hogy a Mátyás korában föllendült humanizmus nem szűnt meg, csak átalakult. Míg korábban elsősorban mi kaptunk a lengyelektől, most ők is sokat köszönhetnek kultúránknak. Így a reneszánsz építészettel a mi közvetítésünk révén ismerkedtek meg, s a Wavel építkezéseinél a budai tapasztalatokat használták fel. Újszerű vonása Jagelló-kori humanizmusunknak az is, hogy szélesebb

rétegekre terjed ki, racionális, szkeptikus, empirikus, időnként szinte materialista irányba fejlődik. Megerősödik a természettudományos érdeklődés, a földrajz jelentősége megnő, s e tudományág fejlődésének szép bizonyítéka Maciej Miechowita *Tractatusa*. A szerző tömören és szépen foglalja össze a magyar–lengyel kulturális kapcsolatokon belül ekkor jelentős szerepet játszó vándorhumanisták, humanista diplomaták szerepét, így érdemben szól Agricola juniorról, Wernher Györgyről, Konrad Celtisről, Pawel z Krosnárról, Andrej Krzyckiről, Jan Dantyszkról, valamint Eck Bálintról. Eckkel kapcsolatban Kovács Endre röviden megemlékezik arról is, hogy a lengyel humanisták milyen szerepet játszottak az erasmusi eszmék Magyarország felé történő közvetítésében, s kellően méltatja ennek jelentőségét.

Ezután a reformáció kulturális hatását vizsgálja a szerző, és megállapítja, a reformáció Lengyelországban előbb eredményezte a nemzeti anyanyelvi kultúra föllendülését, mint Magyarországon, s nálunk az anyanyelvi műveltség kiszélesedése részben éppen lengyel példára történt.

A továbbiakban Kovács Endre a krakkói nyomdák, Haller, Vietor nyomdájának szerepét mutatja be a magyar kultúra fejlesztésében. Az idevágó szakirodalom tüzetes ismertetésben emlékezik meg az ekkori kiadványokról — méghozzá valóban a legfontosabbokról. Mégis egy mű mellőzését, Brodarics 1527-ben Krakkóban megjelent *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohatz verissima descriptio*jának elhallgatását hiányolhatjuk. Igaz, irodalomtörténetírásunk Brodaricsal elég mostohán bánt, de talán annál inkább nem ártott volna figyelmeztetni e mulasztás pótlására, bár Brodarics neve így is figyelemre méltóan foglal helyet a könyv végén levő időrendi mutatóban.

A továbbiakban a szerző Krakkó és a magyar filológia kapcsolatát vizsgálja Sylvester és Dévai Bíró művein keresztül, majd a Magyarországon elterjedt harcos protestantizmus műfajainak lengyel előzményeit és párhuzamait keresi, végül kitér a reformáció radikális irányaira és az ellenreformációra, vizsgálja a kapcsolatot ezek magyarországi és lengyelországi alakulatai között.

A könyv egyik legérdekesebb fejezete a török veszély és Mohács lengyel visszhangjával foglalkozik. Korábban általában úgy tartották, hogy „a mohácsi vész híre Lengyelország szélesebb köreiből eppúgy nem keltett nagyobb visszhangot, mint egyebütt . . .” Bár ezen a megállapításon már csak azért is elgondolkozhattak volna a kérdés kutatói, mivel tudjuk, hogy Brodarics a mohácsi csatáról szóló már említett művét is Zsigmond lengyel király fölkérésére készítette, mégis Kovács Endre az, aki irodalomtörté-

netírásunkban az 1544-ben Vietornál megjelent *Pannoniae luctus* elemzése során elsőként mutat rá valóban határozottan arra, hogy Mohácsnak igen is volt számottevő lengyel irodalmi reakciója. Ennek ellenére mégis az az érzésünk, hogy e gyűjtemény vizsgálata még sok tisztázandó körülményt vet fel. Így például Kovács Endre csak egészen általánosságban utal a gyűjtemény egyes darabjainak datálási problémájára. Véleményünk szerint azonban — a Kovács Endre könyvének függelékébe fölvetett versek alapján is — lehetőség van a költemények — legalábbis egy részük — eléggé pontos datálására. Megállapítható ugyanis, hogy a gyászversek nagy része az 1540 körüli években keletkezett az 1544-es évvel bezárólag, amikor is a gyűjtemény megjelent. Így ekkor készültek Joannes Langus, Clemens Janicius és Anshelmus Ephorinus Laski Hieronymusról írt versei, mivel a sirádi palatinus 1541-ben halt meg, s a szóbanforgó költemények mind az ő halálával foglalkoznak. Nagyjából ebből az időből való Lazarus Bonamicus verse, amelyet Szalaházi Tamás egri és veszprémi püspök emlékének szentelt, mivel a főpap 1537 táján bekövetkezett halálát gászolja benne. Eck Bálint Bakics Pál, illetve Ostrosith Miklós halálára írt versei szintén 1540 tájékára datálhatók, Bakics ugyanis 1537-ben az eszéki hadjáratban lelte halálát, míg Ostrosith 1542-ben Buda ostrománál. 1539. november 17-e után kellett keletkeznie Joannes Langus Brodarics halálára írt költeményének is, mivel a váci püspök ekkor fejezte be életét. 1543 júliusa után születhetett Joannes Langusnak *Quinque-eccliesiae* bevételét gászoló verse, mivel Pécszet júliusban foglalta el a török. Valamivel később keletkezhetett Joannes Langus másik verse, amely Alba Regia sorsán kesereg. Székesfehérvár ugyanis 1543. szeptember 3-án került török kézre. Még későbből való Eck Bálint Visegrád elését sirató éneke, mivel a vár 1544 áprilisában esett el. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a gyűjtemény legtöbb darabja 1540–44 között keletkezett, s nyilvánvalóan annak a 40-es évekre jellemző törökellenes hangulatnak köszönhetik létrejöttüket, amellyel könyvében Kovács Endre részletesen foglalkozik. Kérdés azonban: nem ekkor íródtak-e azok a költemények is, amelyek Mohácsal foglalkoznak, s így csak egy késői, de aktuális visszaemlékezésnek köszönhetik létrejöttüket. Kovács Endréhez hasonlóan magunk sem ezt a lehetőséget tartjuk a legvalószínűbbnek, hanem azt, hogy ezeket a közvetlenül vagy nem sokkal Mohács után írt költeményeket 1544 tájékán gyűjtötték össze az akkori törökellenes hangulat következtében, s adták ki őket az akkoriban keletkezett hasonló típusú versekkel együtt. Ezt igazolhatja véleményünk szerint az is, hogy Wernher György Báthory István-

hoz írt verse olyan finom egykori célzásokkal van tele, amelyek valószínűsítik, hogy a költemény 1530 tájának keletkezett, s így csak több mint tíz évvel később kerülhetett bele a gyűjteménybe. — Végül el lehet gondolkozni azon, nem lehetett volna-e a versgyűjtemény koncepcióját valamivel világosabban megragadni. A kötetben ugyanis nem pusztán törökellenes hangulat uralkodik, hanem egy határozott Habsburg-barát pártállás mutatható ki. Ezt igazolja Wernher György Mária királynőhöz írt verse, amely a Habsburg-ház dicsőítését tartalmazza, valamint az a tény, hogy Kovács Endre könyvének függelékébe fölvetett költemények címzettjei közt egy sem akad, aki ne Ferdinánd hive lett volna (pl. Báthory, Ostrosith), illetve ha pár címzett korábban Zápolya híve volt is, a nekik szóló vers keletkezése idején már Ferdinánd táborában találjuk őket (Laski, Frangepán Ferenc, Bakics P.). Mindez azt igazolja, hogy a kötet írói elfogadták azt a törekvést, amely a Habsburgok vezetésével akart létrehozni egy törökellenes koalíciót.

Végezetül Kovács Endre a krakkói egyetem jelentőségének hanyatlását vizsgálja

Báthory István lengyel királysága alatt és után, majd rövid kitekintést az egészen napjainkig. A kötetet jól használható időrendi mutató és irodalomjegyzék zárja.

Összefoglalva a következőket mondhatjuk: Kovács Endre könyve kétségkívül hasznos munka, amely jól regisztrálja kutatásainknak a magyar—lengyel kulturális kapcsolatok történetére vonatkozó eredményeit, de ugyanakkor nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy a kérdés még számos és mélyreható részletvizsgálódat követel kutatóink részéről. Így is ez az összefoglalás kitűnő alkalom arra, hogy a külföld megismerje belőle a komoly jelentőségű magyar—lengyel kulturális kapcsolatokat, s felhasználja kutatásaink számottevő, nemzetközileg is hasznosítható eredményeit. Ezért kívánatos lenne, hogy — talán némi rövidítéssel és módosítással — Kovács Endre könyve idegen nyelven is megjelenjen. Ha ennek a kiállítása is olyan mintaszerű lenne, mint az Akadémiai Kiadónál megjelent magyar nyelvű kiadványunk, a könyv jó propagálója lenne a magyar művelődésnek.

Havas László

*

Mikes Kelemen: Törökországi levelek. A bevezetőt és a jegyzeteket írta: Szigeti József. Bukarest, 1963. Irodalmi K. 353 l.

Szigeti József szép Mikes-könyve újabb kiadása a korábban (1955) megjelentnek (vö. ItK 1957. 458—464.). A fő szöveg és az ehhez fűződő jegyzetanyag ugyan változatlan maradt, de az átdolgozott bevezető (5—33.) jobb, kiegyensúlyozottabb az előzőnél. Legfőbb erénye, hogy elsősorban a kolozsvári irodalomtörténész önálló gondolatait és kitűnő megfigyeléseit tükrözi. Szerkezetileg szorosabban kapcsolódik a *Leveleskönyvhöz*, ökonomikusabb, mert a messzire vezető történeti fejtegetések helyett a jól alátámasztott irodalmi, ideológiai, művészi kérdéseknek szánt nagyobb teret. Szigeti fontos tényezőként emelte ki a fejedelmi udvar politikai életét, amely a fejedelem kulturális törekvései mellett elsősorban befolyásolhatta a fiatal Mikes tudatának, történetiszemléletének alakulását.

A *Törökországi Levelek* elemzése tömörebbé vált. A szerző különösen a magyar levélíró modern mondanivalójának, új kifejezési formát kereső egyéniségének a bemutatására törekedett. Ebben a keretben meggyőző, amit Mikesnek Rákóczihoz s a szabadságharchoz való viszonyáról, emberségéről, a társadalomról vallott nézeteiről és bírálatairól, nemes hazaszeretetéről mondott. Az is helytálló, hogy Mikes és a haladó eszmék vonatkozásában egyértelműen a korai felvi-

lágosodás nyomait látja, s hogy rámutat az ezen belül tapasztalható ellentmondásokra is. A *Leveleskönyv nyelve és stílusa* c. fejezet nemcsak figyelemreméltó, hanem gondos, hozzáértő; Szigeti jó stíluslemző érzékére vall.

Hopp Lajos

Méreiné Juhász Margit: Mikszáth Kálmán szellemi és tárgyi hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémián és tájmúzeumainkban. Munkatársak: Gazdik Mária és Pétervári László. Bp. 1963. MTA Könyvtára. 651. (Az MTA Könyvtárának Kiadványai 31.)

Azzal a jóleső érzéssel tehetjük le kezünk-ből Méreiné Juhász Margit dolgozatát, hogy ismét gazdagodott a Mikszáth-filológia.

A kiterjedelmű füzet hosszú évek kutató munkájának eredményeként született meg. Nem is terjedelmével, hanem inkább avval a fáradságot nem ismerő ügyszeretével tűnik fel, amely a tavasszal elhunyt sajtó alá rendező, Méreiné munkáját jellemzi. A dolgozat annak a kegyeletes mozgalomnak a szülötte, amellyel Mikszáth özvegye küzdött a hagyaték minél teljesebb, biztonságos megőrzéséért.

A gondos és aprólékos munkának jól megoldott célja Mikszáth mindazon szellemi és tárgyi hagyatékának a bemutatása, amelyek az idők folyamán az MTA gondozásába kerültek. Mindezek megmentésére

Mikszáth özvegye, Mauks Ilona tette meg az első lépéseket.

A dolgozat négy fő részre tagolva ismerteti az író személyéhez fűződő emlékeket. Az első fejezetben a Mikszáth-emlékszoba (ennek az ötlete is Mikszáthnéól való!), a balassagyarmati és a horpácsi tájmúzeum létrejöttének körülményeit, a másodikban a hagyatéék különböző időből származó leltárait (Mikszáth Kálmánné, Divald Kornél), az 1950-ből eredő relikviákat, a balassagyarmati horpácsi és szegedi múzeumok Mikszáth-anyagát, a harmadikban az Akadémia Könyvtára Kézirattárában található kéziratok hagyatékot és a reá vonatkozó kézirat anyagot, a negyedikben az Akadémia Könyvtárának állományában levő Mikszáth-könyvtárat ismerteti.

Méreiné számos olyan levelet is közöl, amelyek eddig csak kéziratban voltak hozzáférhetőek. Ezekben Mikszáth özvegye (így írta alá!) Boldizsár Kata Piroskával, Benczúr Gyula, a századforduló nagy történeti festője nevével, aki nagy tisztelője volt Mikszáthnak, értekezik férje hagyatékáról és a megfestendő posztumusz portréjáról.

A levelek fényt vetnek nemcsak arra a küzdelemre, amelyet Mauks Ilona folytatott férje irodalomtörténeti értékét jelentő hagyatéka megmentéséért s méltó elhelyezéséért, hanem arra is, hogy az özvegy az író halála után oly nehéz anyagi helyzetben volt, hogy Herczeghez fordult segítségért. (A Benczúr-néhoz intézett 1911. nov. 19-i datálású levél.)

A további levelekben Berzeviczy Alberttel, az Akadémia akkori elnökével, Enyedi Lukácsnéval (később Niczky Andrásné), Heinrich Gusztávval, Jónás Károllyal értekezik. Valamennyi levélben férje hagyatékának méltó elhelyezéséért fárad. Végtelen szerénység s férje nagysága, emléke előtti mély tisztelet hatja át minden sorát. A levelek közül 14-ben az „özvegy Mikszáthné” aláírást találjuk. Közli Benczúr Gyula egy levelét is, melyet Berzeviczy Alberthez írt, továbbá Berzeviczy levelét Mikszáth Kálmánnéhoz. Itt találjuk azt a Heinrich Gusztávnak címzett, azóta már irodalomtörténeti adattá vált levelet is, amelyben a Mikszáth Jánoskáról szóló kis elbeszélés (*Ló, báránka és a nyúl*) megszületésének körülményeiről szól. (1913. okt. Horpács. 12.)

Feleslegesnek tűnik a publikált anyagban az eredeti ortográfia alkalmazása. Nem művészi alkotásokról lévén szó, a levelek, leltárok értékén a helyesírás korrekció nem ront. Számos helyesírás furcsaság (ezüst kis kanál, bicsag, éjeli szekrény, jappáni selyem, fél száll gyertyával, éjeli éget stb. 19–20.) elkerülhető lett volna.

A Mikszáth-hagyatéék leltárainak közlésakor Méreiné kitér azokra az anyagokra is, amelyek nem az író családjából jutottak az MTA tulajdonába. (Divald-féle leltár tárgyai

között találhatók.) A két tájmúzeum gazdag anyagát bemutató leltárak sem érdektelenek a kutatók részére. A harmadik részben a kéziratok hagyaték s a rá vonatkozó kézirat anyag között novellatöredékeket, variánsokat, tanulmánytöredékeket, beszédvázlatokat, kefelevonatokat találunk. Közli a Mikszáth-hagyatéék fényképanyagának leltárát is.

A negyedik részben a Mikszáth-könyvtárról közölt leltári anyag nem nagyon teszi lehetővé az egykori teljes könyvtár áttekintését, mégis örülnünk kell a megmentetteknek, mert ezek segítségével a Mikszáth-irodalomban még megoldatlan forráskérdésekre derülhet fény. Igaz, hogy az eredeti, teljes könyvtári anyagból számos darab elveszett, de a sorozatokból megmaradt egyes példányok kiegészítésével az 1500 műre apadt könyvtár jó néhány kötettel szaporítható. A közölt leltári anyag arra enged következtetni, hogy az író nem vezette valami előre elhatározott, tervszerű gyűjtési szándék könyvtára gyarapításában. A könyvtár anyagának betűrendes közlését kiegészíti a hagyatékban talált folyóiratok felsorolása.

A közölt képanyag (Mikszáth kisportréja, Benczúr Gyula posztumusz festménye 6., Mikszáth és családja a jubileum napjaiban 10., éjjeliszekrényének gyertyatartója, 19., a *Szent Péter esernyője* alakjait bemutató ezüst tintatartó, 22., a *Tekintetes vármegye* korrektúrapéldányának előzéklapja, 52., Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora* c. munkájának korrektúrapéldánya, 56.) ügyesen színesíti az egyébként lexikálisan nehéz anyagot.

Pusztai Gyula

Somlyó György: A költészet évadai. Bp. 1963. Magvető K. 376 l.

„... azt a titkos ajtót, amelyet a költőnek meg kell találnia önmagában az egyetemes felé, minden költő minden olvasójának is meg kell keresnie a költő világához” — írja Somlyó György új esszé-kötetének bevezetőjében. És az egész kötet annak a bizonyossága, hogy Somlyó György ilyen olvasó kritikus, aki „azt a titkos ajtót” nyitogatja nagy kortársai és nagy elődjei költészetére. A kötetnek szinte kulcsává válik ez a kritikai elv. Témái szenvedélyesen érdeklik, azonosul a problémákkal, amikor a költészetéről, a versmondásról, fordításról, festészetéről beszél. A látszólag nem saját területét érintő művészek és művészetek tárgyalása során keresi a választ a költő és a költészet nagy kérdéseire. Így kerülnek tollára nagy európai és magyar kortársai, festők, költők, még kortársaknak tekinthető fiatalon meghalt költőink és a modern költészet „költők őse”, Rimbaud.

Szembetűnő, hogy mindig az előtte járó generáció művészete izgatja, akiknek életműve már adhat bizonyos teljességet és élményt is, így nem szárazon, objektív módon elemző kritikusa, hanem méltatója és másokkal is méltatni akaró tárgyának.

Költő, akinek másokról szóló írásait is a személyes élmény és az intellektuális élmény kettős ereje és melegsége hatja át. Értekező, elvi kérdéseket feszegető esszéi is lírikust érdeklőek. Külön alkotásként szép minden esszé: varázsa van, élvezet olvasni, de mély gondolatfelvetése elgondolkoztat. Ezzel a belső látásmóddal szinte bizalmas baráti közelségbe hozza nagy kortársainkat. A legnagyobbak is leszálnak a hírnév ember-telenné szoborító csúcsairól, közel kerülnek anélkül, hogy nagyságuk kisebbedne: inkább bővül, mert új szemszögből láttatja őket. Éppen széles tárgykört felölelő témái adják a világirodalom és a magyar irodalom eleven közösségének tudatát.

A kötet mintegy harmadát tevő, a magyar írókról beszélő esszéi is új meglátásokkal gazdagítják az irodalomtörténetet. Talán legjelentősebb köztük Szabó Lőrincről írt fejtegetése. Költészete iránti csodálata mellett „vitázva és viaskodva verseivel”, látja útja hibáit, mélypontjait is. Vita Szabó Lőrincről — Illyéssel című cikkében Illyés túlértékelésétől védi, aki Arany után Szabó Lőrincet tartja a kor legnagyobb költőjének, mellőzve a — vitán felül — nagyobbakat, és megkerülve Szabó Lőrinc költészetének lényegbevágó problematikáját. Verseiről írott, másik tanulmánya igényes elemzés költészetéhez fűződő mély kapcsolatáról, első vers-élményeitől kezdve az utolsóig. Érdekes gondolatokkal nézi „különös természeti költészetét”, nyugodt ritmusának művészi varázsát, ugyanakkor azonban az életmű mélypontjait is vizsgálja. Hasonló intenzitású élményt jelentett Somlyónak Illyés Gyula költészete is, amelyet „húzó mágnesnek” érez: hatása alól alig lehet szabadulni. Költészetének mérlegelésekor felhívja a figyelmet különös értékeire: a tudatos tömör gondolatiságra, a köznapis dolgok varázsának felidézésére. Illyés „testvérbolygó” költészetét József Attila mellé állítja, akiről szintén két szép írása emlékezik. Az egyikben a költő fogalmait elemzi, bátorságát, nagyságát csodálva. A másik, különösen érdekes esszé a francia József Attila fordítások jelentőségének értékelése: a franciák huszonhét kiváló költője tolmácsolta verseit, a francia fordítások történetében először formahűen, versben. Jól látja Füst Milán költészetének egyediségét és magas művészségét. Adatában is jelentős képet ad Somlyó Zoltán egyik kéziratának útjáról, arra is képes, hogy költő apja életművét kritikusan nézze. Kis Radnóti-esszéje nemcsak Radnóti költészetének

szerető értésére mutat, hanem a jelentéktelennek tűnő személyes élményt is fontossá növeli a következő nemzedékek tudatát alakító felelősség. Fodor Józsefről, Vas Istvánról, Bernáth Aurél könyvéről, Hunyady Sándorról írott kisebb esszéi értékes részei a kötetnek.

Sinka Erzsébet

Szaunder József: Olasz irodalom — magyar irodalom. Bp. 1963. Európa K. 464 l.

A tanulmánykötetnek közel háromnegyed része foglalkozik olasz írókkal. Guinizelli, Rustico, Folgóre, Petrarca, Boccaccio, Ariosto Machiavelli, Goldoni, Pellico, Nievo kap hol az utószó szándékához igazodó hézagpótló ismertetést, hol pedig mikrofilológiai elemzést. Fra Angelico Angyali üdvözleteiről emlékezetesen szép művészettörténeti értekezést, Gramsci Croce-kritikájáról s néhány olasz irodalmi problémáról rövid áttekintést olvashatunk. Ezután összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányok következnek.

A magyar—olasz tanulmányok mérlege fontos elvi kérdést tisztáz. Az „ahisztórikus pozitívista motívumkutatással” szemben a történeti-fejlődési aspektus fokozott érvényesítésére törekszik. Ez azonban a kutatás módszerének és céljának változása mellett terminológiai gondokat is felvet. *Kapcsolat és hatás, erudíció és kölcsönzés* értelmezése teszi világossá a szerző céljait. A *kapcsolat* állandó aktualizálódása a hatás, amely az átvevő kultúrát termékenyíti, vele foglalkozni alapvető feladat. Szerintünk érdemes lenne e fogalomkört az ismerettel kiegészíteni, *ismeret és hatás* között jelölnénk meg ekkor a *kapcsolat* helyét. Szaunder kutatásai nyomán így beszélünk szívesen Faludi modern olasz ismereteiről, Döbrentei olasz kapcsolatairól s a Csokonaiban feltűnő olasz hatásról.

Dante első magyar fordítása, a szerző 1957-es kutatásai óta most már tudjuk, hogy kétségtelenül Döbrenteitől, 1806-ból ered. Nem értjük, hogy mért nem tud erről méltán híressé lett Dante-kiadásunk 1962-ben... A tanulmány meggyőzően mutatja be a felvilágosodás Metastasio-kultuszának törvényszerű elhalványodását a romantika korában, ahol Dante, majd Tasso népszerűsége növekszik meg. A művészi hagyománybázis átváltásának funkcióját azonban történetileg még el kellene mélyíteni, s ekkor Döbrentei esztétikai értékeiről is megnyugtatóbban lehetne beszélni.

Faludi Ferenc kéziratának beható elemzése mutatja meg a *Téli éjszakák* szerzőjének modern olasz irodalmi ismereteit, *Csokónai és Metastasio* kapcsolatáról kitűnő tanulmány szól, módszertani példája és tudományos eredményei egyaránt figyelmet érdemelnek.

Kiss István *Utazó könyvetskéjének* bemutatása a felfedezés erejével hat, bár alapja az 1958-as római kiadás. A XVIII. század végének ferences szerzetese „nem nagy tehetség”, de „jó elbeszélő”, helye Mikes és Faludi mögött jelölhető ki.

A fentiekből kitűnik Szauder József könyvének nagy érdeme, sok új eredményben bővelkedő gazdagsága. A művészetek és a hagyományok kapcsolatának rendezésére tett több kísérlet — amely leginkább közös a változatos tematikájú tanulmányokban — még messze van a teljes megoldástól, de gondolatébresztő hatásuk e téren is kétségtelen. Helyes volt a művészetek egyetemes posztulátumai közé iktatni az analógiát (330), amely végső soron indokolja a művészetek sajátos történeti szubjektívizmusát, s közben lehetővé teszi e jelenség történeti vizsgálatát. Croce felfogását Nievoról s a *Metastasio*—Dante váltást ezzel az újszerű hagyomány-szemlélettel sikerül magasabb szinten értékelni.

A kötet egészére jellemző apróbb hibák közül néhányat említünk: bosszantóan sok az ismétlés, az átfedés (pl. a két Goldoni-tanulmányban), nem értjük a funkciótlan szuperlatívuszhalmozás okát, s olykor feltűnő az értekezések egyenetlen mélysége. A filológiai dokumentáció gyakran túlméretezett, bár a célok értékesek. Szükségesség és aprólékoság között e könyvben néhol elmosódik a határ.

Szuromi Lajos

Beszélő tájak. Szerkesztette: Hatvany Lajos. Fényképezte: Gink Károly. Bp. 1963. Magvető K. 343 l.

Sok embernek nincs közvetlen kapcsolata az irodalommal. Hatvany Lajos fényképeket mutat be tájakról, és intim részleteket sorol fel költők életéből, mintegy huszonöt szerzőtársával, s így lesz ez az érdekes könyv az irodalom megszerettetésének egyik új műfaja. Hatvany előbbi műveinek varázsa is a jó információ mellett elegáns stílusa, mely lehetővé teszi, hogy a szöveggel egyaránt boldogul tudós és amatőr érdeklődő. Ebben az esetben ez csak részben sikerült, — hiszen a szerző a betegséggel érkező öregség időhiánya következtében a könyv szövegét nem gondolhatta egyedül, s így a szerkesztés elve — melynek lényege tájak és művek kapcsolatának feltárása a könnyed tömörség segítségével — nem valósulhatott meg maradéktalanul.

A szerkesztő Hatvany Petőfi útját kíséri, s pontos szövegét hűségesen követi a legfontosabb helyek fotója. Ezen elgondolás alapján íródott Bóka László, Berzsenyi-, Kossuth-

Széchenyi-, Gárdonyi- és Vargha Balázs Csokonai-tanulmánya. Kiemelkedő Kardos Pál tömör, utikalauznak is használható írása, melynek jellemzője mértéktartó közvetlensége, és erénye, hogy finoman utal a szakkönyvekre. Igényes cikk Jenei Ferenc Kazinczy- és Németh G. Béla hangulatos Ányos-tanulmánya. Jól érzékelteti Simon István az idő tájat változtató erejét, mikor Vajda Jánosról szólva a vaáli erdő jelenét idézi: „Csak az erdő vonult messzebb a vadászlaktól.” A kötet nem egyenletes. Nagy a szintkülönbség Bródy András kuriózumokat felvonultató cikkei és Devecseri Gábor igényes Babits-láttatása között, aki igyekszik megtalálni versek és tájak összefüggéseit. Vargha Balázs egymaga nyolc költőről és íróról ír. Ez soknak tűnik. Helyesebb lett volna az egyes írókkal foglalkozó kritikussal készíttetni a cikkeket, mint Kovács Győző Batsányi-kutató esetében, aki imponáló rövideggel írt a kufsteini versek alkotójáról. Bár egy gyűjtemény sohasem lehet teljes, itt mégis fájó, hogy Zrinyi, Kosztolányi és Radnóti kimaradt. Szabolcsi Miklós fegyelmezett József Attila írása zárja a könyvet, amelynek végén a nyomasztó szárszói sinek láthatók. Ha Szabó Lőrincről is szó esik, a képi befejezés derűs lehetne.

A fotók Gink Károly alkotásai. Janus Pannonius költészetét kísérő képei hatásosan közelítik meg a nagy humanista verseinek világát. Megható a nagycenki Széchenyi mauzóleum kinyílt kapuja, és a két nyúlánk fa előtérrel bemutatott ceglédi tanya, ahol a Táncsics-házaspár töltötte utolsó éveit. Az egri romokat a végvári életre oly jellemző kardokkal erősíti fel, s itt a komponált kép erőteljesebb, mint a Balassiról szóló lazább szöveg. Akad homályos, elrontott fénykép is, — különösen az, amely Kovalovszky Miklós Fáy András-szövegét kíséri, és Fáy lakóhelyét ábrázolja.

A könyv olvasása, képek szemlélése közben döbben rá az olvasó, hogy itt minden hazai rögöt megszentelt a gondolat. Sárboárdon Tompa járt, Gyöngyösoroszában Bajza élt, a csesztvei hárs alatt Madách kezdte írni nagy művét, szinte minden hegynek, erdőnek, falunak van versindító pillanata.

Szükség van az irodalomtörténeti műfajok további szélesítésére. Erre mutatja az irányt a *Beszélő házak* után a *Beszélő tájak* című könyv is. A jövő feladata egy tudományos igényekkel megírt, képekkel illusztrált, néphagyományoknak is helyt adó irodalmi helytörténeti album kiadása, mely fokozná — indítaná ember és mű barátkozását — művészettől érintetlen rétegeket kapcsolna be az irodalom áramkörébe.

Losonci Miklós

Forgács Antal: A világ nem felel. Válogatott versek, prózai írások. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Pintér József. Bp. 1963. Szépirodalmi K. 303 l.

A Pintér József által válogatott és bevezetett kötet a történelem ködeitől sokáig homályba borított „elsüllyedt irodalom” gazdag tartományából emel ki egy életművet. Forgács Antal egyike azoknak a számukban százat is meghaladó magyar íróknak, akik a fasizmus barbár pusztításainak estek áldozatul, s Radnóti Miklós, Lukács László, Bálint György, Salamon Ernő és még sok más tehetséges költő és író mellett ő is azok közé tartozik, akiknek ígératesnek indult pályáját derékban törte ketté az erőszakos halál. 1938 őszén Franciaországba menekül, ahol álnéven él, 1944 tavaszán Grenoble mellett elfogja a Gestapo, előbb a drancyi internálótáborba, onnan Németországba hurcolják, s aztán nyoma vész.

Utóljára 1938-ban jelent meg kötet, a most kiadott válogatás az antológiákban, kötetekben és folyóiratokban megjelent írásait gyűjti egybe. (*Jóság.* [Ant.] Radnóti Miklós, Forgács Antal, Lakatos Péter Pál, stb. versei. 1929; *Fanyar idő.* Versek. 1933; *Hűvös magány* Versek. Bp. 1936; *Időm törvénye szerint.* Versek. Bp. 1938; Lapjai: *Társadalmi Szemle, Korunk, Válasz, Üzenet.*) Utolsó versei még máig nem kerültek elő.

Ha kortársi visszaemlékezésekben nem olvashatnánk nevét a kommunista, vagy a munkásmozgalomhoz közelkerült írók — Bálint György, Gelléri A. Endre, Gereblyés László, Nagy Lajos, Várnai Zseni stb. — neveinek felsorolása közt, s ha nem tudnánk, hogy a Sallai — Fürst perben őt is letartóztatták és megkínózták, verseiből csak sejtenénk, hogy életének egy szakaszában aktív munkása lehetett a Kommunista Pártnak. Költészetének alaptémája a költő belső vívódása a reménytelenség és hiábavalóság látszata ellenére kötelező harcvállalás és a menekülés között. Bánatos hangú, önmagába néző, vallomások líra Forgács Antal lírája, mely könyörtelen őszinteségével, önnön őstőneinek rezdüléseit is éles késsel boncoló következetességével, önostorozó kegyetlenségével válik megrázó erejűvé. Emberi és költői életútját leginkább a menekülése alkalmából írt *Párisi naplójából* érthetjük meg — visszafelé is. A hazájától búcsúzó költő a kort, helyzetet szimbolikusan kifejező, vak sötét-ségben zakatoló vonaton számadást készít életéről, s a világról, melyben élt. Nem harci toborzó, inkább vallomás ez az írása is, de nemcsak önvallomás, hanem hitvallás eszméje és magyarsága mellett. „Mi volt számomra a haza?” — kérdezi a határon a búcsú perceiben. Végso kérdéseire azonban „a világ nem fe-

lel”. Illyés „Haza a magasban” verssorait idézi magában, eligazítólul. „Igen, igen, itt az én hazám. Tökéletes biztonságú és elvehetetlen otthonra leltem a magyar poézisben. Nagy baj már nem érhet. Vízsem magammal Petőfit és Berzsenyit. De vízsem Csokonait, Aranyt, Vajda Jánost, Adyt, Tóth Árpádot, Kosztlányit, Babitsot és József Attilát is. Mit kaptam a hazától? Mindent. A nyelvet, s a nyelven át a poézist. Vegyék el tőlem ha tudják! Költő vagyok.” Kezdetben feloldódást, aztán egyetlen hivatást, végül az életet jelentette számára a költészet, általa és érte élt.

Első versei 1928-ból valók. Az ekkor már Európa-szerte leáldozóban levő avantgarde stíluseszményének jegyében indul, a szabad hömpölygésű, néhol daktilusos lejtésű verssorok azonban nála is csakhamar kötött strófaszerkezetekké rendeződnek. Hangulatban Tóth Árpádot, Radnóti halál-verseit idézi, képein, hasonlatain, néha még visszacsendülő rímeiben is József Attila hatása érződik.

Kritikái miniatűr remek, általában nagyobb szenvedéllyel kutatja az írói magatartás meghatározóit, amelyekből a művek születtek, mint magukat a műveket, s azok közül is elsősorban arra rezonál, amivel költői magatartásának kialakítása közben maga is szüntelen belső harcát vívja. Bálint György céltudatos, harcos publicisztikájában is „valami menekülés utáni vágy”-at érez, s József Attila költészetével kapcsolatban is elsősorban a magány problémája foglalkoztatja.

A remélt forradalom elmaradásában való csalódás, az egyre erősebbé váló fasizmus hatására a levertség tudata, a csendes rezignáció uralkodik el költészetén, élete egyetlen értelmének a „titok”, a „tisztá szó” jobb világba való átmentését tartja, de ez irányban is szkeptikussá teszi az elkerülhetetlen pusztulás váteszi hangulata. Világában csak nagynéha lobbannak fel fénylőn, reménykedő csillogásban a színek, legtöbbször maga a természet is a rezignáció szürkeségébe burkolódik. „Reszket a táj, gyűrött, rancos az ég”, „a fű ijedten hajtja le a fejét / s úgy hallgatja a távoli zenét”, „Az égen szétfutnak a csillagok / mint vezérnélküli vert sereg”. Katonáskodása idején találkozik először Szolnoknál a Tiszával. A folyóval Petőfit, a lázadást asszociálja, s többször is megénekl. De míg első versében tükrében „A fák lengetik vékonyka águkat / mint öklüket a sápadt tüntetők” másodsorra már egészen más képzeteket idéz:

Bús, hosszú sorban száraz, barna fák
unottan álltak süppedt partokon,
mint vert sereg, amely a harcokon
hiába fáradott

Harmadik Tisza versében már letört, foglyul ejtett betyárhoz hasonlítja, „aki hűz csendőrrrel megütöközött”. A szerelem nála egy percnyi pihenés, az elmúlás biztos tudatában a feloldódás harmóniája is csak ideiglenes öncsalásnak hat. Verseiben egyre inkább eluralkodik a magány, a céltalanság, s az elmúlás tudata. Képeiben „a város, mint egy óriás halott / kihült halott egy piszkos lepedőn”, a falu „kis messzi fénye bágyadt szomorú / mint a haldokló utolsó tört szava”.

Utolsó kötetét szonettkoszorúval zárja le, mely összegezze művészetének és önmaga belső vívódásainak is. Kemény az önbírálat; az újrakezdés, de az elkerülhetetlen vég számvetését is sejteti. Vajon hallgatásával valóban az életet jelentő „szót” őrizte-e, vagy csak gyáván menekült? — teszi fel önmagának a kérdést.

A válogatásban közreadott, kötetben eddig meg nem jelent versekben az önámítással való számvetés után hangja érdekesebbé válik, s Langston Hughes, Countee Cullen, Mc. Kay osztályharcos költeményeinek tolmácsolásával tesz hitet az elnyomottak, a kizsákmányoltak mellett.

Förgács Antal költészetének kialakítá-

sában a szocialista eszméknek elsődleges szerepe volt, ennek ellenére mégsem lehet egyértelműen szocialistának nevezni. Lirája az osztályától elszakadt, de új, befogadó közösségre még nem talált, a szocialista eszmék igazságát racionálisan felismerő, de polgári beidegzettségével szakítani végleg nem tudó intellektuel belső vívódásának terméke. Természetesen merevség lenne e költészet szocialista jellegének problematikusságát csak osztálykorlátok érvényesülésével magyarázni. A faszizmus egyre erősödő terrorja, a magyarországi munkásmozgalom gyengeségei, belső ellentmondásai, sikertelenségei az erősebb anyagból gyúrt költők hitét — néha még József Attiláét is — kikezdték. Tudta, kimondta ő is „egy nép szabadsága nem képzeltető el az osztályok szabadsága nélkül. Mert a szabadság egy és oszthatatlan!” Következétesen harcolni érte azonban erőtlenn volt, s költői és emberi hitelét éppen az adja, hogy utolsó verseiben épp e harc elmulasztása miatt fordul szembe önmagával. Pintér József a tragikus sors átélte felelevenítésével lírai szépségű sorokban állít emléket a költőnek bevezetőjében.

Varga Rózsa

Az MTA Irodalomtörténeti Intézetének vitája a szocialista realizmusról

Az Irodalomtörténeti Intézet MSZMP Vezetősége és Irodalomelméleti Osztálya a MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösségnek a Társadalmi Szemle 1965. 2. számában megjelentetett anyaga alapján, 1965. március 29-én vitát rendezett, melyen az Intézet vezetőin és munkatársain kívül résztvett *Köpeczi Béla*, az MSZMP KB Kulturális Osztályának, *Benke Valéria*, a Társadalmi Szemle szerkesztő bizottságának vezetője és kulturális s tudományos életünk más képviselői.

Nyirő Lajos, az Irodalomelméleti Osztály vezetője, bevezetőjében röviden értékelte a realizmus és a szocialista realizmus kérdésével kapcsolatos eddigi vitákat és rámutatott, hogy a Kulturális Elméleti Munkaközösség anyagával a magyarországi művészet- és irodalomelmélet egy olyan stádiumba érkezett, amelyből kiindulva elérhető a korszerű művészet legfontosabb kérdéseinek megnyugtató tisztázása. Az értekezlet legfőbb feladatát a szocialista realizmus elméleti és esztétikai problémáinak tárgyalásában jelölte meg, az erre való koncentrációt szükségesnek tartotta, többek között azért is, mert az 1965. május 19-én az ELTE-n rendezendő országos vitán már sor kerülhet az itteni eredmények felhasználására.

Köpeczi Béla vitaindító előadásának középpontjában a művészet társadalmi funkcióival összefüggő, s a szocialista realizmus elméletének ideológiai problémái álltak. Ismertette a testvérpártok e kérdéskörrel kapcsolatos gyakorlatát, jelenlegi álláspontját és egymás között folytatott vitáit. Ezek elemzése azt igazolta, hogy abban a pillanatban, amikor egy kommunista párt azzal az igénnyel lép fel, hogy a társadalmi fejlődés irányítójává váljék, a kultúrpolitikában eldöntendő gyakorlati kérdésként merül fel, milyen s melyik legyen az a művészet, amelynek segítségét társadalmi céljainak eléréséhez igénybe veszi, s amelynek fejlődését, hatóköre kiterjesztését támogatásával elősegíti. A továbbiakban rámutatott, hogy napjainkban társadalmi szükségszerűség váltotta ki és tette aktuálissá a szocialista realizmus, e korszerű művészeti eszmény kialakítását. A személyi kultusz hibái világnézeti közömbösséget, a kommunista pártok közötti vitát, ideológiai „relativizmust” és dezilluzionizmust szültek, amelynek hatása a mi társadalmi életünkben is érezhető.

Válságtünetek mutatkoznak az irodalomban is. Vannak írók, akik kétségbe vonják az irodalom társadalmi szerepét, mások viszont a politikával szemben ellenzéki funkciót vindikálnak az irodalomnak. Marxisták körében is elterjedt egy olyan fajta nézet, hogy ma kizárólag a kérdésseltevések korát éljük, s hosszú idő kell ahhoz, amíg a szocialista társadalmi fejlődés új, kitapintható törvényszerűségei kialakulnak, s addig a legtöbb problémára nem lehet határozott választ adni, így az irodalom kérdéseire sem. A párt ezzel nem érheti be; a gyakorlati élet kívánja meg, hogy választ adjon a felmerülő új kérdésekre, orientálja a társadalmi fejlődést és ezen belül a kulturális életet is. —A következő kérdéskörben azzal foglalkozott, hogy *milyen elméleti alapról irányítsa a párt a kultúrpolitikát*. A társadalmi fejlődés tudatos orientálása megköveteli a megvalósítandó feladat meghatározását. Ki kell tehát alakítani a politikai, ideológiai és esztétikai *értékkritériumokat*. A klasszikus művészet területén a kiválogatást a történelem elvégezte, de mi legyen az értékmérő mai művészetünkben? Kultúrpolitikánknak elsősorban a munkásmozgalom művészetének történeti tapasztalatait kell figyelembe vennie. A szocialista realizmus fogalmait művészeti-irodalmi alkotásokból vonták le, s nem a politika kényszerítette ki. A dogmatikus kultúrpolitika eltorzította ezt a fogalmat, ez azonban nem ok arra, hogy a szocialista realizmust mindenestől elvessük.

Az MSZMP Központi Bizottsága társadalmunk továbbhaladásának előfeltételeit a gazdasági és az ideológiai munka javításában jelölte meg. Az ideológia, irodalom és művészet szorosan összefüggnek. Ha a párt a művészetnek társadalmi funkciót tulajdonít, nem lehet közömbös a művek ideológiai aspektusa iránt sem. Nem lehet tehát a művészet problémáit szorosan vett esztétikai vagy éppen formai kérdésekre korlátozni. A Központi Bizottság ideo-

lógiai irányelvei éppen ezért kitérnek az irodalomra és művészetre is. Az egyik fő probléma a pártosság. Ennek kritériumait kánonba szedni felesleges, de elemi követelménye a szocializmus igénye, a haladás és a béke melletti határozott állásfoglalás. Ez együtt jár azzal, hogy a társadalmi összefüggések felismerésében elengedhetetlenül szükséges a világnézeti tudatosság, a marxizmus elsajátítása. A XX. századi, elsősorban a francia irodalom példáira hivatkozva rámutatott arra, hogy a polgári irodalom a világnézeti tudatosságban olyan fokot ért el, amelyre a történelemben még nem volt példa. Ha így áll a helyzet a polgári társadalomban, érvényes lehet-e nálunk a sokszor eltúlzottan felfogott balzaci példa, „a realizmus diádala”?

Kulturális életünkben sok vita folyik a szocialista humanizmusról és az elidegenedésről, ugyanakkor a szocialista művészi eszméiről lényegesen kevesebb szó esik. A Társadalmi Szemlében megjelent szocialista realizmusról szóló vitáit művészkörökben nem kellett visszhangot. Ok: a dogmatikus kultúrpolitika tapasztalatai alapján sokan attól tartanak, hogy egy kialakítandó kánon első dokumentuma, melyet normatív határozatok megfogalmazása, s kötelező betartása követ. A Kulturális Elméleti Munkaközösség hangsúlyozza: a vitát nem lezáró aktus, célja további vitákat kezdeményezni. Legfőbb feladatnak a szocialista realizmus — és nem a realizmus — kérdéseinek megvitatását, és az élő irodalom és művészet elemzését tartja. Nem célja sem Lukács-, sem Garaudy-vitát provokálni, nézeteikkel azért foglalkozott, mert szükség volt a velük kapcsolatos állásfoglalás leszögezésére. További viták rendezése nem kampányfeladat, hanem a különböző művészeti ágak komplex vizsgálata alapján a kérdések tudományos feldolgozása, melyből a társadalom és művészet egyaránt profitálhat.

A hozzászólók nagy többsége a Kulturális Elméleti Munkaközösség vitaanyagával kapcsolatban kifejtette, hogy a szakemberek között egyértelmű elismerést, örömet keltett nyílt és további kutatásokra, munkára ösztönző szellemével. Egyes körökben való visszhangtalanságának okát túlságosan elméleti, nem eléggé konkrét és nem eléggé történeti jellegével magyarázták. Majdnem egyhangúlag állapította meg az értekezlet, hogy míg az első rész kitűnő elemzéseiben a témát kimerítő, komoly eredményeket hozott, a második rész túlságosan általánosságokban foglalkozik a felvetett kérdésekkel.

A szocialista realizmus fogalmával kapcsolatban sem annak fogalmi, sem annak tartalmi meghatározásában egységes álláspont kialakításáig nem jutott el az értekezlet, történeti és terminológiai szempontból többen problematikusnak találták az eddigi megfogalmazásokat. Miklós Pál a szocialista realizmus konkrét jegyeinek, sajátosságainak pontosabb meghatározása érdekében azt javasolta, hogy külön kellene választani a szocialista realizmust, mint irodalmi (és irodalomtörténeti) jelenséget és mint kritikai eszményt. Indoklásul arra hivatkozott, hogy a szocialista realista műalkotások és a szocialista realizmus elméletének története diszharmonikus képet mutat. Pozitív értékű műalkotások — Gorkij, Majakovszkij, Fagyevjev, Babel művei — az elmélet megfogalmazása előtt a Szovjetunióban születtek; a második periódusban (kb. 1934—1953) pedig elsősorban a nyugati országokban — Aragon, Eluard, Becher, Brecht, Nezával, József Attila, Derkovits művei — s a Szovjetunióban olyan művek képviselték, amelyek a kanonizált kritikai eszménytől függetlenül vagy éppen annak ellenére jöttek létre. Miklós Pál a konkrét kritikai eszmény és a mű ellentétét nem emeli ugyan törvényszerűvé — éppen napjainkban látja harmóniájuk megvalósításának lehetőségét —, de alapkonceptiójából következik, hogy tagadja az általános, illetve az abszolút értékterítium kialakításának lehetőségét, azt vallja hogy: „Az mindig csak konkrét elemzés, a valósággal való összevetés segítségével, hosszadalmas kísérletezést és gyakorlati tapasztalatot magában foglaló, kollektív szellemi erőfeszítés segítségével lehet fel.”

Szabolcsi Miklós, a XX. századi osztály vezetője kifejti, hogy a szocialista realizmus nem esztétikai teoretizálás következményeként, nem fogalmi kérdésként vetődik fel újra és újra, hanem ideológiai, politikai, hatalmi problémaként is. Tartalmi, esztétikai változásait nemcsak az határozta meg, hogy eszményét az expresszionizmushoz vagy a realizmushoz kötötte-e, hanem az is, hogy a kritikai eszmény, az államhatalomhoz való viszonyának megfelelően, direkt politikai tartalmakkal telítődött. A szocialista realizmus történeti útjáról szólva megemlítette, hogy véleménye szerint a szocialista realizmus megvalósítását nem egyes alkotók s nem egyes csoportok körében kell keresni, hanem művek vonulatában; olyan alkotók műveiben is, akik előbb, vagy utóbb eltértek a szocialista realizmustól. Ily módon lesz igazán gazdaggá a magyar és világirodalom szocialista realista vonulata. Felhívta a figyelmet a mindennapos, konkrét, kritikai tevékenység problémáira. Véleménye szerint a kritikus értékítéletébe egyaránt belejátszanak történeti, esztétikai — s a politikai fejlődésre vonatkozó — kritériumok, természetesen átszűrve a kritikus — ugyancsak történetileg, világnézetiileg kialakult — ízlésén. Sőtér István hangsúlyozta, hogy a most folyó vitában az Irodalomtörténeti Intézetnek mobilizáló szerepet kell betöltenie. Rámutatott, hogy a kritikai eszmény alapkérdése a pártosság, a szocialista elkötelezettség, s szükség van ennek új tartalmú megfogalmazására és kidolgozására. A kritikai eszményt a normatív elveknek és a művek megértésére törekvésnek szerencsés egyeztetéséből kellene kialakítani, és semmiképpen sem lehet egyetlen értékmérő-

nek elfogadni a tömegek reagálását. A szocialista realizmus történelmi elemzésében Miklós Pállal szemben Szabolcsi Miklóssal értett egyet és kifejtette: a kritikai eszmény és az irodalmi gyakorlat közti ellentét nem szükségszerű, s amennyiben ilyesmi fennáll, annak megszüntetésére kell törekedni. A vitairattal és az előadással kapcsolatban egyetért azzal, hogy a munkásmozgalom eszmeisége alapvető a szocialista realizmus kialakításában, de a művészeti irányzatok érvényesítése igen széleskörű lehet. A szocialista realizmus maga is különböző, sajátos nemzeti előzményekre támaszkodik, s a szovjet irodalom alakulását is az orosz irodalom sajátos hagyományai (illetve, e hagyományok bizonyos elemei) szabták meg.

A további hozzászólásokból figyelemreméltó volt *Bodnár György*nek a fejtegetése arról, hogy tudatosság és szocialista művészet ugyan általában feltételezik egymást, de vannak ösztönös alkotók, akik érzelmi alapon alkotnak szocialista realista műveket. *Diószegi András* arra mutatott rá, hogy a Kulturális Elméleti Munkaközösség anyaga a dogmatikus kultúrpolitikával folytatott vitából született, s mint ilyen, alapja kell legyen a köztudatban ma is élő dogmatikus nézetek lektüzdésének. *Lukácsy Sándor* a világnézet s a politikai állásfoglalás kérdéskomplexumához kapcsolódva, *Lukács György* esztétikáját bírálva, történeti példákkal bizonyította, hogy Balzac esetében nem a realizmus diadaláról, hanem a tudatos politikai állásfoglalás érvényesítéséről van szó. *Varga Károly* a Szociológiai Intézet tagja beszámolt intézetüknek a tudományos, és művészeti megismerés és értékelés különbözőségéről tartott vitájáról. A vita felismerése: a művészetnek feltétlenül szüksége van pártosságra, elkötelezettségre ahhoz, hogy pozitív társadalmi értéke legyen, ugyanakkor a tudománynak joga van ahhoz, hogy csak az objektív igazság meghatározását, abszolút megközelítést tartsa céljának. A pártosság egymagában nem garantálja az értéket sem a tudományban, sem a művészetben, az utóbbi számára azonban megkönnyíti a törvényszerűségek felismerését. A pártosság és az objektivitás antagonizmusba kerülése vagy a dogmatizmus, vagy a revizionizmus szélsőségeinek, a szélsőséges szubjektivizmusnak, vagy a szélsőséges objektivizmusnak érvényesülését jelzi.

Nyirő Lajos a vitairattal kapcsolatban megjegyzi, hogy a szovjet tudósok közül nemcsak Tyimofejevre és Borevre kellett volna hivatkozni, hanem fontos lett volna Ehrenburg, Tvardovszkij, Lihacsov vagy Fegyin munkásságát is figyelembe venni. A vitairat második részének bizonytalansága az irodalomelmélet, az esztétika mai lemaradását tükrözi. A szocialista realizmus fogalmának meghatározásához nem elég a XIX. századi realizmusból kiindulni. Már a szovjet esztétikák is figyelembe vették a 20-as évek avantgardista mozgalmainak eredményeit. A korszerű művészetszemléletet elsősorban a szocialista művészet és irodalom eredményeiből kell kialakítani. Felhívta a figyelmet arra, hogy az eddigi egyoldalúan tartalmi kérdésekkel szemben egyre inkább előtérbe kerül a strukturális problémák felvetése. Az irodalomtudomány szinte teljesen elszigetelődött, az Irodalomelméleti Osztály feladatának tartja, hogy más tudományos területek alkotóit és eredményeit is bevonja az elméleti munkába.

A zárzóban az előadó válaszolt a hozzászólásokra és ismertette a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség további terveit.

V. R.

A nyitrai Pedagógiai Fakultás magyar tanszékének irodalomtörténeti munkásságáról

A Pedagógiai Fakultás magyar tanszékének közel tizenöt éves múltja van: 1949-ben, a csehszlovákiai magyar iskolatípus újjáéledése idején mint külső előadó kezdett itt irodalomtörténeti előadásokat *Sas Andor*, a nyelvészeti órákat pedig *Mayer Imre* vállalta. Hivatalosan a tanszék csak 1951-ben alakult meg a pozsonyi egyetem Pedagógiai Fakultásán; *Sas Andor*on kívül csak egy belső munkatársa volt, e sorok szerzője. Az egymást követő iskolareformok során a magyar tanszékét is többször átszervezték, kibővítették. 1954-től két magyar tanszék létesült: egy a Pedagógiai Főiskolán (vezetője *Sas Andor*), egy a Felsőbb Pedagógiai Iskolán (az általános iskolák felső tagozata számára képezett tanárokat, vezetője én voltam). A négyéves főiskola magyar tanszéke később egybeolvadt a Filozófiai Fakultás magyar szemináriumával, s ezt *Sas Andor* halála óta *Turczel Lajos* vezeti, a két éves főiskola magyar tanszéke pedig 1960-ban átkerült Nyitrára, a négyéves Pedagógiai Intézetre, melyet 1964-től kezdve újból Pedagógiai Fakultásnak neveznek, s van egy hároméves párhuzamos tanfolyama is, ezen az elemi iskolák tanítóit képezzük ki.

Külföldön, így Magyarországon is, gyakran összetévesztik tanszékünket a Pedagógiai Fakultás magyar tagozatával, melyen az alapfokú középiskola felső tagozata (nálunk 6–9. évf.) valamennyi tantárgya számára képezünk tanerőket, pl. a matematika szakosok száma gyakran felülmúlja a magyar szakosokét. A magyar tagozatnak jelenleg Nyitrán kb. 350 nyilvános hallgatója és közel 70 tanára van, ebből a magyar szakra (második szakkal kombinálva)

65 hallgató és 6 tanár esik. Ezenkívül nagyszámú levelező hallgatónk is van. Mindezt összehasonlíthatjuk a két világháború közötti időszak masaryki polgári demokratizmusával, amikor Csehszlovákiában magyar nyelvű főiskolai oktatás nem létezett, s a Komenský Egyetem magyar tanszékén csak néhány évig adott elő egy szlovák irodalomtörténész, mert halála után (1933) ezt az állást még szlovák tanárral sem töltötték be. Tíz évvel ezelőtt avattuk fel a magyar tagozat első végzett növendékeit, s azóta több mint kétezer tanár szerzett nálunk főiskolai képesítést, ezeknek kb. egynegyede magyar szakos is (eddig magyar—szlovák, magyar—orosz, magyar—történelem, magyar—testnevelés stb. kombinációk voltak).

Az irodalomtörténeti kutatás tanszékünkön *Sas Andor* docens tevékenységével kezdődött. *Sas* pesti filológiai munkássága még az első világháború idejére nyúlik vissza, majd a Magyar Tanácsköztársaság bukása után Csehszlovákiába került, s mint a munkácsi levéltár kutatója történés lett. A csehszlovák—magyar kapcsolatokkal foglalkozó tanulmányai közül kiténik „Riedl Szende hídverési kísérlete a cseh és a magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában” (Pozsony 1937) c. kis könyve. Tanszékünkön való működése idején adta ki „Történelmi és irodalmi tanulmányok” (Pozsony 1953) c. könyvét, melyben különböző újságokba írt cikkeit és tanulmányait gyűjtötte egybe. „Pozsony a reformkorban” c. terjedelmes történeti értekezése kéziratban maradt. E sorok íróját 1954-ben nevezték ki a magyar irodalomtörténet aspiránsává, „Fejezetek a XVI—XVIII. századi magyar és szlovák költészet kapcsolatainak történetéből” c. kandidátusi értekezése 1959-ben készült el. Ennek két jelentősebb fejezete „A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar—szlovák kapcsolatai” címmel 1961-ben Budapesten a MTA kiadásában jelent meg. A régi magyar irodalom mellett a csehszlovákiai magyar irodalom problémáival is foglalkoztam, doktori disszertációmát 1953-ban „Magyar írók Csehszlovákiában” címmel írtam. A magyar irodalom szláv kapcsolataival és a szlovákiai magyar irodalom kérdéseivel foglalkozik „Valóság és illúzió” (Bratislava 1962) c. tanulmánykötetem és „Hidak sorsa” címmel készülő könyvem is, melynek kéziratát nemrég adtam át a pozsonyi kiadónak.

Tanszékünknek valamennyi tagja foglalkozik tankönyvek és főiskolai jegyzetek írásával. A csehszlovákiai magyar középiskolák első irodalomtörténeti tankönyvei még 1954-ben elkészültek, s a jelen évben már minden tárgyból van főiskolai jegyzetünk vagy ideiglenes főiskolai tankönyvünk, mint pl. *Bartha—Csanda—Garaj—Szeberényi* „Az újabb magyar irodalom”, *Turczel—Rákos* „A felvilágosodás és a reformkor irodalma”, *Csanda—Szeberényi* „A régi magyar irodalom”, *Csanda—Szeberényi* „Bevezetés az irodalomtudományba”, *Káfer István* „Stilisztika”, *Kazimírné Pesthy Mária* két jegyzete: „A magyar nyelv”, „A magyar nyelv története”, *Bartha—Szeberényi—Teleki* „A magyar nyelv és irodalom tanításának módszertana” stb. Az idézett szerzők közül *Kazimírné, Bartha Tibor, Szeberényi Zoltán, Teleki Tibor* a nyitrai Pedagógiai Fakultás adjunktusai, *Turczel Lajos* kandidátus és *Garaj Lajos* a pozsonyi magyar tanszék adjunktusai, *Rákos Péter* pedig a prágai egyetem docense. Az említett főiskolai tanulmányi szövegeken kívül segédkönyvként felhasználjuk az irodalomtörténeti oktatásban a magyarországi tanárképző főiskolák jegyzeteit is, melyeket a szegedi főiskolától kapunk meg, valamint a Gondolat Kiadó két hasznos irodalomtörténeti kézikönyvét: „A magyar irodalom története 1849-ig”, „A magyar irodalom története 1849—1905”. A MTA Irodalomtörténeti Intézetével főként e sorok írója tart rendszeres kapcsolatot, s társszerzője néhány ottani irodalomtörténeti kiadványnak.

Amint a fentiekből is látható, együttműködünk a Komenský Egyetem magyar tanszékével, a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézetével, a Szlovákiai Írószövetség magyar folyóirata, az Irodalmi Szemle számára pedig tanulmányokat és recenziókat írunk aktuális irodalmi kérdésekről. Tanszékünk fiatalabb pedagógusai közül *Teleki Tibor, Zsilka Tibor, Révész Bertalan* is rendszeresen ír ismertetéseket, kritikákat a szlovákiai magyar szerzők műveiről és műfordításairól. A két világháború közötti szlovákiai magyar líra problémáiról készíti kandidátusi értekezését adjunktusunk, *Szeberényi Zoltán, Bartha Tibor* kandidátusi témája pedig a fogalmazás és stílus tanításának módszertana. Irodalomtörténeti kutatásunk fő feladatait a jövőben is a magyar—csehszlovák kapcsolatok, a csehszlovákiai magyar irodalom kérdéseinek vizsgálatában látjuk, de rendszeresebben szeretnénk foglalkozni a szlovákiai levéltárak, kéziratárak (főként a Nyitra környékiek) magyar irodalmi anyagának felkutatásával és feldolgozásával. Tervbe vettük a cseh és szlovák irodalom magyar fordításai, s általában a műfordítás stilisztikai és prozódiai kérdéseinek tanulmányozását is.

Csanda Sándor

Kézíkönyv készül a régi magyarországi nyomtatványokról

A Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Széchényi Könyvtár közös vállalkozásaként néhány év óta folyik a régi magyarországi nyomtatványok repertóriumának elkészítése. A kiadvány rendelkezése az, hogy a régi magyar könyvanyagban való tájékozódást, továbbá a társadalomtudományok, elsősorban az irodalomtörténet és nyelvtudomány, valamint — különösen művelődési vonatkozásaiban — a történettudomány számára a könyv- és nyomdatörténet módszerei, továbbá a bibliográfiai eljárások segítségével lehetővé tegye, ill. megkönnyítse. Ezért felépítése kronológikus. Igen fontosnak tartja a munkabizottság „a kiadvány tudományos kritikai jellegének teljessé tétele érdekében, az irodalom lehető teljes feltárását.” (A MTA Könyvtörténeti Munkabizottsága 1961. XII. 8-i ülésének jegyzőkönyvéből.)

A fenti irányelvek határozták meg a munkát, amely az összes hazai nyomtatványt és a külföldön részben, vagy egészben magyar nyelven kiadott műveket — tehát lényegében a Szabó Károly féle „Régi Magyar Könyvtár” első és második kötetét — öleli fel. Azonban az RMK-tól eltérően a feltárás nem a formai, bibliográfiai szempontokat (címlapleírás stb.) tartja elsődlegesen fontosnak, hanem azokat, amelyek a kutatók részére fontos tájékozódást nyújtanak. Ezért a címléírás egészen sommás, ellenben az egyes nyomtatványokra vonatkozó szakirodalom, valamint a lelőhelyek esetében a viszonylagos teljességre törekszik a vállalkozás. Ennek megfelelően az egyes tételek felépítése a következő: 1. tétele szám — 2. rövid címléírás (szerző, cím, hely, név, nyomdász, terjedelem, formátum) — 3. bibliográfiai hivatkozás a legjobb leírásra — 4. szövegkizsárlás (faksimile-, kritikai-, szövegkiadás) — 5. rövid tartalmi meghatározás — 6. a nyomtatvány ama részei, amelyet a címléírás nem tükröz — 7. variáns — 8. jegyzet (irodalom, annak megállapításai stb.) — 9. könyvdísz — 10. 1601 előtti hazai kiadás — 11. lelőhelyek.

A lelőhelyek esetében 1—9-ig terjedő számskálával az egyes példányok teljessége is közlésre kerül. Azoknak a műveknek az esetében, amelyekből Budapesten eredeti példány nem található, mikrofilm meglétéről is tudomást szerez a kutató. Ugyanúgy tájékoztatást kap a ma csupán a korábbi irodalmi utalások alapján ismert példányokról is.

A vállalkozás kapcsán komoly erőfeszítés történik, hogy valamennyi mű — legalább mikrofilm formájában — a kutatás számára hozzáférhető legyen Budapesten. Ennek eredményeként már csupán néhány olyan külföldön őrzött unikum fényképezetése van hátra, ahol a gyűjtemények rendezését kell megvárni ahhoz, hogy a keresett kötetek előkerüljenek (pl. Brassó, Segesvár).

A ma ténylegesen meglévő nyomtatványokon kívül feltárára kerülnek azok a művek is, amelyeknek csupán irodalmi emléke maradt reánk. Sőt említés történik a Szabó Károly által, illetve az azóta eltelt időben másoktól napvilágot látott téves közlésekről is, megjelölve természetesen az okot (pl. külföldi nyomtatvány, későbbi kor terméke), amely miatt a repertórium adott helyről kizárást nyert.

A feltárás időrendben történik. Az első korszak (1473—1600) kézírata már elkészült. Ez mintegy 1040 tételt tartalmaz, ami Szabó Károly összeállításához viszonyítva több mint 50%-os bővülést jelent. Még jelentősebb a kiegészítés az ismert példányok vonatkozásában. A további munka során a XVII. század mintegy ötezer tételre tehető anyaga három, mennyiségileg nagyjából azonos részletben kerül majd feltárára: 1601—1650, 1651—1680, 1681—1700. Mintegy tájékoztatásul megjegyezhető, hogy a XVIII. század hasonló jellegű nyomtatványanyaga kb. 25 000 tételre becsülhető.

A feltárás igényessége korszakonként csökken: a XVII. században már nem lehet cél valamennyi példány feltüntetése; a XVIII. század második felében készült ügyintéző, hivatalos nyomtatványok nem kerülnek feldolgozásra.

A munkát egyes fázisai ölelkezők: így már most készül a XVII. század első felében nyomott, de hazai gyűjteményekben nem található művek mikrofilmzetési programjának összeállítása; folyik a nyers adatgyűjtés a XVIII. századhoz (külön munkaközösség az Országos Széchényi Könyvtárban, de az egész műre érvényes koncepciók alapján).

Az első kötet (1473—1600) előrelátható terjedelme mintegy 80—90 nyomtatott ívre tehető. Használhatóságát általános név, cím, szak és nyelv szerinti mutató segíti, valamint számkondancia Szabó Károly, ill. Sztripszky bibliográfiájához. Addig is, amíg a mű nyomtatott formában napvilágot lát, mind az elkészült kézirat, mind a későbbi korszakok előzetes anyaggyűjtése, amely az Országos Széchényi Könyvtárban található, már most is jelentős segítséget tud nyújtani minden kutatónak, aki valamely tudományág XVI—XVIII. századi hazai történetével foglalkozik.

Borsa Gedeon

Új tanulmánykötetek a magyar szocialista irodalom történetéből

1962-ben jelent meg az Intézet kiadásában a *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből* című tanulmánygyűjtemény. A magyar irodalom újabb korszaka eszmeileg legfontosabb áramlatának kutatásában elért eredményeket foglalt össze ez a kiadvány. A tanulmányok módszerben, műfajban, értékben eltérőek voltak, együttesükből mégis kibontakozott a magyar szocialista irodalom történetének vázlata. A kép ekkor még szükségképpen hézagos volt. Nem sikerült minden témára megfelelő szerzőt találnunk, sok esetben a tárgyi feltételek is hiányoztak, a kutatáshoz szükséges dokumentumok, sajtótermékek sem álltak rendelkezésre. Az azóta eltelt időben lehetségessé vált a munka tervszerű továbbfolytatása. Erre kötelezte a szerkesztőket az akadémiai osztálybeszámoló megállapítása is, miszerint ez a kötet volt az elmúlt években az Intézet egyik eszmeileg legfontosabb kiadványa. A kötet népszerűségét bizonyította, hogy első kiadása hamar elfogyott s a Kiadó rövidített második kiadást bocsátott közre. Az első kötet és a jelenleg készülő kötetek nem egy eredményét, tanulmányát máris hasznosítani lehetett az irodalomtörténeti kézikönyv megírásánál.

Jelenleg a második és harmadik kötet szerkesztése folyik. Mintegy negyven szerző tanulmányát foglalja egybe a tervezett újabb kiadvány. Noha ezek a kötetek sem teszik teljessé a szocialista irodalom történetének vázlatát (ehhez még igen sok részletkutatásra van szükség), mégis nagyon fontos előrehaladást jelentenek a végső korszakis kialakítása felé. Az első kötethez hasonlóan itt is váltakozva szerepelnek olyan tanulmányok, amelyek egy-egy kiemelkedő művész pályáját rajzolják meg, egy-egy folyóiratot mutatnak be, valamely lényeges eszmei vagy esztétikai problémát világitanak meg. Csupán néhány témát említenénk meg: *Varga József* Ady költészetének szocialista velleitásairól, *József Farkas* a korai szocialista irodalomról, *Csanda Sándor* (Pozsony) Forbáth Imréről, *Lovas Olga* Karikás Frigyesről, *Löffler Pál* (Párizs) a franciaországi magyar emigráns irodalomról, *Markovics Györgyi* elfelejtett szocialista lírikusokról, *Botka Ferenc* a Sarló és Kalapács munkásságáról, *Galla Endre* a magyar proletárirodalom távolkeleti irodalmi hatásáról, *Gordon Etel* Nagy Lajos-problémákról, *Bokor László* József Attila bécsi és párizsi éveiről, *Szabolcsi Miklós* szintén József Attiláról valamint Balázs Béláról, *Hegedűs Géza* a lírikus Barta Sándorról ír, *Czine Mihály* a Korunk történetéről ad átfogó képet, *Pásztor József*, *Imre Katalin*, *Gondos Ernő*, *Gábor Ernő* szocialista folyóiratokat elemeznek, *Kerékyártó István* Forgács Antal-portrét, *Diószegi András* Radnóti-pályaképet rajzol, *Kispéter András* a néprfrontmozgalom és a szocialista irodalom problematikájával foglalkozik.

Nagy figyelmet szentel a kötet a marxista irodalomelmélet és kritika művelőinek. *Tálas István* tanulmánya Fábry Zoltán és Gaál Gábor írásaiból bontja ki a „valóság-irodalom” esztétikáját, *E. Fehér Pál* teljes Gaál Gábor portrét ad, *B. Nagy László* Fábry Zoltánról, *Hermann István* Lukács György irodalomelméleti munkásságának a harmincas évekig terjedő szakaszáról rajzol képet, *Koczás Sándor* Bálint Györgyről ír tanulmányt. A téma teljesebb megvilágítása érdekében a szerkesztők arra törekedtek, hogy a kulturális élet más területeinek problematikáját bemutató tanulmányok is szerepeljenek a kötetben. Épp ezért *Németh Lajos* és *Aradi Nóra* a szocialista festészet egy-egy korszakának kérdéseiről, *Ulrich Kuhrt* (Berlin) a magyar származású *Durus* (*Kemény Alfréd*) képzőművészeti kritikusi munkásságáról ír, *Bojtár Endre* a cseh poétizmus történeti és esztétikai értékelését adja, *Fejes György* szocialista zeneszerzők munkásságával foglalkozik. Szerepelnek olyan írások is, amelyek a jugoszláviai, illetve a romániai magyar nyelvű szocialista irodalom kérdéseit boncolgatják. Végül, az első kötethez hasonlóan, néhány bibliográfiai összefoglalás is helyet kap a kötetekben.

1964-ben a tervezett tanulmányoknak több, mint a fele elkészült, a hiányzó írások zöme 1965. I. felében kerül a szerkesztők kezébe. Azt reméljük, hogy a mintegy nyolcvan íves mű ézirátát 1965-ben átadhatjuk a kiadónak.

Illés László

Zrínyi Miklós emlékkiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban

A magyar tudományos és kulturális élet megemlékezett Zrínyi Miklós halálának 300. évfordulójáról. Ez alkalomból megjelent *Klaniczay Tibor* Zrínyi-monográfiájának átdolgozott kiadása, és sor került több Zrínyi-kiállítás megszervezésére.

Az évforduló jegyében Zrínyi munkásságának szerényebb igényű bemutatására több intézmény is vállalkozott (Országos Széchényi Könyvtár, Budapesti Egyetem Régi magyar irodalomtörténeti tanszéke stb.). A legigényesebb és legjelentősebb a Petőfi Irodalmi Múzeum Zrínyi-kiállítása volt, melyet *Jenei Ferenc*, a múzeum tudományos főmunkatársa rendezett, elismerést érdemlő alaposággal, hozzáértéssel és szeretettel. (1964. november 18. — 1965. január 28.) Feladata nem volt könnyű, hiszen Zrínyi élete és életműve igen sokrétű. Benne a XVII. század minden lényeges irodalmi, politikai, katonai problémája összefonódik. *Jenei*

Ferenc a kiállítás rendezése során az egész Zrínyit (költő, hadvezér, politikus) tartotta szem előtt, de arra helyezte a hangsúlyt, hogy — a Múzeum jellegének megfelelően — Zrínyi a XVII. századi magyar irodalom legnagyobb költő és író egyéniségeként álljon előttünk, nem hanyagolva el a katona és hadvezér Zrínyit sem.

A kiállítás kétségtelen sikerének egyik „titka” abban keresendő, hogy a Zrínyi Miklós és korára vonatkozó tárgyi és művészeti emlékek legjelesebb darabjait különböző intézményektől (Országos Levéltár, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Arcképcsarnok, Szépművészeti Múzeum, Gradski Muzej Čakovec—Csáktornyai Múzeum stb.) összegyűjtötte: eredeti leveleket, festményeket, metszeteket, fegyvereket, Zrínyi kezében forgott könyveket, saját műveinek kéziratot másolatait és nyomtatott kiadásait, térképeket.

Az első tárlóban a levelek sorát Zrínyi Miklós és Péter Batthyányné Lobkowitz Poppel Évához 1627. febr. 16-án kelt levele nyitja meg, melyben megköszönik a kapott vásárfiát. Mellette ugyancsak Miklós és Péter Batthyány Ádámhoz 1633. dec. 27-én írt levele és Széchi Dénes Lobkowitz Poppel Évához írt sorai, ahol beszámol Zrínyi Miklós leánykérésének történetéről (1639. okt. 2.). A Zrínyi-árvák gyámjai közül Mikulich Tamás és Pázmány Péter arc-képét láthatjuk. Korai művei közül a Szent László királyról szóló ünnepi beszéd (1634. jún. 27.) és a Draskovich Euzébiához írott verse („Idilium”) kapott itt helyet. A falon Nagyszombatot, Zrínyi iskolázásának egyik színhelyét, valamint Csáktornyát, Miklós lakóhelyét ábrázoló metszetet találunk. Legfőleg Zrínyi Miklós arcképe teszi teljesebbé a költő fiatal éveit bemutató anyagot.

A többi életszakasz megjelenítése is hasonló felépítésű. A szigeti hős bemutatása után a „Szigeti Veszedelem”-mel kapcsolatos dokumentumok: a költő sajátkezű kéziratai, a Zrínyi Péter által készített horvát fordítás, a „Szigeti Veszedelem” forrásai stb. következnek. A kandalló fölött Zrínyi egészalakos, 1653-ban festett képe, mellette törökellenes hadi vállalkozásainak emlékei és e portyák önzetlen támogatóinak: Eszterházy László, Batthyány Ádám, Keglevich Péter portréi. A következő tárlókban hadtudományi művei, a nádorságért, az önálló magyar abszolút hatalom megeremtéséért folytatott harc mozzanatai peregnak a néző előtt. II. Rákóczi György és Montecuccoli képe, akik oly nagy szerepet játszottak a költő életében, majd a diadalmas téli hadjárat eseményei, melyről a kortársak is bámulattal írtak. A hirtelen halál képe zárja le ezt a tragikus mozzanatokban gazdag, szenvedélyes, izzig-végig barokk életpályát.

A többi tárló Zrínyi olvasmányjaiból ad izelítőt és műveinek nyomtatott kiadásait mutatja be. Az utolsó pedig, a Csáktornyai Múzeum fényképjajándéka (részlet a csáktornyai várból, Zrínyi emlékkereszt a kursaneci erdőben Z. M. halálának helyén, a szentilonai pálos kolostor XIV. századi templomának, a Zrínyiek temetkező helyének megmaradt része, a költő és Ádám fiának arcképe) szép példája a jugoszláv—magyar kulturális kapcsolatok fejlődésének.

E szerencsésen összeválogatott anyag elrendezése, az egész kiállítás atmoszférája azt sugallja a látogatónak, hogy *Jenei Ferenc* kalauzolásával a hamisítatlan XVII. század világát volt alkalma megpillantani, egy zseniális költő, egy nagy egyéniség élete és életműve tükrében.

A Petőfi Irodalmi Múzeum szakított azzal a gyakorlattal, hogy kiállítási tárgykatalógust bocsásson közre. Helyette egy ismertető füzetet adott ki („Zrínyi Miklós 1620—1664.” Összeállította: *Jenei Ferenc*. Múzeumok Rotázeme, 1964.), mely tartalmazza Zrínyi részletes pályaképét és a kiállítás anyagából 32 képmellékletet. A kiállítás iránti élénk érdeklődés bizonyítéka az is, hogy az első kiadás 400 példánya pár nap alatt elfogyott.

A Zrínyi-hagyomány képzőművészetünk számára is gazdag inspirációk forrása volt. Ezért külön öröm minden látogató számára, hogy a Zrínyi Miklós emlékkiállítás kiegészítő (de önálló kiállításnak is kitűnő) részeként *Vayerné Zieboln Ágnes* által rendezett „Zrínyiek a képzőművészetben” c. tárlatot is megtekinthette.

A Zrínyi-témához nem kisebb művészek nyúltak, mint Madarász Viktor („Zrínyi és Frangepán a bécsújhelyi börtönben”, „Az utolsó Zrínyi”, „Zrínyi Ilona Munkács várában”), Székely Bertalan („Zrínyi kirohanása”), Keleti Gusztáv („Zrínyi, a költő halála”), Csontvári Tivadar („Zrínyi kirohanása”), Stróbl Alajos („Zrínyi Ilona síremlék-terv”), Izsó Miklós („Zrínyi, a költő”), Hollósi Simon („Zrínyi kirohanása”), Mikus Sándor („Zrínyi Ilona”), Madách Imre („Szigeti Zrínyi Miklós”) stb. Az avatott kézzel rendezett kiállítás újdonságát (mivel eddig tárlaton nem igen volt alkalmunk látni) *Redő Ferenc* illusztrációi a „Szigeti veszedelemhez” (az 1938-ban festett nagy kompozíció táblái) jelentették.

E „komplex” Zrínyi-kiállítás megrendezéséért a Petőfi Irodalmi Múzeumot, valamint két munkatársát: *Vayerné Zieboln Ágnes* és *Jenei Ferenc*et őszinte elismerés illeti meg.

Tarnóc Márton

Intézeti hírek

(1965. január 1. — március 31.)

Ulrich Weisstein, az Indiana Egyetem (Bloomington) összehasonlító irodalomtörténeti tanszékének docense néhány napos magyarországi magánútja során január 22-én felkereste Intézetünket, amelynek több tagjával már a fribourgi kongresszus óta személyes ismeretségben volt. Mint a Yearbook for Comparative and General Literature dokumentációs és bibliográfiai rovatának vezetője megbeszélte Intézetünk Dokumentációs Csoportjával a magyarországi összehasonlító bibliográfiák átvételét. *Ulrich Weisstein*, akinek néhány éve Heinrich Mann-ról jelent meg monográfiája, bemutatta a magyar származású Ödön von Horváth munkásságáról készült tanulmányát, amelynek közzététele a magyar sajtóban kívánatos volna.

*

1965. február 9-én meglátogatta Intézetünket az Olasz Kommunista Párt kulturális küldöttségének három tagja: *Rossana Rossanda*, az ÖKP Központi Bizottságának osztályvezetője, a delegáció vezetője, valamint *Cesare Luporini*, a firenzei egyetem filozófia-professzora és *Carlo Salinari* irodalomtörténész, egyetemi tanár. A vendégek először az Intézet munkájáról, szervezeti felépítéséről és publikációs tevékenységéről tájékoztak, majd az esztétika, valamint az irodalomtörténetírás módszertanának főbb kérdését vitatták meg a magyar kutatókkal. A beszélgetésben *Szigeti József*, az intézeti munkatársak közül pedig *Klaniczay Tibor*, *Szabolcsi Miklós*, *Nyirő Lajos* és *Szabó György* vett részt.

Nyirő Lajos osztályvezető 1965. március 19-én előadást tartott a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézetében „A magyar irodalomelmélet aktuális kérdései”-ről.

*

Az Irodalomtörténeti Intézet MSZMP szervezetének vezetősége és Irodalomelméleti Osztálya 1965. március 29-én megvitatta az MSZMP KB mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösség „A szocialista realizmusról” c. tanulmányát (megjelent: *TársSz* 1965. 2.) A vitaindító előadást *Köpeczi Béla*, az MSZMP KB Kulturális Osztályának vezetője tartotta, a vitában résztvettek *Benke Valéria*, a *TársSz* szerkesztő bizottságának vezetője, valamint más kulturális fórumok képviselői is. (A vitáról részletes beszámoló olvasható a folyóirat e számának Krónika-rovatában.)

*

Az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatában megjelent: *Komlós Aladár* „A szimbolizmus és a magyar líra” (46. sz.), *Kunszery Gyula* „A magyar szonett kezdetei” (47. sz.), *T. Erdélyi Ilona* „Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor” (48. sz.). Egyéb intézeti kiadványok: *Bornemisza Péter* „Énekek három rendbe” (Bibliotheca Hungarica Antiqua VI.) Kiad. *Varjas Béla*, a kísérő tanulmányt írta *Kovács Sándor Iván*; „Petőfi Összes Művei” VII. kötet. Sajtó alá rendezte *Kiss József* és *V. Nyilassy Vilma*.

СОДЕРЖАНИЕ

TABLE DES MATIÈRES

<i>Енеи, Ф.</i> : Последний венгерский архиерей-гуманист: Деметер Напраги	137
<i>Дьенши, В.</i> : Мемуары и крестьянская хроника	152
<i>Варга, Р.</i> : О венгерском поэте-авангардисте, живущем в Чехословакии	172
<i>Петёц, П.</i> : К политике литературы правительства Гёмбёша	185

Краткие сообщения

Документация

<i>Редль, К.</i> : Проблемы в связи с Делиберациями епископа Геллерта	211
<i>Эсе, Т.</i> : Стихотворения Тамаша Уйвари (Первое сообщение)	217
<i>Фицаи, Д.</i> : Письма Дьюлы Тёрёка к своей семье	235

Обзор

Избранные сочинения Эрнё Цобеля (<i>Риго, Л.</i>)	244
Тибор Кланицай: Марксизм и литературоведение (<i>Барта, Й.</i>)	246
Атила Тамаш: Развитие поэтических картин мира с Яноша Араня до Аттилы Йожефа (<i>Сили, Й.</i>)	250
Собранные прозаические сочинения Эндре Ади, тт. 3—4. (<i>Шара, П.</i>)	256
Письма Жигмонда Морица 1—2. (<i>Бешеней, Дь.</i>)	259
К благосклонному читателю (<i>Комловски, Т.</i>)	260
Эндре Ковач: Краковский университет и венгерская культура (<i>Хаваш, Л.</i>)	263

Хроника

<i>Jenei, F.</i> : Le dernier prélat humaniste de la Hongrie: Demeter Náprági	137
<i>Gyenis, V.</i> : Mémoire et chronique paysanne	152
<i>Varga, R.</i> : D'un poète hongrois de l'avant-garde en Tchécoslovaquie	172
<i>Petőcz, P.</i> : Sur la politique littéraire du gouvernement de Gömbös	185

Notices

Documents

<i>Redl, K.</i> : Problèmes de la Deliberatio de l'évêque Gellért	211
<i>Esze, T.</i> : Vers de Tamás Újváry (Première communication)	217
<i>Ficzay, D.</i> : Les lettres de Gyula Török à sa famille	235

Revue

Textes choisis d'Ernö Czöbel (<i>Rigó, L.</i>)	244
Klanciczay Tibor: Marxisme et science littéraire (<i>Bartha, J.</i>)	246
Tamás Attila: L'évolution de l'image du monde des poètes depuis János Arany à Attila József (<i>Szili, J.</i>)	250
Ady Endre: Oeuvre complètes. Prose. III—IV. (<i>Sára, P.</i>)	256
Les lettres de Zsigmond Móricz 1—2 (<i>Bessenyei, Gy.</i>)	259
Au lecteur bienveillant! (<i>Komlowszki, T.</i>)	260
Kovács Endre: L'université de Cracovie et la civilisation hongroise (<i>Havas, L.</i>)	263

Chronique

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21.
 Telefon: 111—010, MNB egyszámúszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46
 az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612
 a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban, Budapest, V., Bácsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban. Csekkszámúszám: egyéni 61. 257, közületi: 61.066. MNB egyszámúszám: 2.

Előfizetési díj egy évre 42,— Ft

(Példányonként megvásárolható a posta nagyobb árusítói helyein is.)

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 42,— Ft

INDEX: 25.401

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete gondozásában A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE című (Főszerkesztő: *Sötér István*) hat kötetes magyar irodalomtörténeti kézikönyv első három kötete:

I.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1600-IG

Szerkesztette: *Klaniczay Tibor*

Írták: *Gerézy Rabán, Klaniczay Tibor, V. Kovács Sándor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Varjas Béla*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1964.

567 l.

100,— Ft

II.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1600-TÓL 1772-IG

Szerkesztette: *Klaniczay Tibor*

Írták: *Bán Imre, Hopp Lajos, Klaniczay Tibor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Tarnai Andor, Varga Imre*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1964.

648 l.

110,— Ft

III.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1772-TÓL 1849-IG

Szerkesztette: *Pándi Pál*

Írták: *Dezsényi Béla, Fenyő István, Horváth Károly, Julow Viktor, Lukácsy Sándor, Mezei Márta, Orosz László, Pándi Pál, Solt Andor, Sötér István, Szauder József, Tarnai Andor, T. Erdélyi Ilona, Tóth Dezső, Weber Antal*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1965.

831 l.

138,— Ft